आगमोद्धारक-ग्रन्थमालायाः पञ्चविंशं रत्नम्

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

पू. याकिनीमहत्तरासूनु आचार्यप्रवर-

श्रीहरिभद्रसूरिपुरन्दरप्रणीता

लोक-विंशिका

पूज्य आगमोद्धारक-आचार्य श्री. आनन्दसागरसूरि-
निर्मित वृत्तिसमन्विता ।

[तस्या अयं-प्रथमः खण्डः]

-: संशोधक :-

आगमोद्धारक-आचार्य श्री. आनन्दसागरसूरीश्वरपट्टधरः

आचार्य श्रीमन्माणिक्यसागरसूरिः

प्रतयः ५००] [मूल्यम् २-००

वीर सं. २४९१ वि. सं. २०२१ आ. सं. १५

विषयानुक्रम

शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्ध	शुद्ध
४	१२	निवृत्ति	विवृति
५	८	षड्	षड्
७	३	श्रव:	श्रव
७	२१	रूपिण	रूपिण:
८	११	वादन्ति	वदन्ति
८	१८	परमा०	पारमा०
९	२४	सावयत्व	सावयवत्व
९	२५	ग्रथिवत-लङ्कपितामे	ग्रथिलता लपितमेव
११	४	नास्त्येव	नास्त्येव
११	८	मिमता	भिमत
१४	१७	क्पणात्।कर्म	क्पणात् कर्म
१५	१५	ऽलग्न	न लग्न
१६	१४	समयं	ससमय
१६	२२	वृत्ति	वृत्ति
१९	२	सादिसा	सावन
२४	१६	योःग	योगः
२८	२५	रक	रिक
२९	३	कल्प्य	कल्प्य
३०	७	घटापट	घटपटा
३३	१७	उड्डे	उड्ढे
३५	२०	दूर्ध्वा	दूर्ध्व
३८	८	यथा	यथा
४०	८	चेद	चेद्
४४	२	मुहूर्त	मुहूर्त्त
४५	१९	पेक्षा	पेक्षया
४९	२	गुराम	गुपमा
५५	७	कल्पा	कल्पाः
५५	११	चेत	चेत्
५८	४	नपर्त०	नपवर्त०
६२	८	ज्ञानया	ज्ञानस्या
६२	१२	अतु	अस्तु
६२	१४	तत्वस्या०	तत्स्वभा०
६५	२६	नृत	नृता
७०	३	स्ति	त्ति
७१	१२	स्विरति:	विरति
८१	२२	वत्थ	यद्यत्
८३	१९	वंत	वंतं
८४	५	त्यागिव	त्यागित्व
८४	१२	त्यागिवो	त्यागित्वो
८४	१८	त्यागोऽय	त्यागोऽप्य
८८	१२	पूव	पूर्व
९१	३	प्रत्याया	प्रख्या
९१	३	स्स्या	ख्या
९४	४	नित०	नि०
९४	२१	माख्य	माख्या
९५	२३	परिष्क०	परिष्कि०
९६	१६	सयत	संयत
९७	२१	सापेक्षा	सापेक्षा:
९८	१९	नैतसुंदरा	नैतत्
१०१	३	घाति	घाती
१०१	२२	यघ्ना	वघ्ना
१११	५	तयो	तयोः
१११	१४	दर्शन य	दर्शनस्य
१११	२३	यथाचारित्र	चारित्र
११२	६	जीवाजी	जीवाजीव

पृ.	पं.	अशुद्ध	शुद्ध
११५	८	एंसि	एर्एसि
११६	२०	समित्ते	समिते
११८	९	क्रुष्ट	क्रुष्टः
११९	१६	वव्ना	वव्ना
११९	१७	वनर्धम्	वर्धनम्
१२०	२३	य	यः
१४१	३	यद्वा	यद्वां
१७०	११	च्छद	दन्त
१८७	४	शेपा	शेपाः
२०४	३	रुद्दत	रुद्दे अ
२०५	५	लत्थ	तत्थ
२०६	२३	वध	वर्धे
२१०	१७	सिट्ठ	रुट्ठ
२१८	१५	शुभ	ऽशुभ
२१८	१७	तृतीयं	चतुर्थं
२४६	१६	द्वय	द्वयं

। ॐ नमो जिनाय ।

आगमोद्धारक-आचार्य श्री आनन्दसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ।

आगमोद्धारक-आचार्य श्री आनन्दसागरसूरिनिर्मितवृत्तियुता

आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिपुरन्दरप्रणीता

द्वितीयविंशिका ।

नत्वा प्रकल्पितानल्प-कल्पितार्थं जिनं ब्रुवे ।
भव्यबोधाब्जमिहिरां, लोकानादित्वदीपिकाम् ॥१॥

गुरोरेवानुभावोऽयं, कल्पद्रोः कल्पितार्पकात् ।
गरिष्ठो येन दुर्बोधं लोकरूपं विवेच्यते ॥२॥

यद्वाऽयो मणिसंस्पर्शात् स्थितिमत् स्यात्कटादिषु ।
सुवर्णीभावतश्चित्रं, तत्र नाण्वपि सद्वियाम् ॥३॥

सत्तर्कपेशलं क्वेदं, हारिभद्रं वचो गुरु ? ।
क्व चाज्ञातागमोऽब्याहं, तद्विभासन उद्यतः ॥४॥

तथापि तत्पदाम्भोज-भक्तिप्रेरितचिल्लवः ।
मत्तो मन्दमतेर्बुद्ध्यै, वक्ष्ये दाता मतिं स मे ॥५॥

गुरुप्रभावा गुरवो, बालबुद्धिविकाशकाः ।
जयन्ति तत्पदार्चैव, यतः सर्वं विधास्यति ॥६॥

इह हि शारीरिकमानसिकानेकदुःसहतरदुःखव्रातोपनिपात-पीडितेनासुमता समानन्ताव्याबाधशाश्वतानन्दमयपरमपद-धन्नग-जाततदवाप्तिसमुन्सुकभावेन च यतनीयमिष्टं तदपगमावाप्तिसिद्ध्यै। परं तत्र यथार्थपदार्थप्रतीतिप्रतीतसन्तरा सम्यक्त्वमाप्यते केनापि। यतोऽलब्धसम्यक्त्वस्य ज्ञानमप्यनिश्चितस्वाधिकारस्य वाचनमिव दुश्चरतरविविधक्रियादिमयं चारित्रमपि च भ्रष्टाध्वपरिज्ञानदुर्ग-दुर्गतराध्वविषमताव्याहतपरिश्रान्तपान्थपरिश्रमवत् न किमपि प्रापयितुमात्मनोऽलम्भविष्णु अनिष्टतमदुःखस्तोमविध्वंसाय सुख-सन्दोहदिग्धपदप्रापणसामर्थ्याय कल्पनीयं। नचैतन्त्रितयमन्तरेणा-वाप्यतेऽभीष्टं निश्चयज्ञप्तिक्रियारहितपामरपान्थवद् इष्टवस्तु-निचयनिरन्तरशालिनगरप्राप्तिः। तच्च दर्शनमोहक्षयोपशमजन्य-सद्भावं प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यादिलक्षणमपि देवगुरुधर्माणां यथार्थस्वरूपावगमे यथार्थश्रद्धानरूपम्। तत्र च तस्य श्रीमदकलङ्कित-ज्ञानभानुदुरिततिमिरततिप्रतताऽज्ञानान्धतमसतिरस्करणतरणिप्रभ-श्रीमद्देवतत्त्वनिर्णयेन गुरूणां तद्वचनानुष्ठानानुष्ठायितया धर्मस्य च तन्निर्दिष्टतया स्यात् श्रद्धानं सुकरं, यदि भवेदपास्तमिथ्यात्वदोष-विकारप्रसरो जन्तुरसौ। तत्र च गाढतममिथ्यात्वहृत्पूरभक्षण-क्षीणात्मविवेकास्तस्य देवत्वमुररीचक्रुर्योऽस्य चराचरस्य जगतो भवेत् विधाता। ऊचुश्चात एव–'कार्यायोजनधृत्यादे'रित्यादिना विश्वविधातृतयैव तस्य साध्यता। ततश्च यावन्न ज्ञातं भवेद् विश्व-विदितस्य सचराचरस्यास्य जगतः स्वरूपं, न तावन्निर्णीतो भवति अपास्ताशेषजन्त्वनिष्टविधानेश्वररागद्वेषमोहदोषतमोजालः प्रति-समयमवलोकिताशेषद्रव्यपर्यायपूर्णलोकालोकावलोकनाप्रतिहतभानुः समस्तपदार्थसार्थयथार्थस्वरूपप्रकाशनप्रवीणगोप्रचारः समग्रामर-नरनायकशिरःशेखरमणिमृष्टाखिलाङ्घ्रिकल्याणकरणप्रवणपादो निः

श्रेयसार्पणकल्पितकल्पककल्पपादपातिगगरिमप्रभावः प्रभुः। अतस्तन्निर्णयाय असदाग्रहविलुप्तविवेकलोचनयुगलतया विपरीतपदार्थश्रद्धानसूदितामलसम्यक्त्वरत्नानां मिथ्यादृशामसदुपदेशवितरणानेकमुग्धप्राणिप्रमोहनजालालुब्धानेकभव्यभव्यजीवानां च शिक्षार्थं याकिनीमहत्तरावदनमलयनिःसृतासाधारणचाकचिक्यचमत्कृतिमद्वचनावगमावाप्तानादिकालीनरूढघनमिथ्यात्वग्रन्थिभेदविकचितविवेकविलोचनाः परस्परविरुद्धवस्तुप्रकल्पनापादितासमविद्वज्जनमनःसन्तोषपोषकसदालोकचतुर्दशशतग्रन्थग्रथनावाप्तपरस्परविरुद्धपदार्थापादनपटुबहुलतमदुःखप्रकरस्वरूपदर्शनापादितस्वरूपबोधकबुधजनान्तःकरणपरितापनपटिष्ठसृष्टिप्रलयावस्थावैचित्र्यविचित्रलोकचतुर्दशलोकविधानकल्पनाकल्पितब्रह्माद्यभिधानाभिधेयपरमेशितृगणगुणमहिमानस्तत्रभवन्तः श्रीहरिभद्रपूज्यपादा लोकस्य यथास्थितं स्वरूपं दिदर्शयिषवो द्वितीयविंशिकायां सिद्धं लोकस्वरूपं तावदाहुस्तद्विषयिणीं विप्रतिपत्तिं निराकृत्य तस्य प्रमाणसिद्धतां चाख्यायन्त आद्यगाथया–

'पंचत्थिकायमइओ अणादिमं वट्टए इमो लोगो ।
न परमपुरिसाइकओ पमाणमित्थं च वयणं तु' ॥१॥

मङ्गलाभिधेयादिनिर्देशस्तु नात्र विहितो, ग्रन्थैकदेशत्वादस्याः। अथ लोक इति कः शब्दार्थः? कतिविधश्चासाविति चेदुच्यते–लोक्यते–आलोक्यते यथार्थवेदिभिरप्रतिहताशेषपदार्थावबोधबन्धुरकेवलवेदसा यः स लोकः। आलोक्यते च केवलविदा सर्वमेव रूप्यरूपिद्रव्यपर्यायादि 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य' तिवचनात्। अष्टविधश्चासौ। यत आहुश्चरमश्रुतकेवलिपादा आवश्यकनिर्युक्तौ–

'नामं ठवणा दविए खित्ते काले भवे अ भावे अ। पज्जवलोगे अ तहा अट्ठविहो लोगनिक्खेवो ॥१॥ तत्र नामस्थापने क्षुण्णे इत्यनादृत्य द्रव्यादिलोकस्वरूपं व्याचिख्यासव इदमाहुः—

'जीवमजीवे रूवमरूवीसप्पएसमप्पएसे अ। जाणाहि दव्वलोअं निच्चमनिच्चं च जं दव्वं ॥१॥ तत्र यदिति सामान्यनिर्देशेन व्याप्तिं दर्शयति। यत्किमपि द्रव्यं द्रवति-गच्छति गत्यर्थानां प्राप्त्यर्थत्वाविरोधात् प्राप्नोति ताँस्तान् पर्यायानिति द्रव्यं जीवाजीवादिस्तद्द्रव्यलोकं विजानीहीतिसम्बन्धः। कथमित्याह-'जीवमजीवेत्ति'। जीवति जीविष्यत्यजीवीदिति जीवः-उपयोगलक्षणः स्वसंवेदनसिद्धः शुभाशुभकर्मणां कर्त्ता भोक्तेत्यादिलक्षणो। यदाहुर्दुष्पमारयामोद्भूततिमिरततितिरस्करणावाप्तयथार्थदिवाकराभिधानाः श्रीदिवाकरपादाः—

'प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्त्ता भोक्ता निवृत्तिमान्। स्वसंवेदनसंसिद्धो, जीवः क्षित्याद्यनामकः ॥१॥ प्रकरणकारा अप्याहुः—'यः कर्त्ता कर्मभेदानां, भोक्ता कर्मफलस्य च। संसर्त्ता परिनिर्वाता, स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥१॥' अन्यत्रापि।

तत्र ज्ञानादिधर्मेभ्यो, भिन्नाभिन्नविवृत्तिमान्। शुभाशुभकर्मकर्त्ता, भोक्ता कर्मफलस्य च ॥१॥ चैतन्यलक्षणो जीव इति तद्विपरीतश्चाजीवश्चेतनादिरहितो धर्माधर्माकाशपुद्गलरूपो, यदाह—'यश्चैतद्विपरीतवान् अजीवः स समाख्यातः'। 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला' इति च। अत्र चैकवचनं जातावेवानेकत्वाद् जीवानां,'जीवाश्चे'तिवचनात्। न केवलमनेकतैव, किन्त्वनन्तता। मितात्मवादे जीवोच्छेद—मुक्तावृत्त्याद्यापत्तेस्तदुक्तं—

'मुक्तोऽपि वाऽभ्येतु भवं भवो वा, भवस्थशून्योऽस्तु मितात्मवादे। षड् जीवकायं त्वमनन्तसङ्ख्य–माख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः॥ इति। न च भवति विना जीवानां पार्थक्यं विभिन्नविभिन्नतमसुखदुःखज्ञानादि। अत्र मकारो ह्यलाक्षणिकः पृथक् पदे वा। नपुंस्त्वं च प्राकृतशैल्यैव। यदाह पाणिनिः–'लिङ्गमतन्त्र'मिति। एकारश्चोभयत्राऽपि 'एसो मागध्यां पुंसी'तिसूत्रप्रभवः। द्वितीयाबहुवचनोद्भवो वा। समासपक्षे एवं सर्वत्र रूप्यरूप्यादावपि। अत्र च जीवाजीवयोर्लोकतामाख्यायद्भिः पञ्चास्तिकायमयस्य षड्द्रव्यमयस्य वा द्रव्यलोकतोक्ता। यतो नह्यस्ति समस्तेऽपि भुवने सन्निकृष्टासन्निकृष्टे द्रव्यं यन्नैतेष्वन्तर्भवति। यद्यपि व्याख्यायमानं द्रव्यं पर्यायभावान्वितत्वान्न केवलो द्रव्यलोको, न चास्त्यपि तादृशः, पर्यायवर्जितस्य द्रव्यस्यैवासम्भवाद्यदाहुः– 'दव्वं पज्जवविजुयं दव्वविजुया अ पज्जवा नत्थि'त्ति। तथापि द्रव्यप्राधान्यादनेन व्यपदेशो। भवति चैवमपेक्षया व्यपदेशो युक्तियुक्तः, 'अर्पितानर्पितसिद्धे'रितिवचनादेवमेवात्रेऽपि। एवं जीवाजीवत्वेनोक्त्वा द्रव्यलोकतां प्रकारान्तरेणाऽप्याहुः–'रूवमरूवी'त्ति। प्रकारान्तरव्यपदेशो हि विवक्षाप्रभववाक्यानां यथार्थताज्ञापनार्थं। यथाहि–'जीवाजीवौ द्रव्यलोक' इतिवाक्यं यावद्द्रव्यगोचरीकरणाद् द्रव्यलोकनिरूपणापेक्षयाऽवितथं, तथैतेन प्रकारेणोच्यमानमप्यवितथमेवेति। विवक्षया वा भवति द्रव्याणां विभागस्तत्र जीवत्वेतरधर्माभ्यां विभागोऽन्यत्र च रूपेतरत्वादिनेतिदर्शनाय वा। तत्र रूप्यते–निरूप्यते इन्द्रियैरिति रूपं–स्पर्शादितद्वद्रूपिद्रव्यमितिप्रकृतं। अत एव च 'रूपिणः पुद्गला' इत्यत्र मूर्त्ता इति व्याख्यानं सङ्गच्छते। न भवति च रूपं स्पर्शादिव्यभिचारि। न च जले रूपरसस्पर्शसत्त्वेऽपि गन्धस्य, तेजसि रूपस्पर्शसद्भावेऽपि रसगन्धयोः वायौ च स्पर्शे

विद्यमानेऽपि नास्तीतरत्त्रयमिति कथङ्कारमुच्यते ? स्पर्शाद्यव्यभिचारि रूपमितिवाच्यं। यतो न हि किमप्यस्ति सचराचरेपि भुवने मूर्त्तं द्रव्यं यद्भवेत् स्पर्शाद्यन्यतमाभाववत्, तादृशस्य पुद्गलस्यैवाभावात्। 'स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला' इति परमपुरुषवचनात्। यच्च नैति ग्राह्यतां क्वचित्किञ्चित्किञ्चित् तदनुद्भूतं तदिति। नह्यनुद्भूतमेति ग्राह्यतां, भस्मावस्थायां व्यक्तभावमापन्नोपि पाषाणस्थो यथा गन्धः। न चानुमीयतेऽसौ तत्र भस्मावस्थायां गन्धदर्शनेनार्वागपि, 'यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय मिति नियमात्, दृश्यते च पाषाणभस्मनि गन्धोऽविप्रतिपन्नतया। न चैवं जलादावस्त्यनुद्भूतगन्धादेरनुमाने हेतुर्येनानुमीयेतेतिवाच्यं। यतो यथाहि–'यद् द्रव्य'मित्यादिनियमस्तथैवायमपि नियमो–यन्न पुद्गला स्पर्शाद्यन्यतमविकलाः सन्ति। वाय्वादयोऽपि पुद्गलरूपास्तथानुपलभ्यमानास्ते तत्रानुद्भूताः सन्तीति बोध्यं वा। विचार्यतां च--वायुविकारजातजलविकाररूपे करके किमिति न दृश्यन्ते गन्धादयो ?,दृश्यन्ते चेद् 'यद् द्रव्य'मितिनियमेन स्वीकारस्यावश्यम्भावः। तेजसोऽपि च तद्ध्वंसजन्यंधूमकज्जलादि न तदभाववत्। सति च तस्मिँस्तस्मिँस्तेजस्यपि कथं न स्वीकार्यं गन्धादीति। अत एव च राद्धमुद्गमापादीनामग्निपुद्गलरूपता व्याख्याप्रज्ञप्तौ व्याख्यातापि सङ्गच्छते। न चाग्निद्रव्यस्य निरन्वयो भवति नाशो, 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इतिवचनात्। अनभ्युपगमे चास्य स्पष्टं शौद्धोदनिमतप्रवेशः। परिणामस्यैव तथा तथाऽभ्युपगमे चोपपद्यते सर्वं। एवमेवोद्योतस्यान्धकारः, आतपस्य च छायादिरूपः परिणामोऽवगन्तव्य इत्यलं विवादेन। स्थितमिदं यदुत-रूपं न स्पर्शादिव्यभिचारीति। यद्वा 'एकग्रहणे तज्जातीयग्रहण'मितिनियमाद् रूपग्रहणेनेन्द्रियगोचरा अन्येऽपि गन्धादयो ग्राह्याः। विरोधा-

भावश्च पूर्वमुपपादित एव। न च वाच्यं भविष्यति तर्हि शब्दग्रहोऽपि, तस्यापीन्द्रियगोचरत्वात्। तस्य तथात्वेऽपि द्रव्यत्वेन तस्य कथञ्चिद्विजातीयत्वात्। द्रव्यता चास्य तीव्रमन्दभेदात् अनुवायुश्रवणात् तीव्रशब्दजन्यबाधिर्योपलम्भात् परिमितक्षेत्रश्रवणविषयत्वात् गत्यादेरन्योऽन्याभिभावकत्वाच्चावसेया। गुणत्वे च कथं तस्य श्रोतृश्रवणदेशप्राप्तिः? वीचितरङ्गकदम्बकगोलकन्यायेनान्याऽन्यशब्दोत्पत्तिरपि न सङ्गच्छते एव, दृष्टान्तस्य द्रव्यत्वादिना वैषम्यात्। न च गुणरूपः स, उत्पन्नः सन्नमवेतत्वाद् द्रव्यं गच्छति पुरतो येनोत्पादयेन्नूत्नान् शब्दान् दशसु दिक्षु। यद्यप्युत्पादयेत् स स्वाधिकरणे परं नान्यत्र तस्य तदुत्पादनसामर्थ्यं। नहि संनिकृष्टमपि गुणान्तरं यति द्रव्यं, नवा घटैकदेशस्थितो रक्ततादिगुणोऽन्यत्रावयवे याति, तन्न गुणरूपतायां तस्य स्याच्छ्रवणं। न च कथमेकत्रावयवे उत्पन्नं सुखं समग्रेऽप्यात्मनीति। ज्ञस्वभावत्वादेकोपयोगस्वाभाव्याच्च तस्येत्यलं प्रसक्तेन। रूपं मूर्त्तत्वमस्यास्तीत्यत्रादित्वादप्रत्यये रूप–रूपवद् द्रव्यमित्यर्थः। तथाविधाश्च पुद्गला एव 'रूपिणः पुद्गला' इति नियमात्। नियमश्चात्रोभयथैव–पुद्गला एव रूपिणो, रूपिण एव पुद्गलाश्चेति। तथाऽरूपममूर्त्तत्वमस्यास्तीत्यरूपि, अरूपशब्दस्यामूर्त्तत्वे रूढत्वात्। अन्यथा स्यादेव बहुव्रीहिणा न रूपं यस्येत्यरूपमितिलक्षणेन मत्वर्थीयानर्थक्यं स्याद्वा 'गौरखरवदरण्य'मिति सत्यपि बहुव्रीहिणार्थप्रतिपादने मत्वर्थीयः। अरूपीणि च धर्माधर्माकाशजीवलक्षणानि अस्तिकायद्रव्याणि सकालानि तान्येव वा द्रव्याणि 'रूपिणपुद्गला' इत्यादावुभयथावधारणादेवेति लभ्यते। आहुश्च–'नित्यावस्थितान्यरूपीणी'ति परमर्षयः। तृतीयं प्रकारमप्याहुः–'सप्पए समप्पएसे'त्ति। तत्र दिश्यते-निरूप्यतेऽवयवी येन स देशो 'व्यञ्जना'-दिति घञ्, विवक्षितवस्तुनो विवक्षितो भागः, प्रकृष्टो–द्विधा कर्त्तु-

मशक्यो देशो-भाग: प्रदेश:-असाधारणसूक्ष्मतया परमसूक्ष्मोऽवयव:। प्रदेशेन सहितं सप्रदेशं–द्वयणुकादिपुद्गलस्कन्धो धर्माधर्माकाश-जीवा:। नास्ति च परमाणो: कालस्य च प्रदेश:, आद्यस्य परमाणु-ताव्याघातात्। अत एव 'नाणो'रित्यार्पम्। पारमार्थिकश्चात्र परमाणुर्ग्राह्यो, नत्वितरोद्दोरित: कल्पितो। यतस्तैर्हि–

'जालकान्तर्गते भानौ, यत् सूक्ष्मं दृश्यते रज:। तस्य त्रिंश-त्तमो भाग:, परमाणु: प्रकीर्त्तित:'॥ इतिवाक्येन दृश्यमानावयवि-त्रिंशत्तमो भाग उदीरितो। नचेदं विचार्य व्याकृतं, यन्त्रेणाऽपि तस्य कोटिशो विभागोपलम्भात्। निश्चेयं चात एवापरमाणोरपि परमाणुत्ववादिनामसर्वविस्त्वम्। निरस्ताश्चानेन य आहु:–यज्जैना: सर्वमसङ्ख्यतयाऽनन्ततया च वादन्ति ते। यतो जैनानां यथार्थ-वादित्वमेवानेन ध्वन्यते। यतो हि जिना: केवलालोकवन्तो ददृशुर्याननन्ताऽवयवतया ताँस्तथोदाजह्रु:। तथाविधं हि तेषामेव ज्ञानं, यत्प्रभावादवभासन्ते पदार्था यावदनन्ताऽवयवा अनन्तावय-वतया। न च वैशेषिकादिवत् केवलकपोलकल्पितकल्पनासत्यापिता-र्थव्याहृतयस्ते। भवति च म्लेच्छानां पुरतो वरचातुरन्तचक्रवर्त्ति-नगरवर्णनमिव वहुवाश्चर्यकरमेतत्, परमविवेकिनामेतन्नासम्भवि। तन्नाणो: परमार्थिकस्य प्रदेशा:, अणुताव्याहतेः। इदं च द्रव्यापेक्षयैव, स्पर्शनापेक्षया तु सप्ताकाशप्रदेशस्पर्शनात् वर्णगन्धाद्यपेक्षया च द्विगु-णादिशुक्लादिमत्त्वात् समयापेक्षयानेकसमयस्थितिकत्वाच्च सप्रदेश-ताऽपि। क्षेत्रापेक्षया तु प्रदेश एकस्मिन्नाकाशस्यावस्थानान्नियमाद-प्रदेशता। अनेन चोन्मत्तप्रलापो निरस्तोऽयं यदाह कश्चन यदुत-परमाणुना परमाणु: कथं संयुज्यते?, देशेन कात्स्न्र्येन वा? आद्ये, परमाणोः सावयवतापत्तिरन्त्ये च न स्कन्धापत्ति:, तन्न कथञ्चनापि

स्कन्धीभावो घटतेऽङ्गीकारेऽप्यणूनामिति । परमाणोः स्पर्शनापेक्षया सप्रदेशत्वनियमात् । युक्तश्चायं पन्था एकस्मिन्प्रदेशे आकाशस्यावगाहनात् षण्णां दिशां चैकैकप्रदेशेन स्पर्शाच्च । दृश्यते च सूक्ष्मोऽपि बिन्दुः सर्वतः सजातीयैः स्पृशन् । न च भवत्यन्यथा कथमपि प्रत्यक्षमधिगम्यमानानां घटादीनामुपपत्तिः । भ्रान्तित्वं च तस्य यदभ्युपगम्यते तदेव भ्रान्तिमूलं । न च भ्रान्तमपि सर्वथाऽसत्त्वे,शशशृङ्गभ्रान्त्यनुपलब्धेः । केचित्त्वाहुः-द्व्यणुकादिपुद्गलानां न सन्त्येवावयवास्तस्यावयवित्वानुपपत्तेः । दृश्यादृश्यत्वे तु केशवदुपपादनीये । यत एको न दृश्यतेऽसौ, परं समुदितास्ते दृश्यन्त एव, पुञ्जव्यवहारश्च धान्यराशिवदिति । तदयुक्ततरं बन्धाभावे एकावयवग्रहेण समग्रग्रहणस्यायोगात्, घटैकदेशग्रहणेन समग्रघटग्रहणवत्, धान्यसमुदायादेककणग्रहे नैव भवति समग्रग्रहणं न च भवति सम्बन्धशून्यानामणूनां ग्रहः, परमाणुत्वव्याहतेः केशदृष्टान्तोऽनुपपन्न एवात्र । यतस्तस्यैकस्यापि प्रत्यक्षादासन्ने । न चाणुर्भवति केवलः प्रत्यक्षविषयः कदाचनापि । न च भवति सम्बन्धाभावे स्थौल्योत्पादो । नन्वासीदेव पूर्वं चेत् कथं नागतोऽर्वाग्दृष्टिपथम् । द्रव्यतयाऽऽसीत्तु पर्यायेणेति तु युक्तः पन्थाः । सति सम्बन्धे योग्ये तदुत्पादात् सत्कार्यवादमतप्रवेश इति चेद् । द्रव्यार्थिकापेक्षया तथात्वमस्त्येव, पर्यायार्थिकापेक्षया परमुद्भूतत्वस्येति । अन्ये त्वाहुः-सन्त्ववयविनां प्रदेशाः परमाणूनृते, परमाकाशात्मादीनां न ते युक्तियुक्ता अभ्युपगन्तुं, सावयवत्वेन अनित्यत्वापत्तेरवयविनोऽनित्यत्वनियमादिति । तदप्यसमञ्जसमेव । इहाकाशे ध्रुव इह चन्द्रमा इत्यादिनाकाशस्य शरीरावच्छेदेन ज्ञानोत्पादाभ्युपगमाच्चात्मनश्च सावयवत्वस्यावश्यमभ्युपगमार्हत्वात् । यच्चोदीरितं-अवयव्यनित्य इति । तदपि स्वकदाग्रहग्रथिलतलऽऽलपितामे,

तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् व्युट्यादीनामवयवित्वेऽपि कैश्चिन्नि-त्यताऽभ्युपगमात् अवयवित्वस्यानित्यताऽप्रयोजकत्वाच्च। तत्त्वतस्तु स्वस्वपर्यायविनाशेन सर्वेषां पर्यायविनाशिता द्रव्यतोऽविनश्वरत्वं चाऽऽकाशदीपमवगन्तव्यं सुनिश्चितम्। तत् सुष्ठूच्यते-द्व्यणुकाद्याः स्कन्धा धर्माद्याश्च सप्रदेशाः, परमाणुरेवाप्रदेश इति। चकारस्तु त्रयाणामपि जीवाजीवरूप्यरूपिसप्रदेशाप्रदेशलक्षणानां द्रव्यलोकता समैवेतिप्रतिपादनार्थः। एतत्त्रयं किमित्याह-'जाणाहि दव्वलोगं'ति। जानीहि- अवबुद्ध्यस्व, द्रव्यलोकमिति। तत्र द्रव्याण्येव जीवाजी-वरूप्यरूपिसप्रदेशाप्रदेशानि लोको-लोकशब्दवाच्यस्तेषामपि निरूपणीयत्वादालोक्यमानत्वाच्च। सञ्ज्ञाशब्द एवैवं प्रज्ञाप्यते द्वारप्रस्तावादिति द्रव्यलोको। यद्वा द्रव्याण्येव त्रैकालिकपर्याय-परिणामित्वाज्जीवादीनि पर्यायलोककारणानीति तेषां द्रव्यलोक-ता,भूतभाविकारणार्थत्वाद् द्रव्यशब्दस्य, तदुक्तं-

'भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके। तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथित'॥ मिति। न केवलं पूर्वोक्तभेदभिन्न एव, किन्त्वन्यथापि भवतीत्याह-'निच्चमनिच्चं जं दव्वं'ति। तत्र नितरामतिशयेन यम्यते-उपरम्यते नाशादनेनेति नित्यं 'शिक्यास्याढ्यमध्यविन्ध्यधिष्ण्यान्ध्यहर्म्यसत्यनित्यादय' (३६४) इति त्ये इष्टरूपनिष्पत्तिः। जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलाः, 'नित्यावस्थितान्यरूपीणी'तिवचनात्।'तद्भावाव्ययं नित्य'मित्यवास्य लक्षणम्। नच जीवादीनां पर्यायपरावृत्तिसम्भवेऽपि द्रव्यतयास्ति परावृत्तिस्त्रिकालमेकरूपत्वाद् द्रव्यस्य,अन्यथा द्रव्यत्वमेव न भवेत्। विशिष्टनाशे विशेष्यनाशाभ्युपगमो हि द्रव्यपर्याययोः कथञ्चि-दभिन्नत्वात् पर्यायाणां व्यपगमादेव। द्रव्यं स्वस्वरूपेण तु न नश्यत्येव

कदाचनापि। ननु दृश्यते एव घटादेर्विनाश इति चेत्। सत्यं, दृश्यते घटाकृते:,न तु द्रव्यस्य,अन्यथा कपालयोरद्रव्यत्वापत्ते:। नच विद्यतेऽद्रव्य: पर्याय:। न च वाच्यं तर्हि किमिति नास्त्येव द्रव्यमनित्यमिति चेद्। नास्त्येव, स्वस्वरूपेण तस्य नाशाभावात्। कथं वक्ष्यन्ति तर्हि यदनित्यं द्रव्यमिति। सत्यं वक्ष्यन्ति, परं पर्यायनाशापेक्षया कथञ्चिद् द्रव्यस्य नाशमभ्युपगम्य। नहि द्रव्यव्यतिरिक्ता: सन्ति पर्याया:, नाशे च तेषां तदव्यतिरिक्तत्वाद् द्रव्यस्यापि स्यान्नाश इति तस्याभिमता पर्यायनाशापेक्षयैवानित्यता, द्रव्यस्वरूपापेक्षया तु न कथञ्चनापि सम्भवोऽस्त्यनित्यस्य द्रव्यस्य। अपेक्ष्यैनमेवाभिप्रायं 'भेदादणु'रित्यत्राणोरप्यौत्पत्तिकत्वं परमपुरुषै: स्वीक्रियते, अन्यथा नास्त्यैवाणोर्नाश उत्पादो वा, पर्यायापेक्षयैव तद्भावात्। न च तद्भावाव्ययस्य नित्यलक्षणत्वेन विरोधलेशोऽपि। स्यादेव तेषामसौ, ये प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वं वाहुर्नित्यलक्षणं, तेषां हि विशिष्टनाशे स्वलक्षणपरिभाषयाऽनित्यस्वीकारापत्ते:। यतो हि मनुष्यतया विनश्य देवत्वेनोत्पादे जीवस्य,घटतया विनश्य कपालतयोत्पादे च मृद्द्रव्यस्यावस्थानघटना दुर्घटा, आकाशप्रमुखानां चापरापरावगाहनादिरूपानित्यता, तेषां नूतनस्वभावोत्पादेन स्यादावश्यकी। परिणामवादिनां तु द्रव्यत्वापेक्षया नित्यतायाः पर्यायापेक्षया चानित्यतायाः स्वीकारान्न विरोधगन्धोऽपि। तद्विपरीतमनित्यं। यद्वा-नित्यं धर्माधर्माकाशजीवा। यतस्तेषां नास्त्यवयवितया भेदो। ननु छिन्नगृहगोधिकापुच्छादौ कम्पोपलम्भात् कथं नावयविभेद ? इति चेत्। तत्र, पद्मनालतन्तुवदात्मप्रदेशश्रेण्यास्तत्राप्यवच्छिन्नत्वात्र भिन्नावयवित्वम्। अदृष्टवशेन नानामन:समायोगे कम्पोपलब्धे: कारणं, सर्वव्यापित्वमात्मनो यदभ्युपगतन्तुर्वं तन्निर्मूलं,

सर्वथा मनःसमायोगे तु मूलशरीरस्य निश्चेष्टतापत्तिः, यतोऽणु मनस्तेषां, यावच्छरीरव्यापिताभ्युपगमे च मनसो न तत्कल्पनप्रसङ्गः। युगपज्ज्ञानानेकत्वनिवारणं त्वात्मन एकोपयोगस्वाभाव्यात्, रासनप्रत्यक्षकाले स्पार्शनापत्तिवारणाय प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्यैवोचितत्वात्। अनित्यं च स्कन्धादि द्रव्यं 'सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते' इतिवचनात्। पूर्वमेकतयाऽध्यवसितः स्कन्धो विभक्ततयाऽधुना द्वयमिदमिति प्रतीयते। एकत्वाध्यवसायोऽपि भवति तथैव भिन्नयोः पूर्वमधुना मीलने। न चेदमवयवितयोत्पादविनाशयोरभावे। न चैवं धर्मादौ, तेषां विभागाभावात्। ननु घटाकाशादिव्यपदेशेन भवेदाऽऽकाशादेरप्युत्पत्तिनाशप्रसङ्गेनानित्यतेति चेत्, न तस्यौपाधिकत्वात्। न हि घटादिनाऽऽकाशस्य किञ्चित् क्रियतेऽमूर्त्तत्वात्तस्य। न च घटादेरुत्पत्तिनाशादिनाऽऽकाशस्यास्ति परावृत्तिर्भिन्नता वोद्योतस्येव जलधारया काचादिना वा। यच्चावगाहदानस्वभावत्वात्तद्भेदेन भिन्नताऽस्य नोद्येत, सा तु न नाभ्युपगम्यते, परं नैतावताऽवयवितयोत्पादविनाशभावौ। यद्वा-सर्वोऽपि पुद्गलास्तिकायोऽनित्योऽणोरपि भेदादुत्पादात् स्कन्धीभावादिना कथञ्चिन्नाशाच्चेति। द्रव्यत्वेन पुद्गलानामवस्थितेरपि भिन्नावयवित्वभावादेवं व्यपदेशः। यद्वा भिन्नभिन्नव्यपदेशभावेन-जीवाः पुद्गलाश्चैतद् द्वयमपि भवत्यनित्यं, नैवं धर्माद्या इति ते नित्या इति व्यपदिष्टा ज्ञेयाः। एतादृशं 'यदि'ति सामान्यनिर्देशेन यद् यद् यद्यदपेक्षया तथोच्येत तत्तत्तथा तथा ज्ञेयमिति दर्शयति। यदिति वा जीवादि परमाण्वादि वा। किमेवंविधं?, इत्याह—द्रव्यं—पूर्वोक्तस्वरूपं, गुणपर्यायाणामनित्यानां सतामपि नात्र चिन्ता, तेषां द्रव्याधारत्वात्। चकारः पूर्वोक्तपक्षत्रयसमानकक्षताद्योतनाय। तद् द्रव्यलोकं 'जानीही'ति पूर्वोक्तमत्राप्यनुयोजनीयम्। भिन्नव्य-

पदेशश्चास्य यथावदुत्पादादिस्वरूपपरिज्ञानानन्तरं विवक्षयैतन्नि-रूपणमिति ज्ञापनाय, अन्यथा सर्वस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वात्त-च्छून्यस्य चासत्त्वान्नास्त्येव नित्यं । तद्विपरीतं वा द्रव्यमिति कुत एतदपेक्षया द्रव्यलोकव्यपदेशः सम्भवी स्यात्, परं पूर्वोक्तानुसारेण व्यपेक्षयाऽयं व्यपदेशः सम्भवेदिति । गाथान्वयानुलोम्याद्वा व्यपदे-शोऽथैवं स्याद् । यतः पूर्वोक्तेषु जीवाजीवादिष्वप्यपेक्षयैव व्यपदेश-सम्भवः इति । कथं ज्ञेयं द्रव्याणां नित्यत्वमनित्यत्वं वेत्याहुः स्थितिमपेक्ष्य जीवपुद्गलयोश्चतुर्भङ्गीं—

गइ सिद्धा भविआया अभविअ पुग्गल अणागयद्धा य ।

तीयद्ध तिन्नि काला जीवाजीवट्ठिई चउहा ॥ २ ॥

तत्र गम्यते—कर्मवशवर्त्तिभिः प्राणिभिराश्रीयते इति गतिः—नरकादिनामकर्मोदयसम्पाद्यो जीवपरिणामविशेषः । साद्यन्तैव सा । यत उत्कृष्टतोऽपि जीवानां त्रयस्त्रिंशत्सागराण्यायुः, तत्क्षये चावश्यं गत्यन्तराश्रयः । कर्मोदयजन्यपरिणामरूपत्वाच्चाऽऽदिरपीति गतिः सर्वाऽपि सादिसान्तैव । न चेमा गतयो जीवाद् भिन्ना, जीवो वा ताभ्यो भिन्न इति जीवस्यैवेयं सादिसान्ता स्थितिः पठिता । ननु च कथं तर्हि भणिष्यन्ति याः शास्त्रकृतोऽन्याः स्थितयस्ता योजनीयाः, स्थितीनां परस्परपरिहारेणावस्थानादिति चेत्सत्यं, यं परिणाम-मपेक्ष्य या स्थितिस्तमपेक्ष्य तत्कथने न परस्पराविनाभावित्वाश्यो विरोधो, घटतया नष्टत्वेऽपि पार्थिवत्वेन स्थितिवत् । एवमत्रापि गत्यपेक्षयाऽन्यभङ्गगतत्वेऽप्यन्यापेक्षयाऽन्यभङ्गगतत्वेऽपि नैव विरोधः । एकजीवस्यापि द्वितीयं साद्यनन्तं भङ्गमाहुः—'सिद्धा' इति । तत्र सिद्ध्यन्ति स्म—निखिलनरामरस्यातन्त्र्य-

सूदनसमर्थज्ञानावरणीयाद्यष्टविधादृष्टदुष्टसृष्टिसमूलकाषंकषणा-वाप्ताव्याबाधाद्यपरिमितविशेषणविशिष्टानन्दमयपदत्वात् निष्ठितार्था भवन्ति स्मेति सिद्धाः। न च वाच्यं कर्मणामनादित्वान्न स्यात् क्षयः, सर्वथाऽनादित्वस्यानन्तत्वेन व्याप्तेरिति। न तावत् किञ्चिदपि कर्मानादि, तेषामुत्कृष्टतोऽपि सप्ततिसागरोपमकोटिस्थितिकत्वात्। तथाच नश्यन्त्येव सर्वकर्माणि स्वस्वस्थितिक्षयेणार्वागपि संसारे, परं नवीनबन्धसद्भावान्न निर्वृतिरुत्पद्यते। न च प्रवाहेणानादेर्न व्युच्छेदः। अतीतस्यानादेरपि प्रवाहेणास्त्येव स, वर्त्तमानक्षणे तदन्तसद्भावात्। न चादृष्टानां क्षय एव न, तथा सत्यदृष्टाभ्युपगमवैयर्थ्यात् बन्धाभावप्रसङ्गाच्च। अन्यच्च–यथाहि मिथ्यात्वादिभिर्भवत्येषां बन्धस्तथैव तत्प्रतिपक्षभूतैः सम्यक्त्वादिभिर्निर्जरया च कथं न तन्नाशः?, यो हि येनोपचयमाप्नोति, तत्प्रतिपक्षसेवनया सोऽपचयमप्याप्नुयादेव। यथाऽपथ्यसेवनया वृद्धोऽप्यामयः तत्प्रतिपक्षेण क्षयमुपयाति। नच धातव इव शरीरस्य जीवस्याधारभूतमदृष्टं, किन्त्वौपाधिकमेवेति। तेषां च सादित्वं भवक्षयानन्तरं भावात्। न च तेषां तत्त्वक्षयः कदाचिदपि समूलकाषंकषणात्। कर्मद्रुमाणां नहि कर्मबीजदाहे भवरूपो भवत्यङ्कुरोद्गमः। यदवाचि–

'दग्धे बीजे यथात्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः। कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः' ॥१॥ न च कर्मरहितस्य पुनः कर्मणा सङ्गः, आकस्मिकत्वापत्तेर्बन्धस्य। तथाच कृतनाशाकृताभ्यागमदोषो। न च क्षीणकर्मणां तृष्णाद्यपि, कर्मविकाररूपत्वात्तस्य, तदभावे च कुतस्तरां भवावतारो। यदाह–

'अज्ञानपांशुपिहितं पुरातनं कर्मबीजमविनाशि। तृष्णाजलाभिषिक्तं मुञ्चति जन्माङ्कुरं जन्तोः' ॥१॥ बन्धहेतवोऽपि मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगरूपाः क्षीणा एव, तदन्तरेण सिद्धत्वाभावात्, क्षीणेषु च तेषु कुतस्तरां विपाकः, तदसत्तायां जात्यायुर्भोगानां सुतरामभाव एवेति सिद्धं सिद्धानामनन्तस्थितिकत्वम्। अन्यैरपि 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति अनावृत्तिशब्देन चैतदेव गीयते। अत एवैतल्लक्षणमेवं प्रोच्यते, यदुत—

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं, न च भ्रष्टमनन्तरं। अभिलाषापनीतं च, तज्ज्ञेयं परमम्पद'मित्यादि। वृहदारण्यकेपि—'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा' इत्याद्युक्तमेवेति। अनेन च ये आहुरनादिसिद्धत्वं केषांचित्ते निरस्ताः द्रष्टव्याः। यतो हि सिद्धत्वमेव तेषामनुपपन्नं, प्रथमं असिद्धत्वे सत्येव सिद्धत्वभवनात्, अन्यथाऽतीतकालीनक्तप्रत्ययायोगात्। बन्धननिरोधबद्धव्यवच्छेदाभावे हि न सिद्धत्वं, न चासावनादिरिति कथं संभविनी सिद्धताऽनादिकाललग्न एव केषांचित् कर्ममल इति तेऽनादिसिद्धा इति चेन्ननु किं न सर्वे तथा। नहि विचित्रत्वं युज्यते, जीवत्वाविशेषात्। क्षय एकेषां कथं? कथं न सर्वेषामिति तु नैव नोद्यम्। ये ये कर्मक्षयसाधनसाधितात्मस्वभावास्तेषामसौ जातोऽस्ति च तथाभव्यत्वेन वैचित्र्यं तेषां। न चानादिसिद्धत्वसाधकः कोऽपि विशेषः। केवलज्ञानादिमन्तश्च तेऽभ्युपगमनीयाः। न च क्षपकश्रेणिसाधनकमोहक्षयाभावे। न च क्षपकश्रेणिरन्यस्य चरमभवेभ्यस्तत्रानादिकाः सिद्धाः सम्भवन्ति। सम्भवेयुश्च प्रवाहतस्ते तथा। यतोऽनादिर्हि संसारो, न च संसारसद्भावे षण्मासाधिको विरहश्च न भवति सिद्धभावमापत्तौ कस्यचिज्जीव-

विशेषस्येति तथाऽनादितायाः सिद्धानां, तथापि प्रत्येकं ते साद्य-नन्ता एवेति द्वितीयभङ्गवर्तिन एव। अथ तृतीयां स्थितिमाहु-रुद्दिश्य तद्वतो जीवान्–'भविआय'त्ति। तत्र भव्या–भाविनी सिद्धिर्येषां ते भव्या योग्या वा मोक्षवधूवरमालायाः ते च ते आत्मा-नश्चेति भव्यात्मानस्ते चानादिसान्ता एव। योग्यता हि वस्तुनः स्वभावभूता। स्वभावश्च वस्तुसहसिद्धो। वस्तु च जीवरूपमना-दीति भव्यताऽपि तथैव। पारिणामिक एवासौ भावो। न चाभव्यः सन् पूर्वं भवति पश्चाद् भव्यो, भव्यो वाऽभव्य इति। आगमग्राह्य एवायं। भव्याभव्यत्वादिर्भावः तत्र न हेतुयुक्त्यादिप्रयोगो, विरा-धकतापत्तेः। तदूचिवांसोऽनूचानाः–

'दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ अ हेउवाओ अ।

तत्थ अहेउवाओ भविआभविआदओ भावा' ॥१॥ तथा

'जो हेउवायपक्खंमि हेतुओ आगमे अ आगमिओ।
सो समयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो'त्ति। अनादिकोऽप्यसौ भावो व्यपैतीति चित्रमिति न वाच्यं। कारणता हि तावदेव यावन्न कार्योद्भवः। कार्योद्भवे तु कार्यरूपः पदार्थः। तद्वदत्रापि भव्यता मोक्षगमनयोग्यतैव, सा चावाप्तौ मोक्षस्य पूर्णेवेति नष्टैव। नहि प्राप्तमोक्षस्यास्ति योग्यतया प्रयोजनं, न च सापि, कारणकाल-भावित्वाच्छक्तेरिति। नच वाच्यं तर्हि किमसावभव्य इति। घटतया परिणताया मृदो घटोत्पादनयोग्यताऽयोग्यता वा यथा न वक्तुं पार्यते, योग्यतायाः परिणामादर्वाग्भावात् अयोग्यताया-श्चोपादानकारणवृत्तित्वस्यात्यन्तमयोग्यत्वात् तद्वदत्रापि। प्रति-पादितं चात एव परममुनिभिः-'नो भविआ नो अभविआ सिद्धा'

इति। कथं नष्टोऽसौ भाव इति चेद्? भवचरमसमयेन सिद्धत्वाद्यसमयेन चेति गृहाण। घटयोग्यता हि मृदो घटोत्पादेनैव नाश्यते। चतुर्थभङ्गदर्शनाय तद्वत आहुः– 'अभविअ'त्ति। भव्यविपरीतोऽभव्यः। स हि नैवाप्नोति निस्सीमसुखधामाऽपवर्गं, घटत्वमिव तन्तवः। नहि स्वभावोऽर्हति पर्यनुयोगम्। नहि तेषां निर्जरा नास्ति, ग्रन्थि यावदनन्तश आगमनस्य, द्रव्यतः श्रुतसम्यक्त्वस्य च शास्त्रकृद्भिः अनेकशः प्रतिपादनात्। अभव्यता च न कदाप्युत्पन्ना, पूर्वं विद्यमानभव्यत्वस्याभव्यत्वावाप्तौ स्यादेवं। न च भवत्येवमेव, नचापि नश्यति कदापि। यदि हि अभव्यत्वपरित्यागेनावाप्तुं स्याच्छक्यं भव्यत्वं, स्यान्नाशोऽस्याः। न चासौ सम्भवतीत्यनाद्यनन्तोऽसौ भावः। एवं चतुर्धा क्रमेण सादिसान्त-साद्यनन्ताऽनादिसान्ताऽनाद्यनन्तरूपाश्चतुःप्रकाराः स्थितयो दर्शिताः क्रमशो गतिमत्ता – सिद्धता – भव्यत्वाभव्यत्वलक्षणानां तथास्थितिमतां दर्शनेन। अथैवमेवाजीवस्यापि चतुर्विधां स्थितिं दिदर्शयिषव आहुः–'पुग्गल' इत्यादि। तत्र पूरणगलनधर्माणः पुद्गलाः। पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्तिः। न हि धर्मादीनामस्ति प्रदेशैरुपचयोऽवस्थितपरिणामत्वात्तेषां। एकद्रव्यत्वेनान्यद्रव्याभावात्तादृक्प्रचयोऽपि नैव; जीवस्यानेकद्रव्यत्वेऽपि पद्मनालतन्तुवदवबद्धत्वादन्योऽन्यं नान्यस्मिन्नन्यस्य प्रचयः। नच विप्रयोगोऽपि प्रदेशानां तेषां, येनापचयो भवेत्, अनाद्येकरूपत्वेन प्रदेशा भवन्ति जीवस्य विप्रयुक्ता न ते परमसम्बद्धाः। नचान्यैः प्रदेशैः संयुज्यते इत्यवशेषात् पुद्गलानामेव सङ्घातभेदयोग्यत्वादुपचयापचयौ भवतः। तेनैत एव पूरणगलनधर्माणस्त एव च पुद्गला उच्यन्तेऽन्वर्थसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम्। इमे च सादिसान्ताः। यतः स्कन्धस्तावन्नानादिकः कश्चित्, सङ्घातरूपत्वात्। सङ्घातश्च नातीत्यासङ्ख्येयं कालम-

वतिष्ठते। तावत्येव च स्थितिः स्कन्धानामेकरूपेणावस्थाने। स्निग्धरूक्षत्वाद्धि बन्धः। स्निग्धरूक्षत्वं च पर्यायः, पर्यायाणां च नाविचलत्वं। ततो भवत्येवासङ्ख्येयेनानेहसा भेदस्तथा भिन्नः स्कन्धादिरिति युक्तैव सादिसान्तता तेषां, परमाणूनामपि भेदादुत्पत्तेर्नहि स्कन्धदशायामणुता। तथा सति अचाक्षुषत्व-प्रसङ्गात् स्कन्धानामपि, परमाणुप्रचयरूपत्वात्तेषां। असत्यां चाणुतायां स्कन्धावस्थायामणूनां, सा भेदादुपजायते इति तेषा-मुत्पत्तिस्तथापेक्षया। यदा च पुनरन्यैः परमाणुभिः स्कन्धैर्वा संयुज्य स्कन्धतया परिणमन्ति तदा स्पष्ट एव परमाणुत्वाभावाद् विनाशस्तद्रूपतया तेषां। नचातिवृत्त्यासङ्ख्येयं कालमवतिष्ठते परमाणुरपि तद्रूपतया, ततोऽवश्यं परैरणुभिः स्कन्धैर्वा संयुज्य स्कन्धत्वारम्भनियमात् स्निग्धरूक्षान्यतरगुणवत्त्वादणूनां परिमित-त्वाल्लोकस्य प्रतिजातीयाऽनन्तानन्तस्कन्धसमूहयुक्तत्वाच्च लोक-स्यावश्यं तेषां स्कन्धीभाव इति स्कन्धानामणूनां च तदवस्थया सादिसान्तत्वमेव युक्तं। पुद्गलत्वेनाऽनाद्यनन्तस्थितिकत्वेऽपि तेषां पूर्वोक्तापेक्षया सादिसान्तत्वमविरुद्धमेव, पूरणगलनभाव-स्यानित्यत्वात्। गतिर्विचित्रा सूत्राणामिति वा स्कन्धाणुरिति वक्तव्ये पुद्गला इत्यूचिवांसः साधारणाभिधानेन। अथ द्वितीयं भङ्गं दिदर्शयिषयाहुः—'अणागयद्ध'त्ति। न आगतो वर्त्तमानतामि-त्यनागतः। 'एष्यंश्च नाम स भवति यः प्राप्स्यति वर्तमानत्व'मि-तिवचनात्। स चासावद्धा च कालः। अत्यते इत्यत् तां ज्ञानं पर्यायं वा धारयतीति अद्धा। अव्ययमिदं अनागताद्धा। असौ च सादिः सन्ननन्त एव। यतो वार्त्तमानिको हि क्षणोऽधुनेति। ततः परेषां समयादीनामनागतता युक्तैवेत्यस्यादिर्न चास्ति तस्या-न्तो,वर्त्तनादिर्हि तस्य लक्षणं। न च कदाचनापि भविष्यति सम्भवि

वैतद्यद्रुत-इदं जगद्वर्तनाशून्यं भविष्यति । न चेत्तथा, स्पष्टैवानन्तताऽस्येति तस्य युक्तमेव सादिसान्तत्वम् । नच नास्त्येव कालो नाम द्रव्याणां या वर्त्तना तामाश्रित्यैतदभिधानस्योपचरितत्वाद् । अत एवोच्यते पारमार्षे–'किमिदं भंते ! कालुत्ति पवुच्चइ ? । गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव'त्ति । निर्दिश्यते परममुनिभिरितिवाच्यं । इदानीं घटोऽभूत् भरतादिर्भविष्यति- पद्मनाभादिरितिव्यपदेशः सनिबन्धनो न स्यादेवं सति । नच ऋत्वादिर्विभागो नृलोके । एतच्चेन्ननु सर्वत्र वर्त्तना । न च जीवानां पुद्गलानामन्येषां चान्याऽन्यपर्यायप्राप्तावस्त्यन्यत् कालात् कारणं । अत एव च क्रिया तस्योपकारभूता पापठ्यते मुनिमहत्तरैस्तथा च तद्वचः-वर्त्तना परिणामः क्रिया-परत्वापरत्वे च कालस्ये'ति । अनेनार्धतृतीयद्वीपमात्रवृत्तेः कालस्य किमिति युज्यते द्रव्यतेति निरस्तम् । तत्र तु सूर्यचन्द्रादिगतिव्यङ्ग्यकालस्योक्तत्वात् । वर्त्तनालक्षणस्तु समग्रे भूवलयेऽन्यत्र च कालोऽस्त्येव । पारमार्षं वचनं च समयमात्रतां ज्ञापयित्वा कालस्यानेकाणुमयतानिरासाय, प्रतिपाद्यते च कैश्चित् प्रत्येकं लोकाकाशप्रदेशेषु कालाणुस्थितिरिति । नचैतद्युक्तं । यतोऽणवस्ते मूर्त्ता अमूर्ता वा,आद्येऽणूनां मूर्त्तानां वर्त्तनादिमत्त्वात् तत्कारकान्यद्रव्यस्वीकारापत्तिः । स्वतो भावे चादित एवान्येषां तथास्तु, किमेतेनेति । अन्यथा सत्त्वमेव । अन्त्ये, तेषामणुत्वमेव, परिणामवाचकत्वादेतस्य । अथ च 'अणवः स्कन्धा श्चे'ति वाचकमिश्रव्याहृत्यपि न पुद्गलास्तिकायं विहायान्यत्राणुतादिरित्यप्यालोच्यमेवालोचनालोचनैः । न च प्रदेशत्वमपि भवति, तथासम्बद्धानां तेषां सम्बन्धे च स्पष्टास्तिकायतापत्तिः। तन्न कालस्याणवो युक्तियुक्ता नापि पारमार्षे सम्मताः अन्ये त्वलोकाकाशस्यापि वर्त्तनायुक्ततामभिमन्य तत्रापि तत्स्वीकारस्यावश्यकतां ज्ञापयित्वा वस्तूनां वर्त्तनादिपर्यायैरुपचरित एव

कालोऽतएव 'जीवा चेव अजीवा चेव'त्ति व्यवस्थितं पारमार्षम्। वाचकपादा अपि 'कालश्चेत्येके' इत्यनेनारुचिमाहुस्तस्य द्रव्यत्वे इति व्याचख्युः, व्याचख्युश्च प्रत्याचक्षाणा यदुत–समयमात्रत्वेन तस्यास्तिकायत्वानापत्तावपि जगद्‌वृत्तित्वेन कथं न सामयिक्यस्तिकायता। यतो विचार्यतां स समयलक्षणः कालो भवदभिप्रेतः सर्वत्रैकत्र वा कुत्रचित् ?, सर्वगत्वे सर्वव्यापकत्वे तस्य द्रव्यत्वाभिमानात् स्पष्टैवास्तिकायता। नह्यणुर्भवति सर्वव्यापकः। स क्षणिक इति त्वन्यदेव। एकत्रावस्थाने तु न सर्वत्र वर्त्तना, तदभावे च कुतस्तरां तेषां सत्त्वं, वर्त्तनादियुक्तस्यैव सत्त्वात्। 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं स'दितिवचनात्। अन्यच्चाऽस्य द्रव्यत्वे धर्माधर्मादिवदवगाहनाद्यपि स्याद्वक्तव्यम्। नच तत् कुत्राप्युपलभ्यते, सम्भवति वा। अत एव चानाख्यायैव कालस्य द्रव्यतां 'द्रव्याणि जीवाश्चे'ति द्रव्यसूत्रे उपकारककथनमकारि पूज्यैः। नच वाच्यं कथं तस्य द्रव्यत्वाभावे उपकारविधायकता ?। उपचरितेन तेन किं कार्यमितिदर्शनार्थत्वात्तस्य। भवति च प्रयोजनार्थ एवोपचारो, निष्प्रयोजनकोपचारस्यासम्भवात्। तत्त्वमत्रत्यं बहुश्रुता विदन्ति। अनागताद्धा साद्यनन्त इत्येव प्रकृतम्। चकारः समयभेदेन सादिसान्तोऽपि कालः। समुदितानागतापेक्षया युक्तं साद्यनन्तत्वमिति ज्ञापनाय। अत एव चास्तिकायत्वाभावेपि विवक्षितसमुदायापेक्षया विवक्षितधर्मतोपपत्तिः। न चादिभङ्गो वार्त्तमानिकः काल उदाहृतोऽत एवोपचाराद्धेतोः सम्भवति। अनुपचरिते उपचरितदर्शनस्यायुक्तत्वाद् विचित्रा वा सूत्रगतिरित्येवाऽत्र कारणं भवेत्। अथ तृतीयभङ्गदर्शनायाहुः– 'तीयद्ध'त्ति। तीतोऽतीतोऽद्धाऽतीताद्धा। अत्र च तीतशब्दोऽतीतार्थतयोक्तो निर्युक्तिकाराणां परमाप्तत्वान्नापशब्दोऽयमिति। प्रयुक्तश्चायमन्यत्राप्यभियुक्तैः–'तीतादिपरिच्छेद-

कमलं ध्रुवं चेति समयज्ञै'रित्यादौ । श्रूयते च सृष्टिविनिश्चयादावेतस्यानेकशः प्रयोगः । यथा हि अवाप्योरल्लोपमाहुः केचित्तथा तैरपीतौ वतान्ते भविष्यत्येतदल्लोप इत्यनुमीयते । नहि श्रुतकेवलिनामनाभोगगन्धोऽपि । 'दिट्ठिवायमहिज्जग'मिति तु दृष्टिवादमधीयत एवाऽयं तु सर्वाक्षरसन्निपातीति नात्र वाक्स्खलनासम्भवः । श्रूयते चान्यत्रापि 'तीयाणागयकाले' इत्यादि । असौ चानादिः सन्नपि सान्त एव, यतो नहि जगतां वर्त्तनाया अस्त्यादिः, प्रागतथात्वापत्तेर्निर्मूलस्योत्प दाभावात् । 'नासतो विद्यते भाव'इति'नाभावो भावतामेति' शशश्रृङ्गे तथाऽगते'रितिवचनाच्च । न च वाच्यं 'भवति स नामातीतः प्राप्तो यो नाम वर्त्तमानत्व'मितिवचनात् प्राप्तवर्त्तमानत्वस्यैवातीतत्वात् कथमसावनादिरिति । वर्त्तमानतापरिणतेरनादित्वात्, प्रतिक्षणं वर्त्तमानतापर्यायजन्यत्वेऽपि वर्तनाया वर्त्तमानत्वं, यतोऽनादिस्ततो नैवास्यानादित्वेऽघटमानता । अनादित्वे सत्यपि चाधुनातनसमयं यावत्तन्मर्यादया सान्तत्वमेव । अनादेरनन्तत्वेन व्याप्तिरिति तु पूर्वमेव निराकृतम् । अथ तुर्यं भङ्गं दर्शयन्त आहुः-'तिन्नि काय'त्ति । तत्र चीयन्ते इति 'चितिदेहावासोपसमाधाने कश्चादे'रिति घत्रि काया इति समुदाया इत्यर्थः । अत्राजीवस्थितिप्रस्तावादजीवानां कायाः– समुदायाः कायशब्दवाच्या वा पदैकदेशे समुदायोपचारादस्तिकायाः । कियन्त इति चेदाहुस्त्रयसङ्ख्याकाः । चत्वारस्तावदजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः, कालस्य समयमात्रमानत्वान्नास्तिकायता, शेषेषु त्वस्तीनां प्रदेशानां कायः– समुदायोऽस्तिकाय इति व्युत्पत्तिलभ्यप्रदेशबहुत्वोपेतत्वादस्त्यस्तिकायता, समग्रलोकव्यापित्वाद् । आद्यत्रयाणामनवयवत्वे च कथङ्कारं सङ्गच्छते तेषां लोकव्यापित्वं ? । नह्यनवयवोऽप्रदेशो वाणुर्व्याप्नोति लोकस्यैकप्रदेशाधिकं भागं अवयवारभ्यत्वं

ह्यवयवित्वमितिचेत्, स्वकल्पनाकल्पितेन नार्थसिद्धिः। यतोऽवयववत्त्वमात्रमवयवीत्यस्यार्थः। यद्वा कः किमाह? अवयवारब्धत्वमपि भवतु, अमूर्त्तद्रव्याणामपि परिणामाभ्युपगमात्। स्यादादिमेति चेदवयवानां तथाविधानादितापरिणतौ कथङ्कारं विलयोऽनादितायाः, 'रूपिष्वादिमानि'ति वचनाच्छेषाणामनादिपरिणामात्, अन्यथा कथङ्कारमेकाद्यवयवावच्छेदेन सर्वव्यापितयाऽभ्युपगते भवद्भिरात्माकाशादौ ज्ञानशब्दादेरुत्पत्तिः। नहि निरवयवे सर्वथा स्यादवच्छेदकं परमाणोरिवादिमध्यान्त्यविभाग इति। न च वाच्यमवयवित्वेन नाशित्वापत्तेरनित्यता स्यादेषामिति। नहि मूर्त्तानामवयविनां घटादीनां विनाशो दृष्ट इति सर्वेऽप्यवयविनस्तथेति कल्पयितुं युक्तं, सूर्यचन्द्रादेरदृश्यमाननाशतया त्रुटेरविनाशाभ्युपगमाच्च कैश्चित्, अवयवारब्धावयविनां मूर्त्तानामपि कथञ्चिद् वैचित्र्योपगमस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा निरवयवस्याणोरन्यद्रव्यारम्भकत्वनियमेन किमिति नाङ्गीकरणीयं स्याद् निरवयवाणामात्माकाशादीनामन्यद्रव्यारम्भकत्वं, न चैतदभ्युपगम्यते इति, मूर्त्तामूर्तयोर्वैचित्र्यं यथाऽत्र तथैवावयवित्वेऽपि सति स्यात्तदा को विरोधः?। अन्यच्च—नावयवित्वेन नाश्यता उत्पत्तिमत्त्वेन वा, किन्तु बन्धकारणवैकल्येन। अन्यथा द्वितीयसमय एवावयवित्वेन कार्यस्य नाशापत्तिः स्यात्। अत एव च न संयोगनाशमात्रेण कार्यनाशाभ्युपगमः, किन्तु संयोगविशेषनाशेन, विशिष्टता च तद्व्यपदेशनाशकत्वेन। नहि तन्तुमात्रच्छेदेन पटो नष्ट इति, प्रत्यभिज्ञानाद्यभावापत्तेः। न च भ्रान्तं तत्, तथाव्यवहारस्य प्रामाणिकैरपि क्रियमाणत्वाद्। अन्यथा प्रतिक्षणमन्यान्यावयवगमागमेनावयव्यन्यत्वस्वीकारेण स्पष्टः क्षणिकवादाभ्युपगमः स्यात्। स्वीक्रियते चेदात्मादीनामनित्यप्रसञ्जनाय क्रियमाण उपक्रमः

स्वपक्षं समूलघातं हन्तुमलम्भूष्णुर्जातः। वस्तुतस्तु स्वीक्रियत एवात्माकाशादेः कथञ्चिदनित्यता। नहि सर्वथा नित्यमनित्यं वा वस्तु समस्ति समग्रेऽपि भुवने, सर्वेषां सतामुत्पादव्ययध्रौव्याक्रान्तत्वेन कथञ्चिन्नित्यानित्यरूपत्वात्। ननु कथं तर्हि घटादिष्वेव नष्टोऽयमिति व्यपदेशः, उपलभ्यतेऽपि च तेषामेव दृश्यमानानां नाशो, नात्मादीनामिति चेत्। सत्यं, घटत्वादिकं हि परिणामो द्रव्यस्य, तन्नाशवदात्मादेरपि मनुष्यत्वादिपर्यायापेक्षयाऽस्त्येव तथात्वं,नष्टो मनुष्यो,मनुष्य उत्पन्न इति व्यवहारस्य जागरूकत्वात्। एवमेव घटपटादिनाकाशस्यापि पर्यायेणास्त्येव नाशो। यदेवाकाशं पूर्वं यस्य पटादेरवगाहमदात् तदधुना नैवंविधं, घटाद्यपसारणात्। व्यपदिश्यते चात एवाभूदत्र घटादिरिति। न चैकत्वादाकाशस्य भ्रान्तोऽयं व्यवहार इति, तदवच्छेदेन तु तथात्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अन्यथा कथमुपपादनीय इह न घट इति व्यवहारः प्रामाणिकोऽपि। तथाच घटावगाहनदातृतयाऽभीतो योऽसौ परिणामः, स नष्ट इत्याकाशादेरप्यनित्यता स्पष्टैव कथञ्चित्। नन्वेवं पर्यायाणां प्रतिक्षणं परावृत्तिभावात् स्पष्टैव क्षणिकतेति चेद्, अस्तु का नो हानिः, पर्यायापेक्षया क्षणिकत्वेऽभ्युपगम्यमाने नहि नो विद्वेषः, किन्तु सर्वथानाश एव प्रतिषिध्यते, अवस्थाने च द्रव्यस्य नैव निरन्वयो नाशः। कार्यता च समस्तापि पर्यायरूपैव। न चास्ति पर्यायाणामनेकानामेकाश्रयत्वे विरोधः, अनन्तोत्पादव्ययानामेकस्मिन् समये एकस्मिन्नेव वस्तुन्यभ्युपगमादाहुश्च मिथ्यात्वान्धतमसाधरीकरणाधिगतान्वर्थाभिधाना दिवाकरसूरयः—

'एगदविअस्स बहुआ एगसमयंमि हुंति उप्पाया। उप्पायसमा विगमा ठिइओ उस्सग्गओ नियम'त्ति। नच कार्यतारहितं

द्रव्यं किंचनेति । सर्वेषामप्यनित्यत्वमापाद्यमानं न नः क्षतिं विदध्याल्लेशतोऽपि, तत्रावयवित्वेऽभ्युपगम्यमाने क्षुण्णमीक्ष्यते किञ्चिदस्तिकायानामित्यलं विस्तरेण । ते चास्तिकाया धर्माधर्माकाशाख्या अनाद्यनन्ताः । यतो न तेषामादिर्निरुपादानत्वात् निर्भयत्वात् अरूपित्वाच्च । अन्यथात्मनामपि समुत्पत्तेः स्वीकरणीयत्वापत्तेः, ब्रह्मणोपि वोत्पादाभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च तत्रात्मा सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽऽत्मसिद्धेर्नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियमात्तस्य सार्वदिकसुखाद्यभावादिति वाच्यं । चेतनावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मजातेस्तत्र स्वीकारावश्यकत्वात् । नच निर्ज्ञानं ब्रह्मेति, 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतिसङ्कोचापत्तेः । अज्ञानाभाव उपचरितं ज्ञानमिति चेन्, न उपचारो हि सति बाधे मुख्यार्थस्य । न च निर्धर्मत्वश्रुत्या बाधः,औपाधिकधर्माभावमात्रप्रतिपादनपरत्वात् प्रकृतश्रुतेरिति । न ज्ञानं कल्पितं तस्मिन् । न चैव नियमः प्रामाणिको नित्यस्येत्यादि । कारणाभावे हि न कल्पकोटिभिरप्युत्पद्यते कार्यम् । न चास्ति नियमोऽसावपि यदवश्यं भवेद्योग कारणैर्योग्यानां, अनादिस्थितिमतोऽप्यात्मनो मुक्तियोग्यत्वेऽपि नैवापतितः कारणयोगो । यद्वा-अनादेरप्याकाशस्य न कदाचनाऽप्युद्भवति चेतना, स्वरूपयोग्यता नात्रेति ब्रह्मण्यप्यदृष्टाभावे तथाभ्युपगमे का क्षतिर्भवताम् । न च 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इतिश्रुत्या विरोध इति । नहि सर्वा अपि श्रुतयो यथार्था एव सन्तीत्यस्माकं ग्रहः, किन्तु तत्प्रणेतॄणां यत्किञ्चिज्ज्ञत्वेन परस्परविरुद्धार्थभाषित्वेन हिंसामयानुष्ठानाधिष्ठायत्वेन दुर्बुद्धिपरिग्रहाच्चाप्रमाणमेव ताः, किन्त्वनाग्रहादेव सत्यतीव्राभिलाषादेव वा क्वचित् क्वचित् संवदन्ती व्याख्यायते दर्श्यते वा प्रामाण्यतया । न चैवमर्धजरतीयन्यायानुधावनं स्यात्तद् यदि

तासामेव स्वतन्त्रः प्रामाण्याभ्युपगमः कृतः स्यादन्वितविवेकदृशामिव मिथ्यात्वपटलेन, किन्तु सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारित्यैव तत्प्रामाण्याभ्युपगमान्न किञ्चिदपि नोद्यम्। वस्तुतस्तु स्वतःसिद्धप्रामाण्यस्यापि श्रीजिनागमस्य संवाददर्शनमपरेषां तदाग्रहग्रथिलानामपि तद्वस्तु – सत्यताज्ञापनार्थंवेत्यलमप्रस्तुतेन। न चात्राऽऽकाशस्योत्पत्तिरुक्ता, किन्तु प्राणप्रचारणलक्षणवायुसञ्चाराय शरीरान्तर्गता नाड्य एवात्मना योगादाकाशवत्यः शुषिरत्वादाकाशशब्देनोक्ताः। दृश्यन्ते चैतज्ज्ञापकानि वाक्यान्यन्यत्र। यथा प्रश्नोपनिषदि–'तस्मै सहोवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निराप' इत्यादि, 'सप्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योति'रित्यादि। मुण्डके च–'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिराप'इत्यादि, तैत्तिरीये-'अन्नादन्नरसमयात् प्राणो व्यानोऽपान आकाश'इत्यादि। अत एव चात्मानं प्रज्ञापयन्ती जगाद श्रुतिः'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वे'रित्यादि। तथा'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्ण प्राविशत्', छान्दोग्ये च-अयं आयस योऽन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्ण'मित्यादि,बृहदारण्यके तु'आत्मारयस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदर'मित्यादि। यद्वा–'मनोऽन्तरिक्षलोक' इत्यादिना निर्णयं निर्णयविचक्षणैर्यद्युत–नेयमाकाशलक्षणस्य भूतस्योत्पत्तिं व्यावर्णयित्री श्रुतिः, किन्त्वौपचारिकं कञ्चिदेवाकाशं, कथमन्यथाऽग्नेरपामुद्भव इति प्रख्यापने प्रस्वेदोत्पादो ग्रीष्मेण जायमानो दृष्टान्तयिष्यत्। तत्र श्रुतिविरोध आत्मास्यानादित्वे। अत एव च स्वाभाविकात्मस्वरूपवर्णने उज्जगार श्रुति'रवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्ध'मित्यादि। यद्वा–तस्यामेव ब्रह्मानन्दवल्ल्यां प्रतिपादितमेव शारीरमात्मानमभिप्रेत्य–आकाश आत्मेति। तन्नाग्रहः कार्यो विपश्चिताऽऽकाशस्योत्पद्यमानत्वे। एवं

नैतस्यान्तोऽस्ति, पूर्वोक्तेभ्य एव हेतुभ्यः। एवमेव धर्माधर्मयोरपि ज्ञेयाऽनाद्यनन्तैव स्थितिः। एतस्य कायत्रयस्य प्रमाणप्रसिद्धि तु वक्ष्यामोऽग्रतः पञ्चास्तिकायसिद्धौ। तेन नात्र तच्चर्चा। यद्यपि कालत्रिकस्यैकत्वविवक्षया तस्यानाद्यनन्तत्वं शक्येत प्रतिपादयितुमजीवत्वात्तस्य, परं विचारणीयं तत्र स्याद्-यन्न समयं व्यतिरिच्य कालो नामाऽस्ति। प्रतिपाद्येतानागताद्धादिवत् तस्यानाद्यनन्ततोपचरिता, परं सत्यनुपचरिते उपचरितपदार्थाश्रयिणी प्ररूपणा न युक्तिसङ्गतेत्येवमुपन्यासोऽनागताद्धातीताद्धयोरुपन्यासस्तु तादृग् साद्यनन्तानादिसान्तस्याजीवस्यानुपलम्भादित्यलं विस्तरेण। तथा चाजीवानधिकृत्य क्रमेण सादिसान्त-साद्यनन्तानादिसान्तानाद्यनन्तलक्षणं स्थितिचतुष्कं क्रमश एव पुद्गलानागताद्धातीताद्धास्तिकायत्रिकमाश्रित्य प्रतिपादितम्। तत्प्रतिपादनेन द्रव्यलोकप्ररूपणावसरे 'नित्यमनित्यं च यद् द्रव्यं, तद् द्रव्यलोकं जानीही'ति निपुणमतिगम्यतया पृथक् प्रतिज्ञातमभूत् तत् सुकरत्वाय व्युत्पादितम्। न च शङ्कनीयमेतद् यदुत—काललोकाभिधेयमेतत्, यतो यदा स्थितिमधिकृत्य व्याख्यायते, तदा स्थितिमतां मुख्यत्वेन द्रव्यलोकनिरूपणांगता, यदा तु कालत्वेनैव स्यात् प्राधान्यं, स्यात्तदा काललोकतेत्यलमप्रस्तुतेन। अथोपसञ्जिहीर्षव आहुः—'जीवाजीवठिई चउह'त्ति। तत्र जीवा अजीवाश्च सामान्यतः पूर्वोक्तस्वरूपास्तेषां स्थितिर्विवक्षितरूपेणावस्थानकालश्चतुर्धा—चतुःप्रकारः पूर्वोक्तरीत्या ज्ञेयेतिशेषः। यद्यपि अत्र जीवत्वेन जीवानां पुद्गलत्वेनाजीवानां पुद्गलानां चानाद्यनन्तत्वं वक्तुं शक्यते तथापि पर्यायापेक्षयैतत्स्थितिप्रतिपादनपरतयैवमभिहितवन्तः। न च धर्माद्या द्रव्यभूता आत्ता अन्त्ये इति। तेषामपि परिणतेरेव ग्रहणात्। यद्वा—अन्योऽन्यं तेषां त्रयाणां सम्बद्धत्वेनानाद्यनन्तकालावस्थानमपेक्ष्य

प्राधान्यतोऽत्र निर्देश इति नात्र शङ्कावकाशः। एवं च जीवाजीवस्थित्यभिधानेन द्रव्यलोकनिरूपणा क्रमप्रापिता समाप्तेति सूचनायाहुर्द्वारमिति। यथाहि–यथार्थनीतिविनिवेशितं महानगरं नाद्वारं सुखाधिगतये। एवं प्रस्तुतं लोकस्वरूपमिति द्वाराण्यस्य विहितानि। तत्र द्वारमिव द्वारमवतारमार्गः प्रवेशमार्गो वेत्यर्थः। नामस्थापने तु सुगमत्वान्न द्वारतयाभिमते. इति तु पातनिकयैव द्योतितम्। एवं द्रव्यलोकं निरूप्य क्रमप्राप्तं क्षेत्रलोकं विधिपूर्वं आहुः–

आगासस्स पएसा उड्ढं च अहे अ तिरियलोए य।
जाणाहि खित्तलोगं अणंतजिणदेसिअं सम्मं ॥४॥

तत्र आङ्-मर्यादया स्वस्वभावेन काशन्ते–शोभन्ते पदार्था धर्माद्या अस्मिन्निति आकाशं। व्यञ्जनादिति घञ्। सदावस्थितिमत्तोऽप्यस्मिन्ते न स्वस्वभावं परित्यज्यैतद्रूपतां प्राप्ताः प्राप्नुवन्ति प्राप्स्यन्ति वेत्याकाशताऽस्य। अभिविधौ वाऽऽङ्। सर्वगैवायं, नहि किमपि स्थलं, यत्र नासौ स्यात्, लोकालोकव्यापकत्वादस्य। अन्ये न च न मानमत्र, यतो हि तद् अवगाहदानस्वभावं, न च लोकात्परतो न तत्, किं तर्हि परत इति वाच्यं, न किञ्चिच्चेदेतदेव भवद्धियाकाशत्वं, आवरणाभावरूपत्वात्तस्य। वस्तुतस्तु परत इति सर्वत्रेति च निर्देशादेवाकाशस्य सर्वव्यापकता अवगाहदानाभावस्तु तत्र धर्माद्यभावेन जीवपुद्गलानां गतिस्थितियुगलाभावादेव। नह्यरण्य उदितो रविप्रकाशो नोपयुक्ततामेति, वार्द्धिमध्यपतिता वा वर्षा, एतावता तत्स्वभावतापरित्यागोऽवस्तुत्वं वा,एवमलोकाकाशेऽप्यवगन्तव्यम्। श्रुतिरपि'नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट्' इत्यादिना। ततश्च श्रद्धातव्यमेवैतदेवं

निगमकुशलैः। यत्तु—अलोकाकाशप्रविष्टस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्ष इति जैनाभिप्रायेणोज्जृम्भुर्वाचस्पत्याद्यास्तदुन्मत्तप्रलपितमिव।नादरणीयमेवानुपासितगुरुकुलानां वैतण्डिकानां भवत्येवंविधा हास्यजनिका क्रिया। यतो नहि तेन जैनेन्द्रशासनलवोऽप्याघ्रातोऽपि। नैव भवति चांशतोऽपि पीतपीयूषाणां विषविषमोद्गारः। एतत्तु कियन्मात्रमेव तेषामज्ञानं, यावन्न तैः कर्मणामन्वयोऽप्यवबुद्धो जैनाभिमतो, योऽवबुद्ध्यते जैनशिशुभिरप्यादावेव। अनेन च तेषां केवलमाविर्भवति परमतमनाघ्रायापि तत्खण्डनमात्ररसिकता, कथमन्यथाऽनभिमतं जैनानामंशतोऽपि विवृत्याभिमततया व्याख्यायेरन्। न चाग्रहमात्रविजृम्भितमेतत्। यतो नहि खण्डनमेतस्य विदधे, किन्तु केवलं मयूरनृत्यवत् स्वचातुर्यमात्रं प्रकाशितं, निराकृतोंऽशस्त्वनेनैवावगम्यतां यत् कथङ्कारं समर्थितो भविष्यति, परं पारम्पर्यमेवैतदेतेषां। भाष्यकारापसदेनापि तथैव स्वकपोलकल्पनाविजृम्भितं जीवस्यानन्त्यावयवत्वमपि प्रदर्शितमेवानाम्नातं जिनमते। यदि चेन्न भेदोऽनन्तासङ्ख्ययोः सम्यक् तर्ह्यवगाहितं निरङ्कुसम्प्यार्हतं मतं दूषणीयधियापि यन्मेरुसर्षपयोरिवातिमहदन्तरान्वितयोरपि न लक्षीचक्रे भिदा। तेन लोकव्यवहारेण तथेति शिवमस्तु तस्मै,तेभ्यो वा सूक्ष्मतमबुद्धिविभवधारणपटिष्ठताख्यातिगृध्यापि प्राकृतजनसमानाचरणपटुभ्यो, यत् स्वयंरुचिवचनोद्गारशोभनमालालङ्कृतोरस्कतया मोदन्ते इत्यलमपरबुद्धिमान्द्यप्रदर्शनेन। लोकालोकव्यापकमाकाशमिति लभ्यते द्वितीयया व्युत्पत्त्या। कथं लोकालोकतया विभागस्तर्ह्याकाशस्येति चेद्धर्माधर्माद्यन्वितं लोकाकाशं, केवलं त्वलोकाकाशम्। अनेनापि गेहेनर्दिनस्ते दूरतो निरस्ता एवावसेयाः। य आहुर्जैनाभिमन्तव्यमुद्दिश्य यत्—सांसारकजीवाश्रयो लोकाकाशोऽलोकाकाशस्तु मुक्तानामाश्रय इति।

लेशतोऽप्येतादृशस्यासम्भविनो निरुद्धस्योल्लेखस्यादर्शनादप्रतिहत-साम्राज्ये आर्हतशासने । एतदेव च साम्राज्यमार्हतशासनस्याभि-नन्दनीयमितरेषां, यन्न तत्र क्वचिदपि स्वकपोलकल्पनया विकल्प्य पराभिमततया दर्शितम्, परैर्यथा 'समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदती'त्युद्घुष्यमाणैरप्यनेकशः तज्जैनैरेवाभिमतः सम्यक्तयोपनिषद्ग्रन्थो यत्सत्यान्न प्रमदितव्यं कथं प्रमाद्येरन्न-न्यथा तदभ्युपगम्यापि । धर्मादिरहितत्वं च कथमलोकाकाशस्येति त्वग्रे पञ्चास्तिकायव्याख्यायामनुसन्धेयम् । तस्यैवंविधस्याकाशस्य प्रदेशाः-प्रकृष्टा अविभाज्या केवलिधियापि देशा-अवयवाः प्रदेशाः । नहि येनावच्छेदेन वा घटादेरवगाहं ददाति तेनावच्छेदेन तदभावा-वस्थानं पटाद्यवस्थानं वेति स्पष्ट एवाकाशस्य सप्रदेशत्वम् । यद्यपि चाकाशस्यानन्ता एव प्रदेशाः, 'आकाशस्यानन्ता' इति पारमर्षप्रामाण्यात् पूर्वोक्तयुक्तेश्च तथाऽप्यत्र लोकप्ररूपणस्य प्रस्तुतत्वाल्लोकाकाशस्यैव ते ग्राह्या, अन्यथाः पुरस्तान्निर्दिश्यमान-विभागत्रयस्यासामञ्जस्यापत्तेः । ननु केयं चातुरी नूतना यदुत—क्षेत्रलोकं प्रस्तावयित्वा द्रव्यभूतस्याकाशस्य निरूपणम्, स हि द्रव्य-लोक एव, परिपठितश्च तिन्नि कायत्ति वाक्येन । पूर्वमेव तत् क्षेत्र-लोक एव वक्तुमुचितो यथार्थाख्यानख्यातयशसां निर्युक्तिकाराणा-मिति चेन् ननु मा भवन्तस्त्वरिषत क्षमन्तां चैकमपराधमेनं निर्युक्ति-काराणाम् । तत्त्वतस्तु न क्षेत्रमाकाशादन्यदिति प्रस्तुतमाकाशम् । यतः 'क्षि निवासगत्यो' रिति तौदादिको धातुः। तस्मात् 'हुयामाश्रुभ-सिभसिगुवीपचिवचिधृयम्यमिमनितनिसादिछादिक्षिक्षंदिलुपिपतिधृ-भ्यस्त्र' (४५१) इत्यौणादिकोऽधिकरणे त्रप्रत्ययः । 'स्ताद्यशितोऽत्रो-णादे' (सि. ४।४।३२) रिति त्रवर्जनान्नेट् । तथाच क्षियन्ति धर्माधर्मा स्तिकायौ जीवाः पुद्गलास्चास्मिन्निति क्षेत्रमिति व्युत्पत्तेराकाशमेव

क्षेत्रं, नान्यत्, तत्रैव 'धर्माधर्मयोः कृत्स्ने' 'एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां' 'असङ्ख्येयभागादिषु जीवाना'मित्यनघसूत्रत्रयीनिर्देशेनावगाहनप्रतीतेः। पठ्यते च उणादावपि-'क्षेत्रं भार्या कर्षणभूमिः शरीरमाकाशं चे'ति। 'न विणा आगासेणं कीरइ जंकिंचि खित्तमागासं'तिवचनाच्च क्षेत्रव्यपदेशबलेनैव पृथक्क्षेत्रलोकव्यपदेशोऽन्यथा गतार्थ एव द्रव्यलोकेनेति। यद्वा-क्षेत्रस्यैकविधत्वेऽपि औपाधिकोऽस्त्येव भेदः। यथाऽऽकाशस्य घटापटदिना जलस्य वा नदीकूपतटाकादिना। तद्वदेकरूपस्याप्याकाशस्य शुभाशुभमिश्रपुद्गलादिसंयोगभेदाद् भिन्नव्यपदेशार्हत्वं स्यात्तदा नानौचितिपदवीमञ्चत्यंशतोऽपि। व्यक्तीभविष्यति चाग्रत एतदिति। एवमेव कालेऽपि समयादिकेऽवगन्तव्यम्। उत्सर्पिण्यादिको हि काल आयुष्कादीनां वृद्धिकृद्, इतरस्तु विपरीतो, न चासौ समयमूलकत्वात् तदतथात्वे कारणं च कालोपि तन्न तत्रापि शङ्कालेशो विधेयः। क्वैत इत्याहुः-'उड्ढे अ अहे अ तिरियलोए अ' त्ति। तत्रोर्ध्व-उपरिवर्त्ती पदसमुदायोपचारादुपरिवर्त्तिलोकः तस्मिन्, अधश्चाधोवर्तिनि लोके, तिर्यक्च तिर्यग्वर्तिनि लोके च ये आकाशप्रदेशाः, तान् क्षेत्रलोकं विजानीहीति सम्बन्धः। अत्र निर्दिष्टं लोकत्रैविध्यं परिज्ञाय तद्वर्त्तिन आकाशप्रदेशानूर्ध्वादितया व्यपदेष्टुं शक्नुयादिति तन्निरूपणार्थं सङ्क्षेपेण प्रसङ्गानुगतं लोकस्वरूपं क्षेत्रतो व्युत्पाद्यते। तत्र प्रथमं तावदवधेयमिदं, यदुत-यदि न निर्दिष्टः स्यान्नियमितो लोकभागः, स्यादेवानियमित ऊर्ध्वादिविभाग इति तान् निर्दिदृक्षयोच्यते-तिर्यग्लोके—असङ्ख्ययावत् शुभनामभृद्द्वीपसमुद्रात्मके सममध्यभूभागे योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूवोपलक्षितो जम्बूनामा द्वीपः प्रत्यक्षीक्रियमाणोऽस्ति। तस्यापि सममध्यभूभागे विदेहक्षेत्रान्तर्गतदेवकुरूत्तरकुरूक्षेत्रयोरन्तराले सममध्यभाग एव त्रिलोकप्रविभक्तमूर्त्ति-

मेखलात्रयकाण्डत्रयशोभितशरीरःसुराचलः, तस्याधस्तने वज्रलक्षणे प्रथमकाण्डे सममध्ये तिरश्चिनलोकस्यास्ति प्रदेशाष्टकं व्यवस्थितदिगादिदेशकत्वात् दिगादिप्रभवभूतम्। तदुक्तं–'एस पहवो दिसाणं एसेव भवे अणुदिसाणं पी'त्यादि। अत एव लोकमध्यमपि तत्रैव व्यपदिश्यते, तदाह–'रयणपहाइघणोदहि तणुसंखासंखभागमइगंतु। तत्थ य चउदसरज्जुमज्झ'न्ति। रुचकाकारेण गोस्तनाकारेण प्रदेशानामवस्थानाद् अष्टानां रुचक इति सञ्ज्ञेति तदेव मध्यम्। अत एव लोकमध्यादूर्ध्वाधआदिव्यवस्थाया नियमात् सत्तुड्ढसत्ताहो'त्ति व्यपदिश्यते। न सौक्ष्म्यस्थौल्यादिवदणुस्कन्धानामापेक्षिकोऽत्रोर्ध्वादिविभाग इति। नच तापक्षेत्रादिवदनियमितता। यतो हि परिभ्रमन्मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नागच्छत्यादित्यः, सा पूर्वेतिव्यपदेशेन सर्वत्रानियमितपूर्वादिदिशां व्यवस्थानाद्। अत एव पठ्यते-'सव्वेसि उत्तरो मेरू' इति। अन्येपि सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितो, अत्रवर्षाणामिति क्षेत्राणामिति, 'वर्षस्तु द्वीपांशवृष्टिषु' इति कोशोक्तेरिति। अत्र तु नियतत्वाद् रुचकस्य, न तथाऽनियमिततोर्ध्वाधस्तिर्यग्भागानाम्। अनेन ऊर्ध्वं गच्छन्त्याः कीटिकाया उपरितनोऽधोभागो भूमिश्चोपरिभाग इत्यनियततैवोर्ध्वादिदिगिति जडशेखरप्रलापो निरस्तः। अथैवं लोकस्य मध्यमूर्ध्वतादिबोधाय निरूप्य प्रथमं तदाकृतिराख्यायते, येन स्याद् बाहुल्यादिपरिज्ञानं तस्योर्ध्वादौ'वइसाहठाणट्ठियकडित्थकरजुगनरागिई लोगो'त्ति। अन्यत्रापि लोकपुरुषोऽयं वैशाखस्थानस्थः पुरुष इव कटिस्थकरयुग्म इति च। एवं समुदायेनाकृतिं निर्दिश्यापि बालबोधाय अपरथापि निर्दिश्यते–'अहमुहमहमल्लगट्ठियलहुमल्लगसंपुडसरिच्छ'त्ति। अत्राधोमुखं महन्मल्लकं यत् स्थाप्यते, पश्चात्तदुपरि लघुमल्लकसम्पुटं, भवति चोभाभ्यां याऽऽकृतिः तया सदृशो लोकस्य सम्पूर्ण-

स्याकारो, वैशाखस्थानस्थो न्यस्तकटिकरयुग्मोऽप्याकारेण पुरुष एतादृश एवाकार। इति नच वाच्यं कथममूर्त्तस्याकार:, संस्थानस्य पुद्गलधर्मत्वादिति । स्वतन्त्राकाराभावेऽप्यौपाधिकस्य तस्यानिषेधात् । अयं च चतुर्दशरज्जुप्रमाण ऊर्ध्वाध: । यदाह—'सो चउदसरज्जुच्चो'त्ति । आद्यन्तभागेन मर्यादामप्याह—'मघवइतलाउ जा सिद्धि'त्ति । अनेन अस्योच्चत्वे ऊर्ध्वाध:शब्दाभ्यामुपरितनाधस्तनौ भागावेव प्रज्ञाप्येते, न तूर्ध्वादिलोक इति ज्ञापितम् । लोकप्रमाणं चानेन पारमर्षप्रवानेन प्रवचनेनावगन्तव्यम्, तथाहि—'लोए णं भंते! के महालए पन्नत्ते, गोयमा! अयण्णं जंबूद्दीवे दीवे जाव परिक्खेवेणं० तेणं कालेणं तेणं समएणं छ देवा महिड्ढीया जाव महेसक्खा जंबूद्दीवे दीवे मंदरपव्वए मंदरचूलियं सव्वओ समंता संपरिक्खित्ताणं चिट्ठिज्जा, अहे णं चत्तारि दिसाकुमारिओ महत्तरियाओ चत्तारि वलिपिंडे गहाय जंबूद्दीवदीवस्स चउसुवि दिसासु वहियाभिमुहीओ ठिच्चा ते चत्तारि वलिपिंडे जमगसमगं वहियाभिमुहे पक्खिविज्जा, पभू णं गोयमा! ताओ एगमेगे देवे ते चत्तारि वलिपिंडे धरणियलमसंपत्ते खिप्पामेव पडिसाहरित्तए, तेणं गोयमा! ते देवा ताए उक्किट्ठाए जाव देवगतीए एगे देवे अहोभिमुहे पयाए, एवं दाहिणाभिमुहे एवं पच्चत्थाभिमुहे एवं उत्तराभिमुहे एवं उड्ढाभिमुहे एगे देवे अहोभिमुहे पयाए। तेणं कालेणं तेणं समएणं वाससहस्साउए दारए पयाए, तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो पहीणा भवंति, नो चेव णं ते देवा लोगंतं संपाउणंति, तएणं तस्स दारगस्स आउए पहीणे भवति, नो चेव णं जाव संपाउणंति, तएणं तस्स अट्ठिमिजा पहीणा भवंति, नो चेव णं० तएणं तस्स दारगस्स आसत्तमे व कुलवंसे पहीणे भवति, नोचेव णं० तएणं तस्स दारगस्स नामगोए वि विप्पहीणे भवति, नो चेव णं । तेसिणं

भंते ! देवाणं गए बहुए अगए बहुए ? । गोयमा ! गए बहुए नो अगए बहुए, गया से अगए असंखेज्जइभागे, अगयाओ से गए असंखेज्जगुणे, लोए णं गोयमा ! एमहालए पन्नत्तेत्ति । अत एव रज्जुव्यपदेशो वस्तुका असंख्यातकोटाकोटयो योजनानामुच्यतेऽनुमान-प्रधानैः । 'उद्धारसागराणं अड्ढाइज्जाण जेत्तिया समया । दुगुण-पवित्थरदीवोदही य रज्जू य एवइय'त्तिवचनात् । न चासौ सर्वत्र समबाहल्यः किन्तु विषमबाहल्यो, यत आह–

सग रज्जु सयवरतला पएगहाणीउ महियले एगा । तो वुड्ढि बंभि जा पण पुण हाणी जा सिवे एग'त्ति । यत्र यत्र कियद्बाहल्योऽसौ रज्जवादिनि तद्विज्ञानाय पूर्वमहर्षिप्रतिपादितं खण्डाद्युच्यते–प्रथमं कांप्स्ताकारलेनिधि दर्शयति–'समचउरंहतिरियं ठवसु पणुड्डं च'त्ति । कियद्भागमिदं खण्डं रज्जोरित्याह–'रज्जु चउअंस'त्ति । अत एव रज्जोरिक्षापंचकं अपवरकचतुष्कस्य भित्तिपञ्चकवत् । सर्वत्र समबाहल्यस्य सख्याविशेषं सप्रमाणं निर्दिदिक्षुराह–'इगरज्जुनिरय-रायय चउदसरज्जुकं तमनाडी'त्ति । अथ विषमबाहल्यज्ञानाय खण्डकसङ्ख्यामाह–

"उड्ढे तिरियं चउरो दुसु छहँसु अट्ठ दस य एक्किक्के ।
२-८ २-१२ १-८ १-१०
बारस दोसु सोलस दोसु वीसा य चउसु पुढो ॥१॥
२-१४ २-१२ ४-८०
पुणरवि सोलस दोसु बारस दोसुं च तिसु दस तिसट्ठ ।
२-३२ २-२४ ३-३० ३-१६
छ ईसु दुसु चउ संख्य मज्झे चउगसग निगया ॥२॥
३-१२ २-८ २०४

एतासु दोषु लासु व्यवस्थापनादिक्रमानाह–

ओयरिय लोगमज्झा चउ चउ ठाणेसु सत्तपुढवीसु ।
चउर दस सोल बीसा चउवीसा छवीस अडवीसा ॥१॥
१६ ४० ६४ ८० ९६ १०४ ११२-५१२

प्रमाणमाहाऽधोलोके खण्डानां—'अड पणसय बारुत्तर खंडुअ'त्ति। समग्रखण्डसङ्ख्यामाह उभयोर्भागयोर्मीलितां—'सोलहिअ अट्ठसय सव्वे'त्ति। अथैतस्मिन् पूर्वं मध्यतया निर्दिष्टो लोकस्य यो रुचकः स क्व? इति तं मध्यभागलक्षणगौणनाम्नाऽऽह—'घम्माइ लोगमज्झो जोयणअसंखकोडीहिं'त्ति। अथोपरितनोक्तखण्डरीत्याऽधोलोके यद् बाहल्यं यस्यां नरकपृथिव्यामायातं रज्ज्वा तत्सङ्ख्याक्रमानुसारत आकृतिं चाह—

'सगनरया इग १ ढाइअ २ चउ ३ पण ४ छग ५ सड्ढ छ ६ सग ७ रज्जुपिहो। इक्किक्करज्जुदीहा अहो अहछत्ताइछत्तठिई ॥१॥
अथोर्ध्वलोके कल्पगं खण्डप्रमाणमाह—

छसु खंडगेसु अ दुगं चउसु दुगं छसु अ कप्प चत्तारि।
चउसु अ चउ सेसेसु अ गिविज्जणुत्तरयसिद्धिते ॥१॥

एतदेव रज्जुसङ्ख्यया निर्दिशन्नाह—

'सोहम्मंमि दिवड्ढा अड्ढाइज्जा य रज्जु माहिंदे ।
चत्तारि सहस्सारे पणुच्चिए सत्त लोगंते'त्ति।

अथोर्ध्वलोकाधोलोकयोर्मध्यभागमर्थज्ञातमपि स्पष्टयति सार्धगाथया

'रिट्ठंमि बंभ तइयंमि पत्थडे उड्ढलोगद्धं ।
पंकाए अवगासस्स अंतरंगं साइरेगमद्धगंतु ।
तत्थाहोलोगमज्झं भगवइअंगंमि निद्दिट्ठं।।ति एवं तिर्यग्लोकमध्यमपि पृथग् व्यपदिश्यते—'मज्झं तु तिरियलोगस्स मेरुम-

ज्झंमि रुयगठाणंमि'त्ति। रुचकस्तु लोकमध्यनिर्देशाधिकारे व्याख्यात एवेति। अथ कियन्माना एते के च तत्र तिष्ठन्तीति गाथयैकया निर्दिदिक्षुराह–

'सगरज्जु १ जोयणसया अठार २ ऊणसगरज्जुमाण ३ इहं। अह १ तिरिय २ उड्ढलोया ३ निरय नर सुराइ भावुल्ला ३ ॥१॥

एतदेव स्पष्टतरमाह अवस्थानं तद्वतां निर्देशेन–

अहलोइ निरय असुरा १ वंतरनरतिरियजोइसतरुग्गी।

दीवुदही तिरियलोए सुरसिद्धा उड्ढलोगंमि ॥ तदेवं सप्रपञ्चं निर्दिष्ट ऊर्ध्वादिभेदो यो लोकः तत्र ये आकाशप्रदेशा इति प्रकृतं। चकारास्त्रयोपि अवान्तरभेदपरिग्रहाय, अनेकविधाश्च ते प्रत्येकं भेदाश्चैतेषामधस्तिर्यगूर्ध्वानां सप्तानेकपञ्चदशविधत्वं व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिभ्यः सविस्तरमवसेयाः। तद्भेदनिवासिप्रभृतिनिदर्शने स्यादतिमहान् विस्तर इति विरम्यते। एते किमित्याहुर्निर्युक्तिकारपादाः–'खित्तलोगं विजानीहिं'त्ति। क्षेत्रं पूर्वोक्तस्वरूपं तदेव लोको विवक्षितत्वात्तस्य क्षेत्रलोकस्तं विजानीहीति। ते समुदिता ये ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकवर्त्तिन आकाशप्रदेशाः तान्। अनेनैकवचनेन समुदायोद्भवा ह्येषा सञ्ज्ञेति ज्ञापयन्ति, समुदायकृता च सञ्ज्ञाऽवयवेपि स्यादेवेति प्रत्येकस्य तथात्वे न कोपि विरोधः। न च वाच्यं किंनिमित्त एषामूर्ध्वादिविभागः, आकाशस्य सर्वत्र समावस्थत्वात्। पूर्वप्रतिपादितस्वरूपादूर्ध्वादिक्प्रभवाद्योर्ध्वानुगताकाशश्रेणिः सा तथा। अन्याऽन्याविधा। पूर्वाद्यन्वितास्तु तिर्यगिति। यद्वा–उत्तमपुद्गलावस्थानतयोर्ध्वः, मध्यमपुद्गलान्वितस्तु तिर्यग्, अशुभान्वितस्त्वधोलोकः। 'असुहो अहोत्ति भणिओ दव्वाणं

तेणहोलोगो' इत्यादिवचनात् । नन्व वाच्यमबोलोकेऽप्यशुभादय उत्तमा ऊर्ध्वे चैकेन्द्रियादिभावात् कथमेतदिति । 'ओलग्ग'मिति वचनात् बाहुल्याभिप्रायकस्यैतस्य कथञ्चिदपि विरोधताप्रा-तत्वात् । यद्वा—शुभाशुभाण्वादिसद्भावेऽपि स्वस्वादृष्टानुसारेणैव परिणमन्ते, कथमन्यथैकत्रैवावस्थितानामनेकधा स्वस्वादृष्टानु-कूलविपाकोद्भवो युक्तः स्यादिति । अत एवोच्यते-'नेरइयाणं असुभा पोग्गला असुभे पुग्गलपरिणामे, असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला सुभे पोग्गलपरिणामे जाव थणियाणं, पुढविकाइया जाव तेइंदिया' इत्यादि । पुद्गल-परिणामोऽभ्यवहृतमेव ज्ञापयत्येतत् स्थानाङ्गे च-अत एवाशुभा पुद्गला अन्धकारकर्तार इति । स्पष्टं चैतदाकरे। अत एव च लोह-कोहोपवर्ज्जीवानां तथाविधादृष्टेन स्वयमेव भवान्तरोत्पादः नरकान्धकारे प्रतिपादितं भगवद्भिः । ननु क्षेत्रलोक आकाशप्रदेशाः,ते चारूपिणोऽरूपिपदार्थज्ञानं च न साक्षात् छद्मस्थानां भवति, तत्कथमेतत्प्रत्येयमित्याह—अणंतजिणदेसियं सम्मंति। तत्र जयन्ति रागद्वेषमोहलक्षणानन्तरङ्गारातीनिति 'जीणशीदीवुध्यविसीभ्यः कि [२६१] दि'ति किति ने जिना-अर्हन्तः अनन्ता-अनन्तसङ्ख्याकाः। ननु कथं परिमितकालेनैतावतां सद्भाव? इति चेन् न,कालस्यानादित्वेन प्रत्युत्सर्पिण्यवसर्पिणि च चतुर्विंशति-चतुर्विंशतिभावात् स्यादेवानन्ताः सत्त्वासाधारणोपकारपरा-यणतीर्थप्रवर्तनपरास्तीर्थकरा अनन्ताः, किमुत केवलिनः । यद्यपि जिनवरस्य केवलालोकावलोकितलोकालोकस्य करामलकन्यायेना-स्त्येव स्वतः प्रामाण्यं, अत एव च 'केवलिपन्नत्तो धम्मो लोगुत्तम' इत्यादि परिपठ्यते, तथापि न तेषां मतभेदो, यथास्थितपदार्थ-प्रकटनदक्षतायिकभावाप्तनिखिलज्ञेयसार्थसाक्षात्कारस्वभावं केवलं ह्येकविधमेव सर्वेषां यतो, भवति हि क्षयोपशमवतामेव यथास्थि-

तार्थवादित्वेऽपि क्षयोपशमतारतम्यादवबोधवैचित्र्यं, न त्वेषामिति-ज्ञापनायाऽनन्तेति । तैर्देशितं-ससुरासुरमनुजायां पर्षदि प्रज्ञापितं, एनं क्षेत्रलोकं विजानीहीति योजना कार्या । अनेनैतज्ज्ञापयति यदुत-नावबुद्धं यत्,न सम्यक् तत् परेभ्यः प्ररूपयेत् । प्ररूपयेच्चेद् यथालाभ-मुदाहृत्यैव । अत एव च सर्वश्रुतस्कन्धानामादौ नन्दीव्याख्यानं प्रायेण क्रियते, मङ्गलमपि चैतदर्थमेव शास्त्रस्यादौ । यन्नात्र विवृतोऽर्थः स्वमनीषिकया, किन्तु श्रीगदकलङ्कज्ञानसम्पत्समन्वितश्रीजिनवरे-न्द्रोपदेशानुसारेणेति ज्ञापितं तेन स्यात् । अत एव च गुरुपर्वक्रम-लक्षणं सम्बन्धमभिधेयतापदवीमञ्चतीत्यभिदधुरभिधेयतात्पर्य-विदः । यतस्तैर्महापुरुषैः प्रणीतमपि न गुरुपर्वक्रममन्तरेण स्वं यावदायातमिति, तज्ज्ञापनेनैव व्याख्येयप्रामाण्यमित्यलम्प्रसङ्गेन । स्वबुद्धिप्रज्ञापितमर्थमन्वाख्यायतां चानन्तकेवलिश्रुतधराद्याशाता-नापत्तिश्च, या श्रीमद्भगवत्याख्याता साप्यनेनावेदिता बोध्या । अनन्तकेवलयादिप्ररूपिताद् वितथार्थभाषित्वेन तथात्वस्यावश्यकं-त्वात् । न चैतादृशे ऽरूपिण्यर्थे यथा तथावगमः सम्पद्यते किन्तु श्रद्धानेनैवेतिज्ञापनाय सम्यगिति । अन्यथा सर्व एव धर्मादिः सूक्ष्म-बुद्ध्यैव ज्ञेयोऽन्यथा तु धर्मबुद्ध्यैव तद्विघातप्रसङ्गात् । यत आहुः प्रवचनानुयोगप्रधानाः-सूक्ष्मबुद्ध्या सदा ज्ञेयो, धर्मो धर्मार्थिभिर्नरैः। अन्यथा धर्मबुद्ध्यैव, तद्विघातः प्रसज्यते ॥ इति । यद्वा-सम्यगिति वचनेन तस्यानुमानप्रमाणज्ञेयताऽविसंवादिता च ध्वन्यते । ननु चाकाशस्यानन्तप्रदेशमयत्वेऽप्यसङ्ख्येया एव लोकाकाश इति प्रति-पाद्यते, जीवपुद्गलाश्च तन्मध्यवर्तितया अनन्तानन्ताश्च ते, तत् कथमेषोऽर्थ उपपद्येतेति चेत्, सम्यक्पर्यन्वयुङ्क्षत भवन्तः । जीवास्तावद् द्विविधाः-संसारिणो मुक्ताश्च । तत्राऽन्त्यास्तावद् 'असरीरा जीवघणा' इत्यादिवचनात् दीपोद्योतवत् एकस्मिन्नपि

नर्तक्यादिवस्तुनि अवेक्षकाक्षिप्रचयवच्चावतिष्ठन्ते इति नैतेषां परिमितेऽपि क्षेत्रेऽवस्थानमसङ्गतं । परैरपि काल-ज्ञातमदिशां सर्वगतत्वाङ्गीकारेण स्वीकृतमेवैतदेवं-यन्नामूर्त्तानामवकाशरोधित्व-मिति । संसारिणोऽपि द्विधैव-साधारणाः प्रत्येकाश्च । तत्राप्याद्याः तावत्तथाविधनामकर्मोदयनाधवन्तोऽन्योऽन्यं सम्पिण्डिता एकस्मिन् कायेऽवतिष्ठन्तेऽनन्ताः, असङ्ख्येयान्येव च तेषां शरीराणि । न च वाच्यं कथं तेषामनन्तानां जीवानामपि तथाविधायां सूक्ष्मा-यामेकस्यां तनावकाशः सम्भवति । नासाध्यं किमपि कर्मभिर्यथा जीवत्येव मातुः कुक्षौ घनान्धकाररुद्धायां वाय्वादिगमागमवर्ज्यायां जीवः । न चावाप्तजनुः कथमपि क्षणमेकं तथा स्थातुमलं स्यात् । यद्वा-जीवानां तावदमूर्त्तत्वान्नावकाशमानत्वे विरोधलेशः, कर्मा-णूनां पुरस्ताद् वितीर्यमाणपुद्गलावगाहसमाधानेनैव समाधेय-मन्तःकरणमिति । अन्त्यानामपि चासङ्ख्येयान्येव तानि तेषां सदेवासुरमनुजानामपीति न किमपि चर्च्यमत्र । पुद्गलानां मूर्त्त-त्वादवकाशरोधकत्वाच्च कथमेतावतामतिबहूनामेतावत्याकाशे तदपेक्षयाऽत्यल्पतरपरिणामेऽवगाह इति चेन् मा भवन्तः त्वरिषत स्माऽवधीयतां तावद् भवद्भिरेतद्यदुत-द्विधा पुद्गलाः- अणवः स्कन्धाश्च । ननु चतुर्विधाः पठचन्तेऽन्यत्र स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणु-भेदेनेति चेत् । सत्यं, भण्यन्ते परमुपचारतो व्यपदेशभेदविवक्षातो वा । यतोऽवयविनोऽखण्डस्य कतिचिदवयवसमुदायः तत्सम्बद्ध एव भिन्नो विवक्ष्यते, तदाऽसौ देश इति व्यपदेशमर्हति, नत्वेताव-ताऽस्य भिन्नत्वं । एवमेव संयुक्ता अवयवा एव परमाणवः प्रदेशा इत्युच्यन्ते । न च प्रदेशपरमाण्वोर्विना सम्बन्धमस्ति कश्चिद् भेदः । तत्र नायान्ति अनन्ताणुसमुदाया ग्राह्यतां, परमाणुत्वव्याघातात् । नहि पञ्चमेन षष्ठेन वा भागेन दृश्यमानानां त्रिंशतमेनापि

भागेन परमाणुता, यन्त्रेण कोटिशो विभागावलोकनात् सुसूक्ष्मतरस्यापि दृश्यस्य । न चैवमवयवपरम्पराकल्पनेऽनवस्था मेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वेन साम्यप्रसङ्गश्चेति वाच्यं । यतो नहि कल्पनाभिया पदार्थस्वरूपमन्यथाकारमाख्यान्ति विद्वांसः । न चानवस्था, परमाणौ तात्त्विके विश्रामात्, अर्वाग्विश्रामे तु न परमाणौ तात्त्विके विश्राम इति परिमाणविश्रान्तिस्थानमेतत् स्यान्न । यच्च नोद्यते मेरुसर्षपयोः, तदपि न विचार्यं व्यागीर्णम्, यतः कल्पनेऽपि परम्पराया न समाना सा द्वयोः, अन्यथा घटयावकयोः साम्यापत्तिः किं न भवतामपि, तन्नैतत् सुन्दरम् । तथा यथाऽनन्ताणुकस्कन्धः परिमितेऽपि क्षेत्रे तिष्ठति तथाऽन्येपि तिष्ठेयुश्चेत् को हि विरोधः । एष एवंविधमहिमा यद्–एकीभूताः तिष्ठन्ति अल्पेपि क्षेत्रे । तन्नाणूनामनन्तानामवस्थानं क्षेत्रे परिमितेऽपि विरुद्धचते । अनेनैतदपि निरस्तमेव–यद्यावत्प्रमाण आकाशस्य प्रदेशस्तावत्प्रमाण एव ।

'सत्थेण सुतिक्खेणवि छेत्तुं भेत्तुं व जो न किर सक्को ।

. तं परमाणुं सिद्धा वयंति आइं पमाणाण' मितिवचनात् परमाणुरिति कथं मायादेकस्मिन्नाकाशप्रदेशे स्कन्धः ? इति । बन्धस्यानुभावो वा विचित्रो, येनैतन्नासम्भवम्, येनोदाहृतं 'भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषा' इति । अचाक्षुषाणामपि स्कन्धानां भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषापत्तिः कथमन्यथा युक्तियुक्ता भवेद् न चेत् स्याद् बन्धमहिमा, अखण्डखण्डितकाचनीलिम्नैतत् सुश्रद्धेयमेव । ननु बद्धानां स्कन्धानां प्रत्येकमनन्तत्वाद् अणूनां भिन्नानामप्यनन्तत्वात् कथमवगाहस्तेषां स्कधानां बन्धमहिम्नावगाहसम्भवेऽपीति चेद् । अवगाहदानस्वभावत्वादाकाशस्येति गृहाण । यथा ह्येकस्यापि दीपस्योद्योतेनावसथं पूर्णपूर्वं द्वितीयतृतीयादेरपि यावत्सङ्ख्या-

तिगानामपि यदि स्यादुद्योतो मात्येव, तत्र गन्धपुद्गला वाऽनेकश आगता यथा। न चानुद्भूतस्पर्शास्ते इति तदवस्थ एवानाश्वासः, तेषामग्रहणादेवानुद्भूतस्पर्शवत्ताकल्पनात्। तत्त्वतस्तु नानुद्भूतैकगुणमपि ग्राह्यतामेति, अग्राह्यता चोद्भूतेऽपि स्यात् त्रसरेणोरिव स्पर्शस्य, प्रत्यक्षता योग्यत्वेनैवेति नासमञ्जसं किञ्चित्। यद्वा–न सर्वे स्कन्धा उद्भूतस्पर्शवन्तोऽभिमता येन स्याद् दृष्टान्तवैषम्यम्। पानीयभृते कलशे किं माति शर्करातितिरुद्भूतस्पर्शादिमत्यपि। अस्त्येव गुरुतोपलभ्यमाना चेद, अस्तु का नो हानिः, स्कन्धानां गुरुतायां विवादो न, परं नासावपि नियमो युक्तो, यत् स्कन्धबहुत्वे गुरुत्वमेव, तारतम्येन बाहुल्येन यद्यप्यस्त्येव तथाभावः, परं नियमस्य तथाविधस्याभावात्। उद्योतबाहुल्ये तदभावेऽपि गुरुताविशेषानुपलम्भात्। अभिमतोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि सुवर्णस्य नैवोपलभ्यतेंऽशेनापि गुरुता औषधिविशेषेण यदि सम्मील्यते रसेन्द्रे। न चेदं ततो नष्टं, औषधिविशेषेण निर्गमोपलब्धेः। नचोत्पन्नं तत्तः, सामान्यरसेन्द्रेण संयोगेऽनुपलम्भाल्लेशतोऽपीति। अत एवोदाहृतं श्रीव्याख्याप्रज्ञप्तावविरोधगुणगुम्फितायां सिद्धतया निष्कलङ्कवृत्तिभिर्भगवद्भिः–

एगेण से पुण्णे दोहि वि पुण्णे सयंपि माएज्जा। कोडिसएणवि पुण्णे कोडिसहस्संपि माएज्जे'त्यादि। यतोऽवगाहदानस्वभावो ह्यसौ ददात्येवावगाहमागतानां स्वप्रदेशे, न पूर्यते कथञ्चनापि। तत्त्वतस्तु चतुःस्पर्शिकाष्टस्पर्शिकसूक्ष्मपरिणामबादरपरिणामव्यवस्थयोपपद्यत एव सर्वमिति नानुपपन्नं लेशतोऽप्यसङ्ख्याकाशप्रदेशमये लोकेऽनन्तानन्तपरमाणुकस्कन्धपरमाणूनामवगाहे। इत्यलमतिप्रसङ्गेन। एवं द्रव्यान्तर्गतमप्यवगाहप्राधान्यादाकाशरूपं क्षेत्रलोकं निरूप्य काललोकं निरूपयिषव आहुः–

समयावलिअमुहुत्ता दिवस अहोरत्तपक्खमासा अ ।
संवच्छरजुगपलिआ सागर ओसप्पिपरियट्टा ॥ ५ ॥

तत्र समयः—कालविशेषः योऽसौ परमप्रकृष्टः जीर्णपट्टशाटिकास्फाटनोत्पलपत्रशतभेददृष्टान्तेनागमे प्रसिद्धः। स हि न वेदितुं शक्योऽन्तरा केवलिनः। यद्यपि परमाणुविज्ञानमस्ति छद्मस्थानां, परमावधीनां तावत्पर्यन्तरूपिपदार्थप्रभासनप्रवणत्वात्, परं तस्य रूपित्वाद् रूपिष्ववधेरितिनियमाच्च सम्भव्येतत्, परं नाऽस्य। न च वाच्यमसङ्ख्यं हि कालमवधिर्जानाति कालतो, लोकप्रमितानसङ्ख्यखण्डुकान् यथाऽलोके क्षेत्रतः। यदुदाहृतं—'खेत्तओ णं ओहिनाणी उक्कोसओ अलोए लोअमित्ते असंखिज्जे भागे जाणइ पासइ। कालओ णं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओ ओसप्पिणीओ' त्यादि। तत् कथं नासौ वेत्ति समयमिति ?। प्रथमं तावदरूपित्वात् क्षेत्रकालयोर्नासौ जानात्येव, किन्तु तद्वर्त्तीनि द्रव्याण्येव रूपीणि। न च वाच्यमलोके नास्त्येव रूपिद्रव्यमिति किं द्रष्टव्यमनेन। अन्यथाऽनृतमेव स्यादेव सूत्रं, लक्ष्यदोषे लक्षणस्यैव दुष्टत्वादिति। तस्य यथा यथा विशुद्धया विषयवृद्धिस्तथा तथाऽत्र सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमद्रव्यदर्शनं सम्पद्यते यावत्परमाणुरिति। नच वस्त्वभावेनाऽदर्शने व्याहतिः काचिदपि, अस्मादृशानामपि स्पार्शनादिप्रत्यक्षाणामपि सत्येव वस्तुन्यवलोकनात्। न चास्ति नियमो यदवयवदर्शने सत्येऽवयविदर्शनेन भाव्यं। सति तस्मिन्नियमे अन्यथास्मदादीनामपि घटादयोऽवयविनोऽदृश्या एव समापद्येरन्। नहि दृश्यन्तेऽस्मदादिभिः परमाणवः पारम्पर्यतोऽवयवभूता इति न परमाणुसमयैकक्षेत्रावगाहादिदर्शनाभावेऽपि तेषां विशेषस्यादर्शनं तेषाम्। अत एवोच्यते— आन्तर्मुहूर्त्तिको हि छाद्मस्थिक उपयोगः। अत एव

च'चइस्सामित्ति जाणइ चयमाणे न जाणइ'त्ति सङ्गच्छते समयस्थितिकस्य वेत्तुमशक्यत्वाच्छद्मस्थैरिति। कथं वेद्यश्चेद्, अणुवदनुमानेन भाव्यं कालेनापि सुसूक्ष्मेन, कालतारतम्येनैव परापरव्यवहारात्। पर्यन्तः पुद्गलावर्त्तादावुपरितनोऽवश्च समय एव। यद्वा-अवयवधाराप्रतिबद्धोऽयं व्यपदिश्यमानः कालः छद्मस्थज्ञानगोचरः,। यतोऽस्य त्र्यणुकादिवत् परिमाणेन परमाणुरिवायमपि कालपरिमाणेन परमाणुभूतो, यतो नैवासौ केवलवेवसापि प्रज्ञया द्विधा व्यपदेष्टुं शक्यते, ते चासङ्ख्येया एकत्र व्यपदिष्टाः समुदितिसमागताश्चेदाऽऽवलिकोच्यते। तदुदाहृतवन्तः सूत्रकारा अपि समयरत्नाकरे–

'असङ्खेज्जाणं समयाणं समुदितिसमागमेणं सा एगा आवलिअत्ति वुच्चइ'त्ति। ताश्चैककोटिसप्तषष्टिलक्षसप्तसप्ततिसहस्रषोडशाधिकद्विशतमानाश्चेत् समुदीयन्ते, तदैको मुहूर्त्तः स्याद्। यदाह–

'एगा कोडिसगसट्ठिलक्खा सत्तहत्तरि सहस्सा य।

दो य सया सोलहिया आवलिया एगमुहुत्तंमि'त्ति। यद्वा-सूचकत्वात् सूत्रस्य आवलिकात आमुहूर्तादन्तरा ये कालविभागास्तेऽपि सूचिता एव द्रष्टव्याः। तथाच सङ्ख्येयावलिकावमित उच्छ्वासनिःश्वासकालो यः प्राण इत्युच्यते। असौ चैतादृशस्य हृष्टादिविशेषणविशिष्टस्यैव, नतु यस्य कस्यचिद्यदाहुः–

हट्ठस्स णवगल्लस्स निरुवगिट्ठस्स जंतुणो।

एगे ऊसासनीसासे एस पाणुत्ति वुच्चइ॥त्ति तेषां च त्रीणि सहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि सप्तच शतान्येको मुहूर्त्तः। यदाहुः–

तिण्णि सहस्सा सत्त य सयाइ तेवत्तरिं च ऊसासा।

एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणिहिं॥त्ति । अयं क्रमोऽत्र–सप्त प्राणाः स्तोकः, सप्त स्तोका लवः, सप्तसप्ततिर्लवाश्च मुहूर्त इति । तदुक्तं–

'सत्त पाणूणि से थोवे सत्त थोवाणि से लवे ।

लवाणं सत्तहत्तरीए एस मुहुत्ते वियाहिए॥त्ति । नपुंस्त्वं चात्र प्राकृतत्वात् । यद्वा–षट्पञ्चाशे द्वे शते आवलिकानामेकस्मिन् क्षुल्लकभवे, ते च पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्त्रिंशदधिकानि पञ्च शतानि चैको मुहूर्त्तः । ननु कथमिदं सङ्गमनीयं? यत एतेन मानेन त्वहोरात्रमध्ये लक्षैका त्रयोदश सहस्राणि नवत्यधिकं च शतं स्यात् प्राणानां श्वासोच्छ्वासनामधेयानाम् । शास्त्रे तु-'षट्शता-भ्यधिकान्याहुः, सहस्राण्येकविंशतिम् । अहोरात्रे नरि स्वस्थे, प्राणवायोर्गमागम'॥मित्यल्पैव सङ्ख्या सङ्ख्यायितेति चेद् । अवधा-रयन्तु सावधानमनसो–यदेतत्'षट्शताभ्यधिके'त्यादि पठितं प्राणा-यामोपयोगितया यो वायुनिर्गमो निरुध्यते तमुद्दिश्याभिहितम् । भवति चायं निर्गमस्तावत्परिमाणः । अत्र तु रुधिरादिनाडीवहनमा-श्रित्येयं सङ्ख्या प्रतिपादिता, आयुष्कमानोपयोगादिति न कापि विरोधमुत्पश्यामोऽत्रेति । प्रत्येयं चैतदत्रोक्तं प्राणप्रमाणं नाडीं परामृश्य हस्तयोर्हृदये वा यत् कम्पप्रमाणम् । अनुनदिष्यत्येतत् विलोकनीयं वा नाडीपरीक्षाशास्त्रम् । यच्च किञ्चित् स्यात् न्यूना-धिकं पुरुषविशेषेण तदत्र न न्यूनम्, यतो 'हृष्टस्ये'त्याद्युदितमे-वाऽऽदितः । यवना अपि प्रतिपलं जगुरेव धमनीकम्पान् षष्ट्यधि-कानिति । शशयादीनां द्वन्द्वः । क्रमप्राधान्यात्तावच्छिन्न प्राग् । पञ्चदश मुहूर्त्तान् दिवसमानं मध्यमया रीत्येतत् । अन्यथा तु ज्ञापयतो द्वादशमौहूर्त्तिकयोरष्टादशमौहूर्त्तिकस्यापि तस्य

भावात् क्रमेण कर्कमकरसङ्क्रान्त्योः समीपे । द्वादशनाडमानत्वेन व्यवहारात्तत्पादोनमानमुहूर्त्तेन दिवसस्यैतत् प्रमाणं च न कथञ्च-नापि विरुध्यति । मध्यभरतमध्यभागापेक्षया चैतत्सर्वं दिनादिमान-मुक्तमवगन्तव्यम् । तथैव शास्त्रोक्तेरिति । तावन्मानैव च ज्ञेया रात्रिरनुक्तापि, तेन त्रिंशन्मुहूर्त्तमानोऽहोरात्र इति सम्पन्नम् । 'सिच-यनिकाय्यरात्रवृत्रा' [लिङ्गानु०] इति पुंस्त्वं । ते च पञ्चदश पक्षः समुदिताः । पक्षौ च द्वौ मासः । ततश्च दिवसादीनां मासान्तानां द्वन्द्वः । चकारः सर्वेषां कालत्वेन तुल्यताज्ञापनाय अवान्तरानुक्त-भेदसमुच्चयाय वा । ततश्च मासद्वयमान ऋतुः 'द्वौ द्वौ मार्गादि-कावृतु'रितिवचनात् । ते च त्रयोऽयनं 'शिशिराद्यैस्त्रिभि'रितिवचनात् शिशिरवसन्तग्रीष्मा उत्तरायणं,वर्षाशरद्धेमन्ता दक्षिणायनं चेत्यर्थः । ते च द्वे संवत्सरः । 'अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सर' इति वचनात् । आद्यमुदीचीनमन्यदपरमिति । यद्यपि मासवर्षयोः सौर-चन्द्रादिका भेदाः सन्ति । न चात्र विशेषनिर्देशस्तथापि ऋत्व-धिकारात् तत्संवत्सरो मासश्च ग्राह्यः । युगं च संवत्सरपञ्चकमानं, यदाश्रित्योच्यते चन्द्र—चन्द्राऽभिवर्धित—चन्द्राऽभिवर्धिताख्यपञ्चवर्ष मितं युगं 'पंचसंवच्छरे जुए'त्तिवचनात् । अग्रतोऽप्यनुसन्धेयमेतत्सू-त्रसूचिततया

'वीसं जुयाइं वाससयं, दस वाससयाइं वाससहस्सं, सयं, वाससहस्साण वाससयसहस्सं, चउरासीइं वाससयसहस्सा से एगे पुव्वंगे, चउरासीइं पुव्वंगसयसहस्सा से एगे पुव्वे, एतन्मानं चेदं पठ्यते शास्त्रान्तरे—

'पुव्वस्स उ परिमाणं सयरी खलु होंति कोडिलक्खाओ ।

छप्पन्नं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं॥ति। अङ्कतो यथा ७०५६०००००००००००। अग्रंतः चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं से एगे तुडियंगे[२]। चउरासीइं तुडियंगसयसहस्साइं से एगे तुडिए[३]। एवं अडडे[५] २ अववे[७] २ हूहूए[९] उप्पले[११] २ पउमे[१३] २ नलिणे[१५] २ अच्छिनिउरे[१७] २ अज्जए[१९] २ पज्जए[२१] २ नउए[२३] २ चूलिया[२५] २ सीसपहेलियंगे[२७] सीसपहेलिया तेण परं ओवमिए त्ति। एतावया ताव गणियस्स विसए अङ्कतो यथा-८२६९६६४१९५१११९७१५९०६६३३०५३१४३१३५१७७०८-६३७१७४०३२२२७३२८ अग्रतश्च चत्वारिंशं शतं शून्यानां, सर्वपरिमाणं च चतुर्नवतं शतमङ्कानाम्। अयं च सर्वोऽप्यधिकारः शास्त्रकृद्भिः सूचित एव द्रष्टव्योऽन्यथा युगवर्णनं नाकरिष्यन्,युगाद्धि पूर्वादिनैवौपम्यगणनां यावद् गमनार्हत्वादिति। यद्यपि च युगस्य द्विचतुःकृतादिवाचकत्वमस्त्येव, परं पारिभाषिकेयं सञ्ज्ञा 'इत्यलु सह्व्ये'त्यादिवदिति। पञ्चवर्षप्रमाणकालवाचकतायामपि नासमञ्जसम्। अथ पल्येति। तत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचारोऽत्रापि। तेन पल्योपममिति ग्राह्यम्। तत्र पल्यो-धान्यभाजनविशेषः,तेनोपमा यस्य तत् पल्योपमं। स च त्रिविधः उद्धाराद्धाक्षेत्रभेदात्। तदुदाजह्रुः सूत्रकारा अपि-

'से किं तं पलिओवमे ? पलिओवमे तिविहे पण्णत्ते-उद्धारपलिओवमे अद्धापलिओवमे खित्तपलिओवमे य'त्ति। एकैकमपि तत् सूक्ष्म-व्यावहारिकभेदेन द्विविधम्। तत्र व्यावहारिकस्य क्रियते निरूपणं-यथा नाम आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमानः पल्यो योजनोच्चः सविशेषत्रिगुणश्च परिधिनाऽसौ चैकाह-द्वयह यावत्सप्ताहप्ररूढैर्वालाग्रैराकण्ठं निबिडीकृत्य भृतः कोटयाद्यपरिमेयैः तथाविधं

यथा न दाहको दहेत् प्रवेशाभावात्तस्य अयोगोलकादिवत्, न च वायुर्हरेत् निविडत्वादेव, न वा क्वथयेत् पानीयं ग्रावादिवत्तत्र प्रवेशाभावादेव, तथा च नैव पूतिभावमागच्छेत् क्वाथाभावे दुर्गन्धितःभावादेव। एतस्माच्च प्रतिसमयमेकैकस्य वालाग्रस्यापहारे क्रियमाणे यावता समयेनाऽसौ रिक्तीभवति पल्यः सर्वथा, स व्यावहारिक उद्धारपल्योपमः। सूक्ष्मस्तु तेषामेव वालाग्राणामेकैकं वालाग्रमसङ्ख्येयशः खण्डचते। तच्च दृश्यरेणोरसङ्ख्येयभागमितं स्यात्, सूक्ष्मपनकजीवावगाहनायाश्चासङ्ख्येयगुणं खण्डं स्यात्। पूर्ववदत्राप्यपहारः प्रतिसमयमेकैकस्य खण्डस्य, निष्ठिते च सर्वथा सूक्ष्मोद्धारपल्योपमः कालः। एवमेव अद्धाक्षेत्रपल्योपमयोरपि वाच्यम्, परं अद्धापल्योपमं कालप्रधानत्वात् एकैकं वालाग्रं खण्डं च प्रतिवर्षशतमेकैकमपहरता ज्ञेयम्। क्षेत्रपल्योपमस्य च क्षेत्रप्राधान्यात् तैरेव वालाग्रैः क्रमशः प्रदेशा आकाशस्य ततः स्पृष्टाः स्पृष्टास्पृष्टाश्चापह्रियन्ते, तदा भवति क्षेत्रपल्योपमं द्विविधमपि क्रमेण। ननु तादृशे निचिते सम्भवन्ति किमाकाशप्रदेशा अस्पृष्टा वालाग्रैः? येन स्पृष्टास्पृष्टोभयापहारो व्यपदिश्यते इति चेद्। ओम्, यथा कूष्माण्डभृते मातुलिङ्गास्तैर्निचिते विल्वानि, तैश्च सम्पूर्णे आमलकान्येवं क्रमशः वदराणि चणकाः सर्षपा गङ्गावालुकाकणाश्च पूर्वपूर्वैरापूर्णेऽपि मायादपरमपरं, पूर्वस्योत्तरापेक्ष्या स्थूलतरत्वाद्। एवमत्रापि केशाग्रखण्डान्यप्याकाशप्रदेशापेक्षया स्थूलतराण्येवेत्येवमुक्तम्। ननु च यदि स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चोभयेऽपि यदि अपकृष्यन्ते नभःप्रदेशास्ततस्तर्हि वालाग्राणामसङ्ख्यखण्डीकरणं किमर्थं, न हि खण्डीकृतेऽपि स्पृष्टास्पृष्टोभयग्रहणादस्ति विशेषः। न च वाच्यं उद्धाराद्धापल्योपमपाठसदृशपाठ एप इति। एतस्य पृथक् पाठ एव नत्वतिदिष्टः सूत्रे भविष्यति चैतत्पाठतो व्यक्तमिति चेदवधारणी-

यदिदं तावत्त्वगतत्त्वविद्भिर्यन्नानर्थकं परमागमवाक्यं, न च सन्देहमात्रात् सूत्रस्यालक्षणत्वं, किन्तु व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः कार्या । यतोऽवाचि वैयाकरणशिरःशेखरेण 'व्याख्यानतो विशेष-प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । न च वैयाकरणानामियं परिभाषा, नत्वाप्तागमिकानामिति वाच्यम् । तत्राप्यनुयोगकरण-स्यैतदर्थत्वादेव । तथाचोदाहृतं परममुनिभिः—

'जं जह भणियं सुत्ते तहेव जइ तं वियालणा नत्थि ।

किं कालियाणुओगो दिट्ठो दिट्ठिप्पहाणेहिं'॥ति । अत्र हि कालिकेत्युपलक्षणमुत्कालिकादेः । कालिकनिर्देशस्तु द्वादशा-ङ्ग्यास्तथाविधत्वात्तदनुयोगस्यातिगहनत्वाद्वेति । पूर्वापरालोचन-प्रवृत्तौ च स्पष्टं स्पष्टीभविष्यति यत्पल्यान्तः स्पृष्टास्पृष्टानां तुल्यत्वेऽपि तद्बहिर्वर्तिनां नभःप्रदेशानां अपहारे स्पर्शनायामति-महान्विशेषः । यतो हि पल्यपर्यन्तवर्तिनां स्थूलानां वालाग्राणा-मल्पानामेव तेषां स्पर्शना, खण्डीकृतेषु च बहु वीत्येतत्परमाणुक्षेत्र-तत्स्पर्शनाविचारस्फूर्ता स्पष्टं न अतो वालाग्रखण्डीकरणे प्रयोजन-मवगृह्यत इति । यद्वा—मीयन्ते तेन दृष्टिवादे द्रव्याणीति भवे-न्निर्देशः स्पृष्टास्पृष्टान्यनेनेति सफलताऽस्य, ततो न क्वापि कार्योऽनास्थान आप्तागमे । व्याख्यातं च व्याख्याकारैरपि तथैव । अत्र हि व्यावहारिकास्त्रयोऽपि सूक्ष्मपल्यानां सुखावबोधायैव प्ररूप्यन्ते, नान्यः कश्चिदर्थोऽस्ति तस्य मानादाविति । सूक्ष्मेणापि किं कार्यमेतद्भविष्यति सागरोपमव्याख्यायां स्पष्टमिति नात्र तत् प्रतन्यते । अत्रापि संख्यपदानां सताणां द्वन्द्वः । अप्रामाण्याच्च न पूर्वनिपातादिष्वेषु परमस्थितिं स्यादिति सामयिकी परिभाषा-स्वनीय । पल्योपमात् परः कः कालः ? इत्याह—'सागर ओमम्मि

परियट्ट'त्ति । तत्र सागरः—समुद्रस्तेनोपमा यस्य स सागरोपमः, सञ्ज्ञामात्राख्यानमेतत् । यद्वा—अतिप्रभूतताज्ञापनायैतत्कालस्य । तत्त्वतस्तु दशकोटाकोटया पल्योपमैः सागरोपम इति । पल्योपमवदयमपि षोढैव, उद्धाराद्धाक्षेत्रभेदानां सूक्ष्मव्यावहारिकभेदेन प्रत्येकं द्वैविध्यात् । तत्र सूक्ष्मोद्धारसागरोपमसमयैर्द्वीपसागरप्रमाणं गृह्यते, अर्धतृतीयोद्धारसागरोपमसमयमानत्वात्तेषां । तथा चोक्तं—

'उद्धारसागराणं अड्ढाइज्जाण जत्तिया समया ।

दुगुणपवित्थरदीवो-दहीय रज्जु य एवइय'॥त्ति । अद्धापल्योपमसागरोपमैस्तु सूक्ष्मैः नैरयिक—तैर्यग्योन—मनुष्य—देवानामायुष्कं मीयते । सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमसागरोपमैस्तु दृष्टिवादे द्वादशेऽङ्गे द्रव्याणि धर्माधर्म-लोकाकाश-जीवप्रदेश-कालचक्रोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-समयादिकानि मीयन्ते । व्यावहारिकास्तु त्रिधापि पल्योपमसागरोपमाः प्ररूपणामात्रोपयोगिन इति । स्पष्टं चेदमनुयोगद्वारेषु शास्त्रीयोपक्रमतृतीयप्रमाणभेदाऽवान्तरकालप्रमाणभेदनिरूपणे । तथा च तत्पाठः— 'से किं तं समए (पञ्चत्रिंशतमद्वितीयपृष्ठिप्रथमपङ्क्तेरष्टात्रिंशत्तमद्वितीयपृष्ठोपान्त्यपङ्क्तिं यावत्) सङ्ग्रहश्चैवमत्र—

'उद्धार अद्धखित्तं पलिय तिहा समयवाससयसमए ।

केसवहारो दीवोदहि-आउ-तसाइपरिमाणं॥त्ति । अवसर्पिणी च दशसागरोपमकोटाकोटिमाना षडरकविभक्ताः । षडरकस्वरूपं च जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेर्विस्तरतोऽभ्युपेयम् । सङ्क्षेपतस्त्विदं—

तत्रैकान्तसुषमार–श्चतस्रः कोटिकोटयः । सागराणां सुषमा तु, तिस्रस्तत्कोटिकोटयः ॥१॥ सुषमदुःषमा ते द्वे, दुःषमसुसमा पुनः । सैका सहस्रैर्वर्षाणां, द्विचत्वारिंशतोनिता ॥२॥ अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि, तावती तु स्यात् । एकान्तदुःषमापि । तत्कालीननरादिर्जीवितमानं चेदं । कालवशादेव वृद्धिहानिभावात्–प्रथमेऽरत्रये मर्त्या–स्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः । त्रिद्व्येक गव्यूत्युच्छ्राया–स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः ॥१॥ कल्पद्रुफलसन्तुष्टा–श्चतुर्थे त्वरके नराः । पूर्वकोट्यायुषः पञ्च–धनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥२॥ पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः षोडशाब्दा–युषो हस्तसमुच्छ्रयाः । एकान्तदुःखप्रचिता इति । यद्यप्यत्रावसर्पिण्येवोदिता सूत्रकारैः, परं नैकाकिन्योऽवसर्पिण्यः सम्भवन्ति, उत्सर्पिण्यन्तरितत्वात्तासामिति सापि सूचितैवेति ज्ञेयम् । उभयोर्मीलनेनैव कालचक्रभावात् यदाहुः–

'अवसर्पिण्यां षडरा, उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः । एवं द्वादशभिररै–र्विवर्तते कालचक्रमिदं ॥' [अभिधान०] ननु कः सागरोपमोऽत्रारादिस्थितौ ग्राह्य ? इति चेद्, आयुष्कादिसमानधर्मत्वात् क्षेत्रभेदः एवंषां सूक्ष्मो ग्राह्य इति । न केवलमेतावदेव कालमानमिति प्रोचुः–परिय (पर) ट्टत्ति । तत्र परावर्त्तनं परावर्त्तः । आर्षत्वात् तस्य ट्टः, वेस्य लुग् उद्वृतेपि लुक् संयोगे ह्रस्वश्चेति । आर्षे बहुलमिति सर्वेषामपि बाहुल्येन विधानात् । बाहुल्यं प्रवृत्तीतरोभयान्यैश्चतुर्धेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत्रापि भामादिवत् समुदायोपचारोऽवयवे ज्ञेयः । तथा पुद्गलपरावर्त्त इति लभ्यते । कतिविधाः पुद्गलाः कथं च तेषां परावर्त्तः ? इति चेदुच्यते–अष्टविधास्तावत्पुद्गलाः, औदारिकवैक्रियाहारकतैजसभाषानपानमनोकर्मभेदात् । तत्र आहारकशरीरपुद्गलनिष्पन्नं चतुर्दशपूर्वविदामेवाहारकम् ।

न च तस्य भवति पुन. पुनर्ग्रहणमासंसारचक्रात् परिमितस्यैव भावात्तद्ग्रहणस्येति । शेषै: सप्तभि: परावर्त्तः । सोऽपि सप्तधैव । यदाहुः परममुनयो विवाहप्रज्ञप्तौ–

'कइविहे णं भंते ! पोग्गलपरियट्टे पण्णत्ते ? । गोयमा ! सत्तविहे पण्णत्ते, तंजहा-ओरालियपोग्गलपरियट्टे वेउव्वियपोग्गलपरियट्टे एवं तेयाकम्मामणवइआणापाणुपोग्गलपरियट्टे । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ओरालियपुग्गलपरियट्टे ? । गोयमा ! जण्णं जीवेणं ओरालियसरीरे वट्टमाणेणं ओरालियसरीरपाओग्गाइं दव्वाइं ओरालसरीरत्ताए गहियाइं जाव णिसट्ठाइं भवंति से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ ओरालियपुग्गलपरियट्टे २ । परावर्तेन च कालपरिमाणमानीयते इत्युदाजह्लुः-'ओरालियपोग्गलपरियट्टेणं भंते! केवइयकालस्स निव्वट्टिज्जइ? । गोयमा ! अणंताहिं ओसप्पिणीहिं उस्सप्पिणीहिं'ति । एवं शेषैरपि षड्भिरवसेयाः पुद्गलपरावर्त्ताः । अथवा परावर्त्तश्चतुर्धा–द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्तेऽपि द्विधैव सूक्ष्मबादरभेदात् । तत्र द्रव्ये सूक्ष्मबादरभेदावेवं–

'ओराल-विउव्वा-तेय-कम्म-भासा-णुपाणमणगेहिं । फासेवि सव्वपोग्गल अह मुक्का वायरपरिट्टो ॥१॥ दव्वे सुहुमपरट्टो जाहे एगेण अह सरीरेण । लोगंमि सव्वपोग्गल परिणामेऊण तो मुक्का ॥२॥ एवं क्षेत्रकालभावेष्वपि सूक्ष्मबादरभेदौ प्रत्येकं लोकप्रदेशाऽवसर्पिणीसमयाऽनुभागबन्धस्थानैः क्रमेण क्रमोत्क्रमाभ्यां ज्ञेयौ । सर्वेऽप्येतेऽनन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानाः । विशेषार्थिना तु चरमावर्त्तविंशिकादीपिका विलोक्या । सङ्ग्रहश्चात्रैवं–

दव्वे खित्ते काले भावे चउह दुह वायरो सुहुमो । होइ अणंतुस्सप्पिणीपरिमाणो पुग्गलपरट्टो ॥१॥ उरलाइसत्तगेणं

एगजिओ मुयइ फुसिअ सव्वअणू । जित्तिअकालि स थूलो दव्वे सुहुमो सगन्नयरा ॥२॥ लोगपएसोसप्पिणीसमया अणुभागवंधठाणा य । जह तह कममरणेणं पुट्ठा खित्ताइथूलियरा ॥३॥ इति । समयादिकश्च काललोकः, कलासमुदायत्वात् सङ्ख्यानसाधनत्वाच्च । तदेवं व्याख्याय काललोकं क्रमप्राप्तं भवलोकमभिधातुकामा आहुः—

नेरइयदेवमणुआ तिरिक्खजोणीगया य जे सत्ता ।
तंमि भवे वट्टंता भवलोगं तं विआणाहि ॥६॥

तत्र निर्गतमयमिष्टं सुखं यस्मादसौ निरयो-घर्मावंशाशैलाञ्जनारिष्टामघामाघवत्यभिधाना रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमो महातमःप्रभाख्यगोत्रा नरकाः । तत्र भवास्त एव नैरयिकाः । न च वाच्यं न सन्त्येव नरकगतिर्नैरयिका वाऽनुपलम्भादिति । अनुपलम्भमात्रेणाभावासिद्धेर्भवेच्च परमाण्वादीनामप्यभाव एवं सति । अनुमानेन गम्यन्ते ते चेत् । किमत्र न तत् ? । जगद्वैचित्र्यं जीवानामेकविधत्वेन नान्यकारणमन्तरेणोपलभ्यमानं युक्तियुक्तं, स्वभावभेदोऽपि न कारणमन्तरेण । सिद्धे च वैचित्र्यकारणे कर्मणि मनुष्यतिरश्चोस्तन्मध्यममेव फलदं, सुखदुःखतीव्रतानुपलम्भात् तीव्रदुःखसहनसहिष्णुतथाविधकायाभावाच्चावश्यं तीव्रतमकर्मफलभोगा अभ्युपेया नैरयिकाः । अथ मतिः-अत्यन्तदुःखिता दृश्यमाना नरास्तिर्यञ्च एव च नैरयिकाः । तदपि न सुन्दरम् । यतो हि ते उपमयैव गोचरीक्रियन्ते, यदमी नैरयिकवदतिदुःसहं सहन्ते दुःखमिति न ते नैरयिकाः, उपमानोपमेययोः सति भिन्नत्वे एव तथावर्णनात् । तथा यथा राजादिः कश्चित् सुखातिशयेन व्यपदिश्यतेऽमर्त्यवन्मर्त्योऽपि सन्नेषोऽनुभवति सुखं, तथैषोऽपीति भाव्यमुपमादानादेव सिंहादिवत् तेनेति प्रतिपादितं च परममुनिभिः ।

'पापफलस्स पगिट्ठस्स भोइणो कम्मओ व सेसव्व । संति धुवं ते भिमया नेरइया अह मई होज्जा ॥१॥ अच्चत्थदुक्खिया जे तिरियनरा नारगत्ति तें नियमा । तं न जओ सुरसोक्खपगरिस-सरिसं न तं दुक्खं॥ति । श्रुतावपि-असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥१॥ स ह वै प्रेत्य नारको जायते यः शूद्रान्नमश्नाति' इत्यादि । एवं देवाः। तत्र 'दिवू क्रीडाजयेच्छापणिद्युतिस्तुतिगतिषु' इति धातु । ततो दीव्यन्ते-स्तूयन्तेऽर्थकामकामिभिर्नरैरिति देवाः । ननु किं ते प्रय-च्छन्ति किञ्चिन्नवेति ? चेत्प्रयच्छन्ति यदि परं भाग्योदयः स्याच्चेषां । किं नागच्छन्ति दृष्टिपथं साम्प्रतं ?, अनागमस्तु कालानुभावाद् यदाहुः—'कालणुभाव'त्ति । न चैतावता न तेषां सामर्थ्यं स्तुत्यादिना कर्मक्षयोपशमाद्यापादनात् । अत एव च—'सुयदेवया भगवई'त्ति स्तुतिः, चतुर्थी च स्तुतिर्देववन्दनायां तदधिकारप्रवरा 'सम्मद्दिट्ठी देवा दिंतु समाहिं च बोहिं चे'ति । स्थानाङ्गे च 'पंचहिं ठाणेहिं सुल-हबोहित्ताए' इत्यत्र देवस्तुतिः सुलभबोधिहेतुतया न्यस्ता गणभृत्पादैः,क्रियते च सा 'देवाण अहो! सील विसयविसमोहियाव्वि जिणभ-वणे । अच्छराहिंपि समं हासाइ तेण न करेंती'त्यादिका मुनिवर्यैरलं विस्तरेण । विस्तरार्थिना समयरत्नाकरोऽवलोकनीयः । अनाग-मादिकारणं चैताभ्यो गाथाभ्योऽवसेयं प्रसिद्धाभ्यः-'संकंत दिव्व पेमा विसयपसत्तासमत्तकत्तव्वा । अणहीणमणुयकज्जा नरभवमसुहं न इंति सुरा ॥१॥ चत्तारि पंच जोयणसयाइ गंधो य मणुअलोगस्स । उड्ढं वच्चइ जेणं नहु देवा तेण आइंति ॥२॥ पंचसु जिणकल्ला-णेसु चेव महरिसितवाणुभावाओ । जम्मंतरनेहेण य आगच्छंति सुरा इहयं' ॥३॥ तीर्थोन्नतिं च कुर्वन्त्येवअन्यत्र । यदाहुः—'तित्थुन्नइंपि अन्नत्थ कुव्वंति'त्ति । ननु तादृशां तेषां सद्भाव एव किं मान-

मिति ? चेद् । आगमे दृष्टेष्टाविरुद्धे व्याकृतमेवैतत् । अनुमानं च शुद्धपदसुखातिशयादिना,प्रत्यक्षाश्च ज्योतिष्कास्तत्र तेषामसद्भावः। आहुश्च परममुनयः—देवत्ति सत्थयमिणं सुद्धतणओ घडाभिहाणं व । अहव मई मणुओच्चिय देवो गुणरिद्धिसंपन्नो ॥१॥ तण्ण जओ तच्चत्थे सिद्धे उवयारओ मया सिद्धी । तच्चत्थसीहसिद्धे माणवसीहोवयारो व्व ॥२॥ देवेसु न संदेहो जुत्तो जं जोइसा स पच्चक्खं । दीसंति तक्कयावि य उवघायाणुग्गहा जगइ ॥३॥ आलयमेत्तं च मई पुरं व तव्वासिणो तहवि सिद्धा । जे ते देवत्ति मया न य निलया निच्चपडिसुण्णा ॥४॥ को जाणइ किमेयंति होज्ज निस्संसयं विमाणाइं । रयणमयनभोगमणादिह जह विज्जाहराईणं ॥५॥ दृश्यते च निमित्तशास्त्रीयमुपरागादि यथायथं संवादतामाप्नुवत् तथा च तदुदितावनुग्रहोपघातावपि चेति कथं न देवसत्ता ? । यथाकर्म चानुग्रहादि कुर्वन्ति जीवानां, दातृहर्तृनरवदिति न नोद्यं नूतनमत्र किञ्चित् । तथा मनुजाः—नराः प्रत्यक्षा एव । त्रयाणां द्वन्द्वे नैरयिकदेवमनुजा इत्यत्रापि क्रमादिनैव प्रयोजनेनार्थत्वाद्वा न पूर्वनिपातविधिरादृतः । नैत एव केवला भवलोकाः, इत्याह—तिर्यग्योनिगताश्च ये सत्त्वाः । तत्र तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् विशालगतित्वात्, यतोऽनन्ता जीवास्तत्र सिद्धाऽनन्तगुणाः, यद्वा—मध्यानुभावास्ते न देवनैरयिकवद् विरतिशून्याः, न चापि मनुजवत् सर्वविरतिवन्त इति तेषां यथार्थमेव तिर्यक्त्वम् । एतानाश्रित्यैव तिर्यग्लोकेति सञ्ज्ञा मध्यलोकस्य । यद्वा— चतुर्दशानां जीवानां सर्वेऽपि प्राप्यन्ते तत्र भेदाः । 'औपपातिक–मनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः' [तत्त्वार्थ०] इतिवचनात् । पञ्चेन्द्रियान्तानां शेषाणां सर्वेषां तिर्यक्त्वात् देवनारकमनुजेभ्यः । तेषां योनयः-उत्पत्तिस्थानानि । 'यु मिश्रणे' इति वचनात् युवन्ति—कार्मणवन्तोऽपि

स्वप्रायोग्येणौदारिकादिना मिश्रीभवन्ति प्राणिन आस्विति योनयः। वीयुसुवह्यगिभ्यो नि[६७७]रितिसूत्रेणौणादिके नौ शब्दनिष्पत्तिः। चतुरशीतौ योनीनां लक्षेपु बह्व्य एतेपां योनय इति योनिशब्दयोजनं कृतं पूज्यपादैरिति सम्भाव्यते, परं नैतद् व्यवच्छेदकतया। योनयश्चैतेषां चतस्रो लक्षाः प्रत्येकं देवानां नारकाणां च, चतुर्दशलक्षाश्च नराणां या योनयः, ता वर्जयित्वा शेपाः द्वापष्टिः लक्षाः तिरश्चामेव। चतुरशीतिः लक्षाश्च योनीनामेताभ्यामतिप्रसिद्धाभ्यां गाथाभ्यामवसेयाः—

'पुढवाइसु पत्तेयं सग वणपत्तेयणंत दस चउद। विगले दु दु सुरनारयतिरि चउ चउ चउ दस नरेसु॥१॥जोणीण हुंति लक्खा सव्वे चुलसी इहेव घिप्पंति। समवण्णाइ भेया एगत्तेणेव सामन्ना॥२॥त्ति। अवधारणीयं चैतेन देवनारकमनुजानामपि सन्त्येव योनयः, उत्पत्तिस्थानमात्रार्थत्वात्तासां। ता गताः-प्राप्ताः, के? इत्याह-सत्त्वाः-जीवाः। नात्र 'शेषाःसत्त्वा इतीरिता' इति रूढसत्त्वग्रहणं, किन्तु 'जीवः स्यादसुमान् सत्त्व' इति सामान्यः। चकारश्चात्र सर्वेपामवान्तरभेदपरिग्रहाय। ते चैवं घर्मादिभेदेन सप्तविधा नारकाः पर्याप्तेतरभेदाच्चतुर्दशधा, पृथ्व्यप्तेजोवाय्वनन्ताः सूक्ष्मवादरपर्याप्तेतरभेदभिन्नाः,प्रत्येकाश्च पर्याप्तेतराः विकलेन्द्रिया अपि द्विधैव,पञ्चेन्द्रियास्तु जलस्थलखेचरोरःपरिसर्पभुजपरिसर्पभेदभिन्नास्तिर्यञ्चः सम्मूर्छिमगर्भव्युत्क्रान्तिकपर्याप्तेतरभेदाद् विंशतिर्वेति तिर्यंचोऽष्टाचत्वारिंशद्विधाः। मनुष्यास्तु जम्बूद्वीपगतासु त्रिपु भरतैरवतविदेहलक्षणासु कर्मभूमिपु, पट्सु चाकर्मभूमिपु देवकुरूत्तरकुरुहरिवर्षरम्यकहैरण्यवद्धिमवल्लक्षणासु,पट्पञ्चाशत्सु च हिमवच्छिखरिवर्षधरकोणनिर्गतदिगन्तरालप्राप्तासु चतसृपु चतसृषु दंष्ट्रासु सप्त सप्ताऽन्तरद्वीपभावाल्लवणोदधौ वर्त्तमानेष्वन्तरद्वीपेषु, द्विर्धातकीखण्डगतभरतादिकर्मभूमिषट्-

कार्कर्मभूमिद्वादशके, द्विः पुष्करार्द्धे च धातकीवत् कर्माकर्मभूमिष्व-ष्टादशसु मनुष्यभावात् पर्याप्तेतरभेदभिन्नतया गर्भजानां द्व्यधिके शते तद्वान्तादिषु सम्मूर्छनरोत्पादात्तेषां चापर्याप्तत्वादेव चैकाधिकं शतमिति त्र्यधिकानि शतानि त्रीणि मनुजानां भेदाः, एवं दक्षिणोत्तरभेदभिन्ना भवनवासि-व्यन्तराणां दशाष्टभेदाः, पञ्चदश-परमाधार्मिका अम्बाद्याः, चरस्थिरभेदाद् द्विधा सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहा नक्षत्राणि प्रकीर्णतारकाश्चेति दशधा ज्योतिष्का, द्वादश कल्पा, सौधर्माद्या; ग्रैवेयका नव, अनुत्तराः पञ्च, किल्बिषिकत्रयं, लोकान्तिकनवकं चेति नवनवतिभेदा अमर्त्याः, पर्याप्तेतरभेदादष्टानवतं शतमिति सर्वेऽप्येत एकत्रीकृताः त्रिषष्टं पञ्चशतकं जीवभेदानामिति। ननु च किमेते शाश्वतभावेनावस्थिताः?, न चेत कथमेते ज्ञेया एवमितिचेद्, जीवापेक्षयाऽशाश्वतेपि गत्यपेक्षया शाश्वतत्वं प्रायेणैतेषां, तन्नैते शाश्वताः सर्वथा, यथोच्यते—'न हवै प्रेत्य नरके नारकाः सन्ती'ति, किन्तु स्वायुष्कं यावत्, तत्र विविधानि दुःखादीन्यनुभूय पश्चादुद्वर्त्तनां कृत्वा यथाकर्म गच्छन्ति। यद्वा—नारकाभिलापिकैतच्छ्रुतिरेतदाख्याति—यद्यथा मनुष्यादयोऽल्पारम्भत्वादिभिस्तद्भवसम्भविभिः कारणैः पुनर्मनुष्यादिभवेष्वागच्छन्ति, नैवं नारकास्तेषामेव काये गतौ वा पुनः प्रेत्य समुत्पद्यन्ते, 'नारगदेवा य नो चेव'ति प्रसिद्धेति। तथा नैवाशाश्वता अपि। यथोच्यते-'पडुप्पन्नसमयनेरइआ वोच्छिज्जिस्संति?। हंता, वोच्छिज्जिस्संती'त्यादि सूत्रेण विप्रतिपन्नैः साध्यते क्षणिकव्युच्छेदवादः सर्वथा, किन्तु येऽधुना नारकगतौ नारकास्ते स्वस्वायुषोऽन्ते व्युच्छेत्स्यन्ती'ति। प्रकृतं सूत्रं तु पर्यायनयापेक्षया विशिष्टनाशद्योतकम्। एवं देवादिष्वपि शाश्वतत्वमशाश्वतत्वं चावसेयमित्यभिप्रेत्य तेषां शाश्वताशाश्वतत्वं प्रोचुः—'तंमि भवे वट्टंत'त्ति। तत्र तस्मि-

न्ननन्तरोद्दिष्टे नैरयिकादौ भवे पूर्वोक्तरूपे । यद्यपि मनुष्यादिगतेः प्रत्यक्षत्वाद् उच्येतास्मिन्निति, परं नैरयिकदेवभवानामप्रत्यक्षत्वात् तस्मिन्निति । एतेन भवपर्यन्तावस्थानमाह– भवजीवितस्य भवावधित्वाद् । अत एवोच्यते–'न देवनारकाणां तद्भवजीवित'मिति । तथा च 'जीवः क्षित्याद्यनामक' इति परममुनिवाक्येन जीवस्य क्षित्याद्यनामकत्वेऽपि तत्तद्भवगताभिधानधारित्वमस्तीति द्योत्यते, भवशब्देन च गत्यपेक्षया शाश्वतत्वं तेषां दर्शयति, नहि कदाचिदनारकमदेवं वा भविष्यति जगत्, चतुर्गतिमयत्वात्तस्येति 'वट्टन्त'त्ति वर्त्तमाना, यो यो जीवो यस्मिन्यस्मिन्भवे यदा यदा वर्त्तते तदा तदा स स तेन तेन गत्यादिनामकेन व्यपदिश्यते–यथा नारकोऽयं देवोऽयमित्यादि । न च शाश्वतं तस्याभिधानं किञ्चिदपि । औपाधिकोऽयं व्यपदेशो घटाकाशादिवदिति ज्ञापयन्त्यनेन । अत्र वर्त्तमानेत्यस्य प्राकृते आत्मनेपदिनोऽपि न्तप्रत्ययागमात् 'र्त्तधूर्त्तादौ ट्ट[८।२३०]'इत्यनेन ट्टभावाच्च वट्टन्तत्ति । अनेनान्याऽन्यजीवोत्पादेन गतेः शाश्वतत्वं, प्रकृतानां च जीवानां तत्र स्थायित्वाभावेन चाशाश्वतत्वमाहुः । तथा च ये प्रलेपुर्यत्–त्रसजीववधं प्रत्याचक्षाणस्यापि श्रावकस्य येऽस्य प्रत्याख्यानानेहसि त्रसत्वेन वर्त्तमाना जीवास्ते सर्वे वधपरित्यागनियमेनाऽभयं स्थापिताः, पुनश्चैते यदा स्वस्वायुष्कावसाने विधाय कालं गच्छन्ति यथाकर्म प्रेत्य गत्यन्तरं, यदि च स्थावरत्वमापन्नास्तदा ते हन्येरँ स्तैरितिस्पष्टं त्रसवधविरतावतिचारप्रसञ्जनमभयं स्थापितानां वधकरणात् । तस्माद् वार्त्तमानिकत्रसवधं प्रत्याख्यामीति प्रतिज्ञा विधातव्या विधिकुशलैरिति ते निरस्ता एव । यतो नैव देशविरतेन जीवानाश्रित्य कृता विरतिर्विशिष्टान्, किन्तु त्रसत्वमेवाश्रित्य, सङ्क्लिष्टपरिणामजन्यत्वमपि तद्धिसायाः । ततश्च त्रसत्वे वर्त्तमाना एव

त्रसास्ते च प्रत्याख्याता वध्यतया । यदा वा न ते तथा, न तदा ते प्रत्याख्यानगोचरीभूता इति कथं स्थावरीभावमापन्नानां तेषां प्राप्तपूर्वत्रसत्वानां वधे आपाद्येत व्रतविराधनामिति । चिन्त्यं चान्यदत्र—येऽधुना न त्रसभावे वर्तन्ते, पश्चादागमिष्यन्ति त्रसभावं, ते व्रतविषयाः स्युर्न वा? । आद्ये, वर्तमानविशेषणेन तेषामग्रहणाद् । अन्त्ये, तेषां वधे न स्याद्विराधना व्रतस्य । दुर्ज्ञेयास्तेऽतः परिहार्या इति चेत्, परिहरणेऽपि वधस्याविरतिस्तु भवन्मते तदवस्थैव तद्विषया । अन्यच्च ये वर्तमानत्रसत्वेन प्रत्याख्यानगोचरीकृतास्ते स्थावरभावमापन्नाश्चेत् स्युर्वधश्च तेषां सम्पद्येत तदा कथं न विराधना व्रतस्य?, तेषां वर्तमानत्रसत्वेनाभयं स्थापनात्, त्रसत्व-परिहाराच्चेदितरत्रापि समानमेवैतत् । अथ च वर्तमानत्रसत्वा इति क्रियते भावप्रधानो निर्देशो भवद्भिः सम्यग्बध्वा कवार्थो वर्तमानेन तर्हि, त्रसत्वेनैव तथावश्यंग्रहात् । न हि विहाय वर्तमानावस्थामन्यत् विरतौ गोचरीक्रियते । न च त्रसा इति ते व्यपदिश्यन्तेऽपीति नार्थोऽनेनेति । यावद्भववर्तनं तत् तद्गत्यादिना व्यपदेश इत्येवमुक्तं-तस्मिन् भवे वर्तमाना इति । ते किमित्याह—'भवलोगं ते वियाणीहि' त्ति । भवः-पूर्वोक्तस्वरूपः, स एव लोक्यमानत्वाल्लोको भवलोकः तमिति । जातावेकवचनम् । तथा च तान् नैरयिकादिभवे तथारूपेण वर्तमानान् जीवानित्यर्थः । यद्वा—भवत्येकैव गतिरेकस्य जीवस्यैकदा, आयुषोऽप्येकस्यैव वेदनं भवत्येत्येव निर्देशः । एकवचनेनानेन य आहुः—भवद्वयीयमायुर्वेद्यते इति कुतीर्थिकाः, कायव्यूहद्वारा वाऽनेकभवायुर्नामगोत्रादिवेदनं वा, ते निरस्ताः । नह्यसमापिते वर्तमानभवायुषि अन्यभवायुष्कं वेद्यते, अन्यथा निष्फलमेव तत्, तद्गत्याद्यसहचारित्वाच्च न तत्त्वतस्तत्तत् । कायव्यूहश्चाप्रमाणः एव, एकस्मिन्भवे वर्तमाने मानुषादिके शूकरादिभवाग्रह-

णात्। विरुद्धं च योनिजशरीरस्यैवमेव ग्रहणमपि, कर्मक्षयश्च प्रदेशोदयवेदनेनापि सम्पद्यते। यत उक्तं–'पएसवेज्जं समं कम्मं'ति पारमार्षमपि–'पएसकम्मं पुण नियमा वेएइ'त्ति। न चैवं व्यवस्थानात् केवलिसमुद्घातविरोधः, तेनाऽऽयुष्कं वर्जयित्वाऽनपवर्त्तनीयत्वाच्छेषवेदनीयादिकर्मणां प्रदेशानुभवायैव तत्करणात्। अप्राप्तस्थितिकानामुपचितानां शीघ्रं क्षयकरणायैव चायमेवम्भूत आयासोऽन्यथा अन्यथाऽपि भवत्येव प्रदेशतोऽनुवेदनेन क्षयो बद्धानां, अत एव च

'यः षण्मासाधिकायुष्को लभते केवलोद्गमं। करोत्यसौ समुद्घातमन्ये कुर्वन्ति वा नवे'ति नियमानियमव्याख्यानं सङ्गच्छते। भवति च प्राग्भवबद्धं वेदनीयमवद्योपाधिकायुष्कानामधिकमन्येषां न तथेति। यद्यपि च–

'अप्पं बायरमउयं बहुं च रुक्खं च सुक्किलं चेव। मंदं महव्वयंति य सायाबहुलं च तं कम्मं॥'मितिवचनात् केवलिनां सयोगिनामस्त्येव प्रभूताऽनन्ताणुकसातवेदनीयकर्मणो बन्धः, परं तदैर्यापथिकमिति तृतीयसमये एवावशेषागमं नश्यतीति न तदर्थमयं, न च नामगोत्राणि तेन तदा बद्ध्यन्त, एकविधबन्धकत्वात्, समुद्घाते च वेदनीयस्य केवलस्य न क्षयः। यच्च क्वचित्तथाव्यपदेशः, स बाहुल्यमाश्रित्येत्यलम्प्रसङ्गेन। तथा च एतान् पूर्वोक्तान् नैरयिकादीन् प्रत्येकभवगतान् भवलोक इति विजानीहीति व्युपसर्गेण पूर्वोक्तभेदविशिष्टतया ज्ञानं करणीयमिति ज्ञापयन्ति। यद्वा-निरभिधानस्याप्यात्मनस्तत्तत्पर्यायतयोत्पादाद् व्यवहारेण पर्यायप्राधान्याच्चैवं व्यपदिश्यमानांस्तान् भवलोक इत्यवबुद्ध्येथा इति ज्ञापयन्ति। न च द्रव्यपर्याययोः सर्वथा भिदाभिदावेति नायं द्रव्यभूतानामात्मनामात्मनाप्येतेन पर्यायभूतेनाभिधानेनाभिधानमयुक्तमिति ध्येयम्। निरूप्यैवं भवलोकमिति षष्ठं लोकभेदमथ सप्तमं भावलोकमभिधातुकामा आहुः-

ओदइए उवसमिए खइए अ तहा खओवसमिए अ ।
परिणामसन्निवाए छव्विहो भावलोगो अ ॥७॥

तत्र भवनं–तथा तथा वर्त्तनमिति भावोऽवस्थावैचित्र्यमिति-यावत् । स च षोढैव औदयिकादिभेदात् । यद्यप्यन्यत्रोच्यते पञ्चधेत्यपि, परं तत्र सांयोगिकरूपत्वात् सान्निपातिकस्य स्वतन्त्र-भावत्वाभावादित्याद्यपेक्ष्य तदविवक्षा । अत्र तु संयोगं प्रधानीकृत्य षड्ढेत्येवमुपन्यासः । सूचितश्च तत्राऽप्यसौ 'मिश्रश्चे'त्यत्र चशब्द-करणेनेति न कापि विरुद्धता आप्तोदिताऽऽगमानां चिन्तनीयेति । तत्र उदयः–प्राग्बद्धानां कर्मणां यथायोगमबाधाकालेन विपाकाभि-मुख्यं, तेन निर्वृत्त इत्यौदयिकः । उदये भवो वौदयिकः । स चाने-करूपोऽपि परिस्थूरतयैकविंशतिविधः । पठ्यते च-'गतिकषायलिङ्ग-मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदा' (तत्त्वार्थ) इति । तत्र गतिः पूर्वोक्ता नैरयिकादिका चतुःप्रकारैव । कषायाः कष्यन्ते-हिंस्यन्ते स्वस्वरूपविपर्यासेन दौःस्थ्यापादनादभि-भूयन्ते कर्मभिर्येष्विति कषाः–भवास्तेषामाया–वृद्धिकारका ये ते कषायाः क्रोधमानमायालोभाख्या अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्या-ख्यानावरणसञ्ज्वलनविकल्पाः । एत एव कर्ममूलभूता रसस्थिति-वृद्धिकारणं, यदाहुः–'ठिइ अणुभागं कसायओ कुणइ'त्ति । अत एव वक्तव्यतां विशिष्टामाहुः– अनूनापूर्वदशपूर्वधरणस्तम्भाः–

'रागद्वेषपरिगतो मिथ्यात्वोपहतकलुषया दृष्ट्या । पञ्चा-श्रवमलबहुला-र्त्तरौद्रतीव्राभिसन्धानः ॥१॥ कार्याकार्यविनिश्चय-सङ्क्लेशविशुद्धिलक्षणैर्मूढः । आहारभयपरिग्रहमैथुनसञ्ज्ञाकलि-ग्रस्तः ॥२॥ क्लिष्टाष्टकर्मबन्धनबद्धनिकाचितगुर्गतिशतेषु । जन्ममरणैरजस्रं बहुविधपरिवर्त्तना भ्रान्तः ॥३॥ दुःखसहस्रनिर-

न्तरगुरुभाराक्रान्तकर्षितः करुणः । विषयसुखानुगततृषः कषाय-वक्तव्यतामेति ॥४॥ (प्रशमरतिः) अत एव च सङ्क्षेपभूता एते रागद्वेषशब्देन तत्र प्रतिकूलकर्तृतया निर्दिष्टा यथा—'अष्टविधकर्म-बन्धस्य हेतू ता'विति । 'रागद्वेषोपहतस्य केवलं कर्मबन्ध एवास्ये'ति 'रागद्वेषक्लिन्नस्य कर्मबन्धो भवत्येव'मिति । तस्माद् रागद्वेषादयस्तु भवसन्ततेर्मूलमिति ।

'को दुक्खं पाविज्जा कस्स व सुक्खेहिं विम्हओ हुज्जा । को व न लभिज्ज मोक्खं रागद्दोसा जइ न हुंत'॥त्ति । स्थाने स्थाने यावच्चारित्रस्य लक्षणं कुर्वद्भिर्यथार्थस्यैवमेवोदितं-'यच्चरणमकसा-यं'ति । अत एव च 'वीतरागयतिश्राद्धसम्यग्दृष्टित्वघातका' इति च पठ्यते । तथा लिङ्ग्यते—गम्यते मोहनीयोदयोऽनेनेति लिङ्गं, स्त्रीपुंनपुंसकवेदभेदात् त्रिधा । यद्यपि चान्यत्र नेपथ्यचिह्नवेदभेदै-स्त्रिधोच्यते इदं, परमाद्यस्य यथारुचि देशरूढ्या वा विधाना-न्मध्यस्य च नामकर्मावान्तरनिर्माणभेदप्रयोज्यत्वान्नाऽत्राधिकारः । अत्र तु पुंस्त्र्युभयविषयकासेवनेच्छारूपस्यैव तस्य ग्रहणात् । तथा च स्त्रीपुंलिङ्गसिद्धत्वेपि न क्षतिस्तेषामेवं प्रकारस्यास्याभावात् । उपात्ते स्त्रीपुंसान्यतरशरीरे च क्रमेण वेदत्रयवत्त्वेपि क्षुल्लकादिवन्न क्षतिरिच्छारूपत्वादेतस्येति । मिथ्या-विपरीतं, दर्शनं-श्रद्धानमस्मा-दिति मिथ्यादर्शनमिति विग्रहान् मिथ्यात्वमोहमिश्रमोहसम्पाद्य आत्मपरिणामो, येन जीवादीनां यथार्थतया यदश्रद्धानं, तथा चाऽनाभोगिकमिथ्यात्वादौ नाव्याप्तिः । यद्वा— सम्यग्मिथ्यात्व-तदुभयरूपस्य त्रिविधस्यापि ग्रहः, आद्यस्यापि शङ्कादिकारकत्वेन कथञ्चित्तथात्वात् । अथवा-पूर्वोक्तविग्रहेणैव मिथ्यात्वमोहनीयमेव ग्राह्यं, परौ तु तद्विशुद्ध्यर्धविशुद्धिरूपौ भेदाविति न ताभ्यामर्थः । विपरीतता च धर्मधर्म्युभयरूपेणापीति नैकादिधर्मस्यान्यथा

श्रद्दधानस्य निह्नवादेर्मिथ्यात्ववत्त्वेऽव्याप्तिरनेकत्वेऽपि चैतस्य 'असीयसयं किरियाणमकिरियवाईण होई चुलसीई। अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणइयाणं च वत्तीसे'॥ त्यादिना बहुविधत्वाद्वैपरीत्यरूपत्वेनैकविध्यान्मिथ्यात्वमोहोदयस्य वैकरूपत्वादेकधैव व्यपदेशः। न शक्यन्ते वा मिथ्यामतान्याख्यातुं विभागशः; 'जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया। जावइया नयवाया तावइया चेव परसमय' त्ति वचनादिति सामान्यरूपेणैतन्निर्दिष्टम्। भवति वैकदा जीवस्यैकस्यैकस्यैवोदयो मिथ्यात्वस्येत्येवं व्यपदेशो। नह्येकाद्यक्षरसङ्ख्यया मिथ्यात्वं किन्त्वश्रद्दधानेनैव तत्त्वस्य देशतः सर्वतो वा। तथा चैकाक्षरारुचिमतोऽपि मिथ्यात्वोक्तिः सूत्रानुयोगप्रधानैरभिमता सङ्गच्छते। तथा चाऽवाच्यनूचानैः—'सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः। मिथ्यादृष्टिः सूत्रं नः प्रमाणं जिनाभिहित'॥मित्यादि। अत एव च व्याख्याप्रज्ञप्तौ श्रमणानामपि स्पष्टं शङ्काकाङ्क्षादिमोहोदयः प्रतिपादितः प्रवचनप्रधानैः सम्भवितया। आभिग्रहिकानाभिग्रहिकानाभोगिकाभिनिवेशिकसांशयिकत्वेन पञ्चधा भेदाऽऽख्यानं त्वस्य प्रायिककारणविभागदर्शनाय, न तु कार्यपरिगणनायेति तत्त्वं यथार्थमजानतां जैनागमानुसारीभासानां अयथायोग्यदेशनाविधायिनां बालादीनां तथात्वेऽपि न क्षतिः काऽपि। बन्धादिहेतावपि चैतदभिप्रायेणैवोपन्यासोऽस्य पञ्चभेदतया बालबोधाय वा स तथा तत्र निभिण्णं मुनिवर्यैरिति सुधियोह्यम्। अत एव चाभियुक्तैः पापहेतून् व्याख्यायमानैः हिंसानृतादयः पञ्च तत्त्वाश्रद्धानमेव चे ति तत्त्वाश्रद्धानमात्रस्य तथात्वमुक्तम्। तत्त्वत्वं चाऽत्र वस्तुवस्तुस्वरूपान्यतरत्वम्। तथा चात्रापि देशनिह्नवपरा निह्नवा उपात्ता एव, अन्यथा स्यात्तघाव्याप्तिरित्यलं विस्तरेण। तथा ज्ञप्तिर्ज्ञानं, तदभावो ज्ञानाभा-

वोऽज्ञानमेकमेव। मत्यज्ञानादित्रयं तु कुत्सितत्वान्मिथ्यात्वोपहितत्वेनाज्ञानान्युच्यन्ते। अत्र तु ज्ञानाभाव एवैतच्छब्देनोच्यते। पञ्चविधस्य ज्ञानावरणस्योदयेन न भवत्येव च ज्ञानमिति नाऽनौदयिकमेतत्, ज्ञानस्वभावत्वादात्मनो यन्न तदाविर्भवति, तदेतज्ज्ञानाऽऽवृत्यादिमाहात्म्यमेव। तथा चावाचि-'सरउग्गयससिनिम्मलस्स जीवस्स छायणं जमिह। णाणावरणं कम्मं पडोवमं होइ एवं तु ॥१॥ इत्यादि। तथा चाजीवानां जडिमावष्टब्धत्वेऽपि न क्षतिस्तेषां ज्ञानस्वभावत्वाभावात्तदज्ञानतयानौदयिकत्वात्। न हि व्यपदिश्यतेऽन्धो वृक्षोऽन्धा पिपीलिकेत्यादि। सत्यामेव योग्यतायां तदभावे तेन व्यपदेशात्। जडोऽजीव इतिव्यपदेशस्तु जीवलक्षणवैधर्म्यताज्ञापनार्थैव, अन्यथा श्रद्धानाभावाद्विरत्यभावाच्च मिथ्यात्वी अविरत इत्यादेरपि व्यपदेश्यत्वापत्तेः। अस्तु जडत्वमशेषविशेषजीवगुणनिषेधोपलक्षणं, परं नैतज्ज्ञानावृत्याद्युदयजं किन्तु स्वाभाविकमेव। नहि पुरुषस्य गर्भानाधानं, स्त्रियाः प्रसूतौ तिरश्चामजननं दूषणं, तत्स्वभावाभावादेव। वन्ध्यायाश्च स्पष्टमेव तद्दूषणं जनियोग्यत्वेऽप्यजननादिति। अयं च भावभेदोऽवतिष्ठतेऽर्वाग्केवलोत्पत्तेः, यतोऽन्यज्ञानसद्भावेऽपि। तेषां क्षायोपशमिकत्वात् सर्वथा ज्ञानाऽऽवृत्यपगमाभावात्। आवृतकेवलस्य प्रभावशेषो हि मत्यादिविपुलजलधरपटलावृतसूर्यस्य याः काश्चित्प्रभा इवेति न तानि निरावरणानि। तथा न तेषां समुत्पत्तावपि नाशः सर्वथाऽस्य। न च वाच्यं प्रतिहतमिदं ज्ञानाज्ञानयोः सहावस्थानमिति। प्रतिहतमेतत् वस्त्वाद्यपेक्षया न तु सर्वथा। नहि ज्ञानमात्रेणाज्ञानमात्रस्य सहानवस्थानलक्षणो विरोधः अनुभवोऽपीत्थमेव। तथा च यदपेक्षया यस्य यावद्यथा च जातं ज्ञानं तदपेक्षया तस्य तावत्तथाभूतस्याज्ञानस्यानवकाश इति सिद्धेर्नाज्ञानस्यावस्थानं चतुर्ज्ञानिष्वप्यसङ्गतं, पूर्वोक्तयुक्ते-

रिति। ज्ञानावरणोदयविहितज्ञानतिरोभावरूपत्वमज्ञानत्वमिति फलितोऽर्थः। ननु च कर्म तावन्मूर्तिमत्, पूर्वं पौद्गलिकत्वप्रतिज्ञानात्। आत्मगुणश्च ज्ञानं, आत्मा च रूपरसादिरहितोऽमूर्त इति कथं मूर्त्तिमता कर्मणाऽऽत्मन आवृतिर्ज्ञानादितिरोभावो वा सम्भवतीति चेद्, अमूर्तेनाऽप्याकाशेन यथाहि मूर्त्तिमतोऽपि घटस्य संयोगस्तथा कर्मणाऽऽत्मनः संयोगे किमघटमानकं?, येनैवं नोद्यते। न वा प्रत्यक्षेऽनुपपन्नं नाम। प्रत्यक्षो हि देहेनात्मनः स्थूलेनापि योगो, अन्यथा स्पार्शनादेरयोगात्। नह्यात्मसंयोगमन्तरेण शरीरेण स्पर्शादिज्ञानमुपपद्यते कथमपि, विभुत्वमङ्गीकर्तुर्वैशेषिकादेरपि शरीरावच्छेदेनैवात्मनो ज्ञानोत्पादाङ्गीकारात्। न च तत्सम्बन्धमन्तरेण भवति तथेति। न च घटते विभुत्वे मरणादिः, भूतमात्रवादप्रसङ्गोऽन्यत्र स्मृत्याद्यभावः प्रत्येकं पृथगदृष्टाभावः प्रतिनियतकर्तृताभावः प्रेत्यादृष्टावेदनं चेति त्वन्यदेव। यथा च ज्ञानसाधनत्वं शरीरेन्द्रियमनसां साक्षादनुभूयते, तथा तस्य प्रतिबन्धकमपि मूर्त्तिमत् स्यात् तदा का विप्रतिपत्तिः?। ज्ञानावरणीयस्यैव तथास्वभावो यद्येनात्मना सम्बद्धं तत् तस्य स्वप्रकृत्यैव हरितक्या विरेचनविधानवत् ज्ञानमाच्छादयति। वक्ष्यते च तत् विहायाऽष्टप्रदेशान् नाभिगान् रुचकाख्यानशेषैरात्मप्रदेशैस्तेषां चलत्वादेकोपयोगपरिणतेश्च सर्वेषां सम्बन्धश्चास्यात्मप्रदेशैर्लोलीभावेन नोपरि न वाऽधस्तान्न वा पार्श्वयोरिति कथं न तज्ज्ञानमाच्छादयेत्?। अनेन ये आहुः-किं कर्म ज्ञानमाच्छादयत् दर्शनादिकं नाच्छादयति, कथं प्रदेशाष्टकं नाच्छादयेत् येन ते केवलिवन्निर्मलतां दधीरन्, अन्यथा जीवत्वोपहतेः, कथं वा सर्वत्र बन्धः, कथं च तेषां तथाभावत्वे ज्ञानावरणीयकर्मवर्गणानिचिते लोकेऽप्रतिहतं ज्ञानं केवलिनां प्रसरेत्, लोलीभावत्वेन प्रतिबन्धकतायां च ज्ञानावरणा-

वृतात्मप्रदेशाः कथङ्कारं ज्ञायेरन्नित्यज्ञानवद्भिः केवलिभिरित्यादि निरस्ताः। स्वभावोपयोगानेकत्वाधिकरणभूतत्वादिनावृतेः। न च वाच्यममूर्त्तं गुणरूपं वा तदस्तु, अमूर्त्तत्वे तावत् केषाञ्चिन्मतेन विभ्वोः संयोगानङ्गीकाराद्, अङ्गीकारेऽपि नभस्वदनुग्रहोपघात-कर्त्तृत्वाभावः। यतो नह्यमूर्त्तस्य घटते बन्धादिकं किञ्चिदपि, न च विपाकं शरीरादिद्वारा दद्यात् कमपि। तथाङ्गीकारेऽप्यमूर्त्तत्वेन तस्यात्मन एव तथास्वभावाङ्गीकारः क्रियया विविधया विविधं युक्तो, न पृथक्कर्मकल्पनं। गुणत्वमप्येतस्य विरुद्धाधिकरणकत्वेन नैव युक्तं, यतो नहि श्वेताश्वेतयोरेकस्मिन् स्यात् पार्थक्येनानुभवोऽधिकरणे, सम्मिश्रतयैवानुभवात् 'समाधिको पारिणामिका विति-वचनाच्च। कर्म तु प्रत्यक्षमेवानुभूयते उभयथाऽपि। यतोऽन्धो राजकुमारः, श्रेष्ठी बधिरश्च रूपवान् व्याधः, रोग्यनपत्यश्च धनवान्न स्युश्चेन्न द्विधा कर्मेति। न च विरुद्धाधिकरणत्वं विरुद्धानुभवश्च युगपद् द्रव्यत्वेपि तस्य स्यादिति वाच्यम्। कवोष्णेजले उभयाधि करणत्वं विरुद्धयोरपि सतोः समावेशात्। विरुद्धानुभवश्च किं न दृष्टो रसवत्यादौ विचित्ररसवद्द्रव्या नुभवेन ज्ञानाज्ञानयोः कथं समावेश इति तु नैव नोद्यम्। द्रव्यौपाधिकत्वादेव तस्य, निर्णीतं चैतत्पूर्वमेव। यद्वा-आवृतिरेव तत्र, नान्यदज्ञानं, तस्या एव तथात्वेनानुभवात्। नैवमत्र पुण्याभावः पापाभावो वा पापं पुण्यं वा, येन स्याद्युक्तसङ्गत कर्मणो गुणत्वेऽपि विरुद्धसमानाधिकरणत्वम्। न चामूर्त्तस्य गुण-रूपस्य वा नाशोऽपि तस्य युक्तो, अमूर्तस्य वियोगरूपविनाशाभावात्। गुणस्यापि च वियोगाभावात्। न च नश्यति गुणो गुणान्तराऽप्रादुर्भावे। न चेष्यते कोपि मुक्तौ गुणलेशोऽपि तैर्वैशेषिकादि-भिस्तन्न कर्माऽमूर्त्तं गुणरूपं वेति। अनेन गेहेनर्दिनो वाचस्पत्यादयो निरस्ता ज्ञेयाः। ज्ञानस्यैव ज्ञानावरणतया जैनमताश्रिते पक्षे तैर्व्याख्यानात्। ननु ज्ञानस्यात्मस्वभावत्वात् कथं कर्मणा तदभाव

आपादयितुं शक्यः, सम्भवे च तस्य कथं नात्मनोऽप्यभावः स्यात् स्वभावापगमादिति चेत्, तस्य न विधीयते तेन व्युच्छेद आवृत्तिश्च पटादिभिः प्रदीपादेर्दृश्यत एव । न चैतावता दीपप्रभादर्शनाभावमात्रेण दीपो नष्ट इति ब्रूयाद्वस्तुब्रुवः कश्चित् । तथा च नास्य स्वभावापगमः । न च सर्वथाऽभावोऽप्येतस्येति । ननु कथं शुद्धस्वरूपस्यात्मनः कर्मणा योग इति चेत् । कः किमाह ? नेदं मतमार्हतं, अनादित्वात् कर्मयोगस्य । व्युच्छेदश्चानादेरपीति त्वन्यदेव । तदिदमाह— 'शुद्धस्य पूर्वं यदि कर्मसङ्क्रमः, तदास्य सिद्धेष्वपि दुर्निवारते'त्यादि । विफलं च स्यात् परमार्थतो यमाद्यनुष्ठानम् । एवं सति मुक्तावप्यनाश्वासात् । कथं चानादिः कर्मयोगो, नाकस्मिकतापत्तिश्च कथं, कथं च निर्हेतुकत्वे सदा सत्त्वासत्त्वभावेन कादाचित्कत्वं चेति चेत् । मिथ्यात्वादेरप्यनादित्वादेव बीजाङ्कुरन्यायेन च कर्मणः मिथ्यात्वादेश्चान्योऽन्यं कार्यकारणभावः, प्रवाहापेक्षयानादित्वं, व्यक्त्यपेक्षया च सादित्वमिति नाकस्मिकत्वं, न च निर्हेतुकत्वमदृष्टस्येत्यलंविस्तरेण । असंयतत्वमिति । तत्र संयमनं—प्राणवधानृतादिभ्यो विरमणं संयतं । 'क्लीबे क्तः' [सि०५।३।१२३] इतिभावे क्तविधानात् । यद्वा—संयमनं संयतिः 'स्त्रियां क्तिः' [५।३।९१] रिति क्तिविधानात् पश्चादभ्रादेराकृतिगणत्वात् संयतिरस्यास्तीति संयत इतिमत्वर्थीये अप्रत्यये स्यादेव । यद्वा'अविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः सकर्मका अपि प्रा'गितिनियमात् उपरतेरपि वा गत्यर्थत्वाद् 'गत्यर्थाऽकर्मक—पिब—भुजे' [५।१।११] रिति कर्त्तरि क्ते संयच्छति प्राणवधानृतद्याश्रवेभ्यस्त्रिविधत्रिविधेन क्रोधादिभ्यः कषायेभ्यः श्रोत्रादिभ्योऽक्षेभ्यस्तदिष्टानिष्टविषयकरागपरिहारेणेति संयत इति सर्वत्राप्यर्थतो न भिदा । न संयतोऽसंयतः तस्य भावोऽसंयतत्वं अप्रत्याख्याताश्रवद्वारत्वमित्यर्थः । एतदपि कर्मोदयसम्पाद्यत्वादौदयिकमेव । ननु कतमस्य

नन्नत्य खए कसायाणं' ति, 'सम्मणु'त्ति' च प्रवचनान्न तद् द्वयमपि पृथग् निर्दिश्यात्। यद्वाऽन्य एव भाव आत्मनोऽसंयतत्वं मोहनीयेन सम्पाद्यम्। यतः तद्रोधायाऽप्रतनु विधेयः प्रयत्नोऽपवर्गाभिलापुकैः। नहि लवसप्तमानामपि निलिम्पानामुपशान्तप्रायमोहानामपि प्रादुर्भवति विरतिलेशः। अत एव च 'ज्ञानस्य फलं विरतिः' 'नाणं विरइफल'मिति चागमा अप्यनुगम्यन्ते। सिद्धाश्च क्षीणाशेषकर्मतस्करा अपि 'नो चरित्ती नो अचरित्ती' ति च यतः पठ्यन्ते, इति भावनीयं विद्वद्भिर्वीतरागागमानुसारेण वाऽविरोधमिति। न च ज्ञानवैराग्यादिसम्पाद्यं संयतत्वमिति तदभाव एवासंयतत्वं इति तदभावमात्रं तदस्तु, कथमौदयिकमिति प्रेर्यं ?। विना कर्मोदयं तस्याभावात्, कर्मोदयादेवासंयतत्वमभ्युपेयम्। अत एव विज्ञातवस्तुतत्त्वानामपि श्रेणिककृष्णादीनां क्षायिकसम्यक्त्ववतामपि परिणामो न विरतेरनुपयोगिनोऽपि स्वयम्भूरमणमत्स्यादेः, तथा लेखवराणां परःसहस्रेभ्योऽपि वर्षेभ्य आहारार्थवतामपि पवित्रज्ञानत्रितयशालिनां न विरतिपरिणामोऽविरता एव ते तथापरिणामाभावादिति न ज्ञानादिना केवलेन विरतिः। न च गुणस्थानाभावान्न कुर्वन्ति ते विरतिमिति विरतिक्रिययैव गुणस्थानप्राप्तिव्यक्तेः। अत एव च पञ्चाशकादौ गुरुपादमूले व्रतग्रहणफलं दर्शयद्भिरसन् परिणामो जायतेऽपीति दर्शितं सूरिमुख्यैरिति नैतन्मार्गानुसारिवचनमिति। न च विना कर्मोदयं भवत्यसंयतत्वमिति युक्तमस्यौदयिकत्वम्। अनेन येऽकरणमेव पापपरिहारकतयोचुः, ते निरस्ताः। सूक्ष्मैकेन्द्रियादीनां किञ्चिदप्यकुर्वतां विरतिबाहुल्यप्रसङ्गात्। अत एव च कलिकालसर्वज्ञायमान-श्रीशब्दानुशासनापूर्वसौधसूत्रधारा निशाभोजनविरतिमाश्रित्याऽऽचख्युः श्रीहेमसूरिपादाः—

'अकृत्वा नियमं दोषा—भोजनाद्दिनभोज्यपि । फलं भजेन्न निर्व्याजं न वृद्धिर्भाषितं विने ॥१॥ त्यादि । ननु च किमित्यविरत्या क्रियते औदयिक्यापि, बन्धश्चेत्, न क्रियते चेत्पापं कथं भविता बन्धः? कृतायामपि च तस्यां यदि स्यात्पापाचरणं,दुरुद्धरपापप्रचयो 'वयभंगे गुरुदोसु'त्तिवचनात्, मुक्ताश्चान्यलिङ्गिनोऽप्यनन्ताः न च ते विरतिं प्रपन्नवन्तः प्रागिति नार्थोऽनेनेति चेत् । न, विचारयन्तां तावद्विचारविचक्षणा यत्—कथं न क्रियते विरतिः पापेभ्यो भवावपातावर्त्तेभ्यो? ज्ञानादज्ञानान्मिथ्यासंस्कारादालस्यान्मोहादाशंसाभावाद्भविष्यज्ज्ञानाभावात् सामग्र्यभावात् कर्मोदयाद्वेति विकल्पनवकमुपतिष्ठते । आद्यो न, तस्य विरत्यप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञातपापफलानां च विशेषतो विरतिभावाद् । अत एवोत्तराध्ययनेषु 'नाणेण विणा न हुंति चरणगुण'त्ति बभणुः स्थविरपादाः, 'ज्ञानस्य फलं विरति'रित्यादि च वाचकमिश्राद्याः, स्वीचक्रुश्च श्रीमत्तीर्थकरपादा ज्ञानत्रयान्विता अपि विरतिं भरतादयश्च लब्धकेवला अपि । ननु च कथं श्रीतीर्थकरपादा गार्हस्थ्यव्रतानि न स्वीकुर्वन्ति ज्ञानत्रयान्विताः सन्त आजन्मतोऽपीति चेत्, तथापरिणामाभावादेव । यद्यपि श्रीमदपश्चिमजिनवरा गार्हस्थ्ये प्रान्ते वर्षद्वयं नैव पपुरप्रासुकोदकं, नैव विदधुश्च स्नानादिकामपि शरीरशोभां, साधुवदेव तस्थुरेष एव च परिणाममहिमाऽपूर्वः, कथमन्यथा दिदिशुरानन्दादिभ्यस्तानीति । यद्वा-तेषां कल्पातीतत्वान्नान्यगुरुपार्श्वे व्रतानां ग्रहणं योग्यं, न च भवति विरतिरगुरुका, धर्माचार्यमूलत्वात्तस्याः । न केवलं स्वीचक्रुरेत्र केवलां विरतिं, किन्तु प्रत्याख्यातवन्त एव 'करेमी'त्यादिना । स्पष्टं चैतदावश्यकादिषु स्पष्टितं पूज्यपादैः । तन्न ज्ञानादविरतेः सम्भावनापि । सिद्धानां तु सकरणवीर्याभावादेव न विरतिरूपं चारित्रमिति नैव तत्र चोद्यं किञ्चिदपि । अथाज्ञानादिति

कक्षीक्रियते चेद् द्वितीयो विकल्पः, परं न स सुन्दरस्तस्यैव तावन्निखिलानिष्टादृष्टवृक्षानिरूढमूलत्वात्। नह्यज्ञानात्क्रियमाणाऽविरतिः भवत्यृते पापप्रचयबन्धमन्यस्मै। अत एवाम्नायते'अज्ञानं खलु भोकष्टं क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्य' इत्यादि। यच्चोच्यते-ज्ञानत आकुट्टीभावो, नाजानतामिति तन्न, यन्न ज्ञानाज्ञानमाहात्म्यं, तत् जानतां क्षान्त्यादिना प्रायश्चित्तादिना च शुद्धीभावात्, अज्ञानिनां च द्विर्बन्धीभावात्, केवलं भद्रकत्वैव तथोपयोगिनीति तु तत्त्वमिति। अन्यथा कथं न गच्छेयुरपवर्गमेवाज्ञानभृतां वरिष्ठा निगोदा एवादितः। अन्यच्चाज्ञानात् क्रियमाणाऽविरतिः शोभना स्यादिति ज्ञानमपि कथं न ते बन्धाय, अज्ञानस्य च बन्धाभावे स्पष्टमेवाभ्युपेयमज्ञानात्मकं, बन्धाभावमयत्वात्तस्य। किञ्च-अज्ञानस्य ज्ञातेऽपि पापे शुद्धताभिमानिनो विशेषेण पापबन्धप्रसङ्गात्। अत एवाहुः- 'पावं काऊण सयं अप्पाणं सुद्धमेव वाहरइ। दुगुणं करेइ पावं बीयं बालस्स मंदत्त'मिति। अत एव च 'अन्नाणी किं काही', तथा 'पढमं नाणं तओ दये'ति च पठ्यते, तन्नाज्ञानमात्रेण विरतेरकरणे पापबन्धाभावः। स्पष्टमेव च तथा सति तस्यौदयिकत्वमिति पापबन्धहेतुत्वं, तथात्वानाभावादन्यस्य। अत एव च-'क्षायोपशमिकाद्भावादौदयिकवशङ्गतः। प्रतीपं क्रमणं तत्र प्रतिक्रमणमुच्यते' इति प्रतिक्रमणं व्युत्पाद्यते अथ मिथ्यासंस्काराद्विति तृतीय आश्रीयते विकल्पस्तृतीयप्रकृतिकमिव नाऽलमिष्टसिद्धये कामिन्या इव भवताम्। यतो नहि ततः क्रियमाणं किमपि विना कर्मबन्धं पुण्याल्पपरम्। नहि विषमविषभोजिनां विकारभावेऽवाप्यते जीवितवृद्धिः। किञ्च-यदि न नष्टो मिथ्यासंस्कारोऽद्यापि तर्हि स राजा बन्धहेतूनां प्रशास्ति तं जीवं दुर्भाग्यशेखरं महाबन्धरूपयाऽप्रतिहतयाऽऽज्ञया 'पल्ले महइमहल्ले नालिं सोहेइ पक्खिवे बहुअ'मित्यादि-

वचनात्। न चैतावता तस्याविरतिप्रत्ययो न कर्मबन्धो, मिथ्यात्विनामवश्यम्भावात्तद्बन्धस्य। यतो 'बंधस्स मिच्छअविरइकसायजोग'त्ति 'चउहेऊ' इत्युपक्रम्य 'इगचउपणतिगुणेसु अ चउतिदुइगपच्चओ बन्धु'त्तिवचनात्। न च विद्यमानो बन्धस्य हेतुर्विहाय तं कुर्यादन्यत्किञ्चित्। तदवश्यम्भावी मिथ्यात्ववतोऽविरतिप्रत्ययः कर्मबन्धः। ननु श्रद्दधानस्य जीवादितत्त्वं कथं मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययो बन्ध इति चेन्, ननु परस्परव्याहतमिदं जीवादीनां श्रद्धानं मिथ्यासंस्कारश्च। यावत्संस्कारास्तथाप्रकारा जाग्रति, न तावत्तेन श्रद्धितं जीवादि तत्त्वम्। अथ चाभ्यासाभाव एवोच्यते मिथ्यासंस्कारशब्देन, श्रद्धानं त्वप्रतिहतमेवेति चेत्, तस्य न भवति मिथ्यात्वप्रत्ययो बन्धः, परमविरतिप्रत्ययिकस्तु वज्रलेप इव स्थाणुरेव। नह्यविरतसम्यग्दृष्टयोऽपि यथाशक्ति निह्नुवते उद्यमं,किन्तु शक्त्यभावादेव तेऽविरतास्तिष्ठन्ति। देशविरता अपि शक्तिशून्यत्वादेव नाद्रियन्ते महाव्रतानीच्छा तूभयेषामपि तद्विषयेऽप्रतिहतैव। अन्यथोभयेषां संवेगनिर्वेदास्तिक्यादीनां सम्यग्दर्शनलक्षणानामेव देशविरतेस्तप्तायःकटाहपदन्यासतुल्यत्वाद् तेषां सर्वविरत्यनुरागेणैव भावात्। अत एवोचुरनूचानाः—'यतिधर्मानुरक्तानां देशतः स्यादगारिणा'—मिति प्रकृतं। यथाशक्त्युद्यमने च भविष्यति लघुः शेषाऽविरतेर्बन्धः, 'निरीहशक्यपालना' 'अशक्ये भावप्रतिबन्ध' इति परममुनिवचनात्। ननु च यदि न गतं मिथ्यात्वं तत्संस्कारो वा, व्रतेच्छा च जाता तर्हि देया तस्मै विरतिर्न वा? आद्ये, अनुचिता क्रिया, सम्यक्त्वमन्तरेण विरतिलक्षणाया उत्तरगुणस्थानीयक्रियायाः करणात्। अदाने कथं कस्याविरतिप्रत्ययो बन्धो, भावतस्तेन विरतेः प्रतिपन्नत्वादिति चेत्। नैतन्मार्गतत्त्वविदुषां वचनं। यदि मिथ्यात्वं न गतं, तर्हि नास्त्येव परमार्थतस्तस्य विरिरंसा, परमार्थाभिलाषजातायां

एव तस्यास्तथात्वात्। अस्तु वाऽसौ, तथापि यदि गीतार्था जानन्ति यदेष योग्यः तर्हि तस्याऽपि ददत्येव व्रतानीति। एवमेव च परविवाहकरणस्य कन्याफललिप्सयाऽभिहितातिचारता सङ्गच्छते। उपदेशप्रक्रमेऽपि चालब्धसम्यक्त्वानामपि मद्यमांसपरदारादिविरतीनामुपदेश्यत्वाभिधानं चोचुश्च परमपुण्यवाराणसीविबुधविजयावाप्तन्यायविशारदपद–ग्रन्थशतविधानावाप्तन्यायाचार्यपदाः श्रीयशोविजयपादाः—

'अतो मार्गप्रवेशाय व्रतं मिथ्यादृशामपि। द्रव्यसम्यक्त्वमारोप्य ददते धीरबुद्धयः॥ इत्यादि। आर्यसुहस्तिमिश्राश्च ददुरेव तथाविधाय सर्वविरतिमपि। एवमेव च क्रियारुचिसम्यक्त्वमपि सङ्गच्छते। परमवधेयमेतदिह यन्नाविरतिप्रत्ययो बन्धो पगच्छति तावद्, यावत्परमार्थतो न स्वीकृता स्विरतिः। अत एव च गोविन्दाचार्यादीनां सम्यक्त्वलाभे पुनर्व्रतोच्चारादि सङ्गच्छते। अन्त्ये तु वाच्यमेव न। यतो नहि तस्य पारमार्थिकी विरिरंसैव, विना सम्यक्त्वं तदभावादेवेति। न मिथ्यात्वसंस्काराद् विरतेरप्रतिपत्तौ नाविरतिप्रत्ययो बन्धः। आलस्यादित्यपि विकल्पो नालं बन्धाभावसमर्थनाय। यतः पठन्ति लौकिका अपि 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः परो रिपु'रित्यादि। चिन्त्यं च क्व भवेदालस्यं? येन न स्याद्विरतिप्रतिपत्तिः, धर्मश्रवणे तद्बोधे व्रतप्रतिपत्तौ वा?। नैतेष्वेकमप्यात्मनस्त्राणाय बन्धात्। 'आलस्स–मोहवन्ने'त्यादिनाऽनुयोगप्रधानैस्तस्य प्रथमप्रतिबन्धकतयैवाम्नातत्वाच्च नेदं क्षेमङ्करं धर्माभिलापुकाणाम्। अत एव चाऽऽलोचनायामपि–'आलोयणापरिणओ सम्मं संपट्ठिओ गुरुसगासे' इत्यत्राऽऽराधनकारणतया सम्प्रस्थितत्वमाचख्युः पूज्याः। अपि चाऽऽलस्यं चेद्बुभुक्षितस्याप्तायामपि भोजनसामग्र्यां कथमर्थं पुष्णाति? न चेत्कमपि, कथम-

त्रापि कुर्यादवनं तत् कर्मबन्धात् । मोहादित्यपि नैव सुन्दरं विकल्पनं, निखिलानिष्टादृष्टमूलभूतत्वादस्य न तेन क्रियमाणाऽविरतिर्भवति बन्धात्त्राणाय, किन्तु 'वीयं वालस्स मंदत्त'मितिवत् प्रत्युत गाढबन्धनबद्धत्वम् । अत एव च वाचकमिश्रैर्विरतिदुर्लभत्वाख्याने न्यस्ता एतत्प्रमुखा हेतवः । तथा च तद्वचः—'तां दुर्लभां भवशतैर्लब्ध्वाऽप्यतिदुर्लभा पुनर्विरतिः' । 'मोहाद् रागात् कापथविलोकनाद् गौरववशाच्चे'त्यत्र तामिति बोधिं, पूर्वश्लोके सुदुर्लभा बोधिरितिपर्यवसानात् । न च विमुच्य मोहमन्यदस्ति कर्मणां निदानं बन्धेऽवस्थाने वा, 'जोगा पयडिपएसं ठिइअणुभागं कसायओ कुणई'ति 'मस्तकसूचिविनाशात्तालस्य यथा ध्रुवो भवति नाशः । तद्वत्कर्मविनाशो मोहनीयक्षये नित्य'॥मितिवचनाच्च । अत एव च 'केवलियनाणलंभो नन्नत्थ खए कसायाण'मित्यत्र ज्ञानावरणीयक्षयलभ्यस्यापि केवलस्य कषायक्षयाविनाभावित्वदर्शनम् । वीतरागाणां चाशेषगुणरत्नरत्नाकरायमानत्वेऽपि वीतरागत्वगुणे न विशेषत आख्यानम् । तद्धेय एव मोहो यस्य कस्यचिदपि पुत्रमित्रकलत्रादेः सम्बन्धी । आस्तामन्यः, श्रीमद्गौतमस्वामिना चतुर्ज्ञानवता श्रीसिद्धार्थसिद्धार्थनन्दनगतोऽपि रागः स्नेहाख्यः केवलज्ञानप्रतिबन्धाय जातः । उदाहृतश्च श्रीमज्जिनैः'चिरपरिचिओसि गोयमे'त्यादिना । तन्नासावालम्बनमविरतिबन्धत्राणाय । नैवाऽभविष्यदन्यथेयत्कालं भवे पर्यटनं, जीवानां सर्वेषां मोहादेव संसारावासवसनात् । न च श्रीमज्ज्ञातपुत्रा अपि यथार्थवेदितया भावतोऽरक्ता अपि संसारे द्रव्यबन्धापेक्षया यावद् गार्हस्थ्यं तद्बन्धशून्याः । तत्कालीनमातापितृवियोगविधुरबान्धववृता अपि प्रागभिग्रहविशेषेण यच्च तस्थुः, तदप्यभिप्रायमात्रमेव । अभिग्रहणं न तु प्रत्याख्यानरूपं, तादृशस्य प्रत्याख्यानस्याभावात्,असर्वविरतेःशेषप्रत्याख्यानस्य तेषामभावात्,

रागादेव तद्ग्रहाच्च । रागस्तु 'गर्भस्थे मयि मातुरीदृक्स्नेह' इत्यादिना स्पष्ट एव । यद्यपि उचित एवासौ तेषां तथाविधमातापितॄणां शोकपरिहाराय, परं नैते कामरागादिलिप्ता ; कथमन्यथा कलत्र-दुहितृभगिनीभ्रात्रादिषु विद्यमानेषु व्रतमग्रहीषुः । कथं वा अन्येषामतिमुक्तकादिमहर्षिभ्यो वितीर्णं महाव्रतं तैर्जीवत्सु तेषां मात्रादिषु । इति नैतदप्यालम्बनीयं निःश्रेयसकारणावलम्बिनाम् । आशंसाभावस्तु स्पष्टं वेविद्यत एव दूषणतया, विरतानामपि चेदसौ स्यात्, किं पुनरविरतानाम् । अत एव च गोष्ठामाहिलेन 'जावज्जीव'मित्यत्र शङ्कितं तद्दूषणम्, परिहृतं च तत् यन्नाशंसया न क्रियते परतः प्रत्याख्यानम्, किन्तु तत्तत्र न सम्भवति, व्रतभङ्गे च गुरुदोष इतिकृत्वा । जानतां च देवेषु स्वभावतोऽविरतत्वं कथं न दोषपोषस्तथा प्रत्याख्याने इत्येव । आशंसा तु तत्राऽपि दुष्टतयैवाऽऽख्याता । सर्वविरतानां पौरुष्यादिप्रत्याख्यानेऽप्ययमेव पन्थाः । परं तत्राव्रती निरवद्यवर्तनेनाहारादिग्रहणान्न सामायिकबाधः, कर्मनिर्जरा तु नैव तदुद्भवा इति समाहितं, तत्राऽऽशंसाभावो विदध्यादृते कर्मबन्धमन्यदिति । अपेक्ष्यैवाऽऽशंसां द्वितीयेऽङ्गे नगरहस्तिदृष्टान्तेनाविरतानां कर्मबन्धध्रौव्यमाम्नातम्, कर्मबन्धश्चैकेन्द्रियादीनां स्पष्टक्रोधादिरहितानामपि, सत्यां चाऽऽशंसायां वध्यानां जीवानामायुरेव प्रबलं, यत्रापतितं भवतां प्रयोजनं, तथा च नाविरतिकर्मबन्धरहितत्वमित्यलम् । यदि स्वीक्रियते—भविष्यज्ज्ञानाभावादेव न स्वीक्रियते विरतिः, मा भूत् क्लिष्टकर्मोदये उदग्रवीर्यविरहात्तद्भावाद् दुरन्तसंसारारण्यपर्यटनमिति, तदापि न निस्तारो भवतां दोषादविरतिसत्कात् । यद्यपि च तथाविधमेव ग्राह्यं प्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानविधिकुशलैः, यन्न स्याद्विराधनायै यया दुर्लभबोधित्वमवाप्नुयाद् ग्राहकः । यत उच्यते—"पच्चक्खा-

णविहिन्नू पच्चक्खाया गुरू होइ ॥१॥ किइकम्माइविहिन्नू उवओगपरो अ असढभावो अ। संविग्गथिरपइन्नो पच्चक्खावितओ भणिओ ॥२॥ इत्थं पुण चउभंगो जाणगइयरम्मि गोणिनाएणं। सुद्धासुद्धा पढमंतिमाउ सेसेसु वि विभासा" ॥३॥ अत्रेदमवधेयम्-यदशठ उपयोगपरश्च गुरुर्यथार्हं विज्ञायैव दद्यात्प्रत्याख्यानं, यन्न प्रायेण भङ्गमाप्नोति। अत एव च साधुपेथडादीनां नियमदानं श्रूयते—मुनिवर्यैर्विश्रान्तं ज्ञात्वा च दाढर्यं वितीर्णं तेभ्यः परिग्रह-परिमाणव्रतमिति। परं यदि च्छद्मस्थोपयोगस्य विसंवादनसम्भवा-त्तथाज्ञानाभावाच्च गुरूणां, विधिना दीयेत व्रतादि तथापि ज्ञाय-काद्युपयोगतः शुद्धिरेवोभयोः, परं भविष्यज्ज्ञानाभावे नैव देयं न वाऽदेयमिति(न)। अथ च भावशुद्धया यथाशक्ति पर्यालोच्य शुद्धभावेन गृहीतं पश्चात्कर्मोदयात्तीव्रपरिणामाभावाच्च भग्नं यदि तत्तथापि न तस्य तत्तथादुःखावहं, पुनस्तत्प्राप्तेरवश्यं-भावात्। यत आहुः—"क्षायोपशमिके भावे या क्रिया क्रियते तया। पतितस्यापि तद्भावप्रवृद्धिर्जायते पुनः ॥१॥" [ज्ञानसार०] एवमेव च केवलाऽऽलोकावलोकितातीतैष्यद्र-व्यपर्यायपरिकलिताखिलपदार्थप्रकरैर्भगवद्भिः श्रीयुगादिदेशाऽप-श्चिमजिनवरेन्द्रमुख्यैर्दत्ता भाविबाधान्वितापि सर्वविरतिर्मरीचि-जमालिप्रमुखेभ्यः परिहृतव्रतादरेभ्योऽपि या, सा गुणावहतया सङ्गच्छते, फलानुमेयप्रारम्भत्वान्मतिमताम्। अपि च यथायोगं क्रियमाणाऽजातस्यापि भावस्य जनने समर्था, तर्हि जातभावपतनस्य तु वार्तैव का? यदाश्रित्योच्यते—'गुणवद्बहुमानादेर्नित्यस्मृत्या च या क्रिया। जातं न पातयेद्भाव-मजातं जनयेदपि ॥१॥" [ज्ञानसार०] तथा—'गुणवत्पारतंत्र्यं हि तदनुत्कर्षसाधन'मिति। तन्न भवत्येव पातो यथाविधिप्रवृत्तिमतः, किन्तु तस्य यथार्था भावशुद्धिरेव।

यत उच्यते–"तस्मादासन्नभद्रस्य प्रकृत्या शुद्धचेतसः। स्थानमानान्तरज्ञस्य गुणवद्बहुमानिनः ॥१॥ औचित्येन प्रवृत्तस्य कुग्रहत्यागतो भृशम्। सर्वत्राऽऽगमनिष्ठस्य भावशुद्धिर्यथोदिता ॥२॥" [अष्टक०] इत्यादि। एतादृशस्य च लघुनापि प्रत्याख्यानेन यावन्मोक्षसौख्याप्तिः सूत्रकृदभिहिता सङ्गच्छते। यदाहुः–"पच्चक्खाणम्मि कए आसवदाराइं हुंति पिहियाइं। आसववुच्छेएणं तण्हा वुच्छेअणं होइ ॥१॥ तण्हाच्छेएणं अउलोवसमो भवे मणुस्साणं। अउलोवसमेण पुणो पच्चक्खाणं हवइ सुद्धं ॥२॥ तत्तो चरित्तधम्मो कम्मविवेगो अपुव्वकरणं च। तत्तो केवलनाणं तओ अ मुक्खो सयासुक्खो ॥३॥" इति। नन्वेतादृशी यदि स्यात्सदा प्रवृत्तिर्न स्यादेव प्रतिपातः, परं नन्दमणिकारादिवत् सुसाधुसमागमाभावादिनाऽन्यतमेन कारणेन यदा न स्यात्तादृशी प्रवृत्तिर्भवति च पातस्तदा तु अनवदग्रसंसारकान्तारभ्रमणं भाव्यवश्यमेवेति न ग्राह्यं तदिति। तदपि न, भावविशुद्धेः गृह्णतां पातेऽपि पुनस्तत्प्राप्तेरवश्यंभावादिति पूर्वं प्रतिपादितमेव। अन्यच्च–तस्यैव भावप्रत्याख्यानकारणत्वमभिमतं पूज्यैर्भवान्तरे एतेनैव भग्नेनापि प्रत्याख्यानेन पुनः सत्प्रत्याख्यानलाभात्। यत आहुःभवविरहसूरयः-"जिनोक्तमिति सद्भक्त्या ग्रहणे द्रव्यतोऽप्यदः। बाध्यमानं भवेद्भावप्रत्याख्यानस्य कारणम् ॥१॥" [अष्टक०] इति। तन्न तथाविधकल्पितभयेन यथाशक्त्यपि व्रतानामग्रहणं श्रेयस्करं, अकृतदेशप्रत्याख्यानस्यान्यबहुप्रार्थनाया "लद्धिल्लियं च बोहिं अकरेंतो अणागयं च पत्थितो। अन्नं दाइं बोहिं लब्भिसि कयरेण मुल्लेण ॥१॥" [उप०] इत्यतुलहासास्पदत्वमिथ्यावादित्वप्रतिपादनात्। अवश्यंञ्च सूत्रकारा अपि तमेव प्रत्याख्यातारमनागतादिशातारं, न तूपयोगपरत्वाशठत्वादिमन्तं, अगृहीतव्रतानां च

कुतः संस्कारलेशोऽपि, येन प्रेत्यापि तत्प्राप्तिः स्यात्। अत एव चानन्तद्रव्यलिङ्गव्यत्ययो भावलिङ्गप्राप्तिकारणमिति सिद्धान्तितं सिद्धान्तनदीष्णैः पञ्चवस्तुप्रकरणे, तत्र यथाशक्तिव्रतग्रहणे साशङ्केनाविरततया स्थेयमित्यलं प्रसङ्गेन। सामग्र्यभावसङ्कल्पोऽपि नानुसन्धेयः सदभिसन्धिवरैः यतः। का तावत् सामग्री नाप्ता भवद्भिः? येन स्थीयतेऽविरतेन। किं गुरुसंयोगलक्षणा १, विधिलक्षणा २, प्रत्याख्येयद्रव्यप्राप्तिलक्षणा ३, परिणामलक्षणा ४, शक्तिलक्षणा ५, पालनलक्षणा ६, तथासहचारिलक्षणा ७, तथाविधज्ञानलक्षणा ८, शुद्धिलक्षणा ९, साम्यभावलक्षणा १०, गुणस्थानप्राप्तिलक्षणा ११, आत्मस्थैर्यलक्षणा १२ वेति द्वादशविकल्पैरनुशीलयन्तु चित्तं चेतनावन्तः। तत्र न तावन्नास्ति गुरुसंयोगो, विहाय मिथ्यात्ववासनां यदि सम्यङ्निभालयेयुर्भवन्तस्तानन्तरेण तीर्थस्यैवाननुवृत्तेः। न च वाच्यं दर्शनज्ञानाभ्यामेवाधुना वर्तते तीर्थमिति, "न विणा तित्थं नियंठेहिं" ति प्रवचनसाम्राज्यात्। अधुनातनानां साधूनामतिचारवाहुल्यमिति चेन्नावगतं तावद्भवद्भिर्निर्ग्रन्थादि–निर्ग्रन्थस्वरूपं, न च तीर्थस्वरूपमपि, कथमन्यथैवं सम्प्राधारयिष्यन्त यूयम्। तीर्थस्वरूपविचारणे तावदेव ध्येयं, यदुत–"वकुसकुसीला य जा तित्थं" ति। निर्ग्रन्थादि-निर्ग्रन्थस्वरूपं विचार्यते चेद् भवद्भिर्भविष्यत्येवाधुनातनमुनीनामपि साधुत्वमस्तीत्यवगतिः। यत आहुः भाष्यकारा एव वकुशकुशीलस्वरूपं तयोः प्रतिसेवनादि च वकुशस्य तावत्–'नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषानुर्वातिन ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिवाराः छेदशवलयुक्ता निर्ग्रन्था वकुशा' इति। तथा प्रतिसेवनायामपि–'वकुशो द्विविधः–उपकरणवकुशः शरीरवकुशश्च। तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो

बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी-भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति। शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुश' इति। कुशीलस्याप्यत्रोचन्नेवं, तद्यथा-'कुशीला द्विविधाः-प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्च। तत्र प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियतेन्द्रियाः कथञ्चित्किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः। येषां तु संयतानां सतां कथञ्चित्संज्वलनकषाया उदीर्यन्ते, ते कषायकुशीलाः'। प्रतिसेवनायां तु 'प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते। कषायकुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकानां प्रतिसेवना नास्ती'ति। न च वाच्यं नाममात्रा एते साधवः, तेषां संयमस्थानोपपातश्रेष्ठतादिनिरूपणात्तदिदमुक्तमेव तत्रैव-'असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति। तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोस्तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः। ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, कषायकुशीलस्त्वसङ्ख्येयानि स्थानान्येकाकी गच्छति, ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते। ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते। ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। तत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते'। विचारणीयं यथास्थितविचारविधानतत्परैर्बकुशादीनां स्वरूपं, तेषां प्रतिसेवनादि, संयमस्थानसद्भावश्च। न केवलमेतावदेव, भवान्तरगतिरपि तस्योपपातद्वारव्यावर्णिताऽवधारणीयैव। 'बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणाच्युतकल्पयोः। कषायकुशील-निर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु

देवेषु सर्वार्थसिद्धे सर्वेषामपि जघन्या पल्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे' इत्यादि। आस्तां शेषं, लेश्याद्वारे दर्शितमेव विचारयन्तु यदुत—'बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षडपि, कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्त्रय उत्तरा' इति, तन्नास्थानकल्पिताकल्प्यदूषणेन दूषणीयाः सुसाधवो विरतिस्वीकारादिभिया, यावत्तीर्थं साधुभावस्य सुदृढत्वात्, तीर्थं च पञ्चमारकपर्यन्तं यावदेवेत्यनुसन्धाय परावर्त्य मिथ्यात्वादागन्तव्यं सिद्धान्तसिद्धे शुद्धमार्गे। ननु कैवं भिदा तर्हि कुगुरुभ्यः कषायकुशीलादीनामिति चेन् न क्वापि विहाय स्थूलां मूलगुणविराधनाम्। अत एव च 'छेदशबलयुक्ता' इत्युदितं वाचकमिश्रैः। भैषीर्मा, गुरवो हि यथाकथञ्चित्प्राप्तप्रायश्चित्तानामपि शोधये उद्यता यतोऽवगच्छन्त्येव ते यत् "अविसुद्धस्स न वड्ढइ गुणसेढी तत्तिया ठाइ" त्ति। तथा न धर्ममाराधयत्यशुद्धात्मेति "अइयारं जो निसेवित्ता पायच्छित्तं न गिण्हए। अणुज्जुउ अ तब्भावो निद्धम्मो सो गणिज्जए ॥१॥" इत्यादिवचनोदिताऽनालोचितविषमविपाकम्। अत एव च न ते मूलस्थानापन्ना इति गीयन्ते। आकुट्टीकृतं तु विवेचयन्त्येव तत्कालं तद्व्याघातभिया। तथा च पारमर्षमपि—"आउट्टिकयं कम्मं तं परिण्णाय विवेगमेइ" इत्यादिना विशेषतस्तेषां शुद्धिभावात्। अन्ये तु निस्त्रिंशशिरःशेखरका यथा तथा दूषणगर्तावगुण्ठिताः प्रायश्चित्तादिरहिताश्चेति स्पष्ट एव भेदोऽनयोर्द्वयोः सुगुरुकुगुर्वोः। विस्तारेणार्थश्चेत्, श्रीव्याख्याप्रज्ञप्तौ पञ्चविंशतितमशतकीय-षष्ठोद्देशः पञ्चनिर्ग्रन्थीप्रकरणं च निभालनीयम्। परं विचारणीयमेतावत्त्ववश्यं यदुत-न वाच्यमीदृग्यन् नाधुना साधव इति, तथावचनस्य हि व्यवहारभाष्ये महादोषावहत्वेन प्रतिपादनाद्यावत्तस्य सङ्गतिकरणमपि महतेऽनर्थायेति प्रतिपादयन्तस्तस्य सङ्घबाह्यकर-

णमेव विधितया प्रोचुः प्रवचनानुयोगप्रधानाः। यत आहुः– 'जो भणइ नत्थि धम्मो न य सामइयं न चेव य वयाइं। सो समणसंघवज्झो कायव्वो समणसंघेण ॥१॥" इति। प्राचीनार्वाचीनमुनीनां तुलनां कर्तृणामपि 'पासाए' इत्यादिना समाहितमेव मन इति निभालनीयं समाधित्सुभिर्मनः। तत्र गुरुलक्षणा सामग्री नेति वाच्यम्। अथ न विधिलक्षणा सामग्रीति चेद्द्वितीयो विकल्पो विकल्प्यते, यतो विधिरहितं न निःश्रेयसाय सम्पद्यते किञ्चिदपि "जह भोयणमविहिकयं मारेइ विहिकयं जियावेइ। तह अविहिकओ धम्मो न य भवदुक्खं विणासेइ ॥१॥" इति। तथा रसायनमपि उपभुक्तमविधिना भवत्येवातितरामनर्थायेति। सोऽपि नैव सुन्दरः। यतः किं विधिप्रतिपादका ग्रन्था नाधुना तन्निरूपका न, भवद्भिर्वा न शाक्यते स कर्तुं वेति त्रयी विकल्पानां तत्राप्युपतिष्ठते। ग्रन्था मुनयश्च निरूपकाः सन्त्येव, यदि परं न स्याद्भवतां कदाग्रहग्रहग्रहिलता। नैवैकान्तेनोत्सर्गप्ररूपका अपवादप्ररूपका वा आख्यायन्ते ग्रन्था मुनयो वा, किन्तु यथास्थितमार्गप्ररूपका एव। अत एव च यथार्थव्याख्याकरणशक्तिविकलानां केवलयथाश्रुतार्थधारिणां सम्मत्यादावाख्यातं सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वं बहुश्रुतानामपि– "जह जह बहुस्सुओ बहुसंमओ सीसगणपरिवुडो अ। अविणिच्छिओ अ समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥१॥" [सन्मति०] इति। शास्त्राणि च सर्वाण्यप्येकनयनिष्ठान्येव, स्याद्वादश्रुतं सम्पूर्णार्थविनिश्चाय्येव स्यात्। तदिदमाहुर्दिवाकरपादाः–"नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि। सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥१॥' इतिपद्येन। न च यथाश्रुतार्थग्राहिणां स्यात्स्याद्वादश्रुतता ग्रन्थाध्ययनेऽपि, न च यथाश्रुतार्थमभिमनमनुयोगप्रधानानां सूरीणाम्।

यत उच्यते तैः—"जं जह भणियं सुत्ते तहेव जइ तं वियालणा नत्थि। किं कालियाणुओगो दिट्ठो दिट्ठिप्पहाणेहिं ॥१॥" इति। न चाविनिश्चितसमयानां स्यात्समयदेशकत्वम्, तेषां बालादिस्वरूपानभिज्ञतयाऽयथास्थानं देशनावितरणेन भवावटापातस्यावश्यंभावात्। तदिदमाहुः—"यद्भाषितं मुनीन्द्रैः पापं खलु देशना परस्थाने। उन्मार्गनयनमेतद्भवगहने दारुणविपाकम् ॥१॥" [षोडशक०] इत्यादिना। न च जानात्यविनिश्चितसमयः प्रकृतिदेवताभिमुक्त्यादि श्रोतॄणां, कथंकारमसौ देशनां विदध्यान्मार्गानुगामिनीमित्यलं विस्तरेण। इदमेवात्र रहस्यं यत्—सन्त्येव विधिप्ररूपका ग्रन्था मुनयश्चाव्यक्षम्। अथोच्येत न स शक्यते कर्तुं, तदपि न। यतो न ह्यभ्यासमन्तरेण सम्पद्यते किञ्चित्तदभ्यासमभ्यस्यन्तु भवन्तः। स्थूले चाविहिते कथंकारं विधातारो महान्तं, असम्भव्येतत्। यदाहुः—"न साधयति यः सम्यगज्ञः स्वल्पं चिकीर्षितम्। अयोग्यत्वात्कथंकारं स महत्साधयिष्यति ॥१॥" इति। यच्चोदाजह्रे—'जह भोयण'मित्यादि। तत्सत्यमेव, परं नैतावता प्रवृत्तिः परिहार्या, तथा सति मूलोच्छेदापत्तेः। कथं च विधिज्ञानं? गुरोश्चेत्तत्रापि कथं गमनमज्ञात्वा विधिं गमनस्येति स्पष्टैव सर्वोच्छेदापत्तिरेकान्ताग्रहवतः। यच्च—'रसायन'मित्याद्युक्तम्, तदपि सम्यक्, परं नेतरौषधवदितरा नमस्कारप्रत्याख्यानादिरूपा न शक्या विधातुं यथाकथञ्चिद्विधिना, सम्यगुपयुक्ततायां च नाविधिरनुबन्धकः। अत एव चाविधिधर्मस्य भावधर्मताख्यानं सङ्गच्छते धर्मसंग्रहणीकृतां, अकरणे चाविधिकरणाद् गुरु प्रायश्चित्तमित्यप्युपदेशः। न च शक्त्यभावेऽविधिपापं नाश्लिष्यति; भावेनावनं चेत्तदपि स्यात्तदा, यदा यावच्छक्यमनुपाल्यते। यत उक्तं—'श्रुतशक्यपालनं अशक्ये भावप्रतिबन्धः'।

एतदपि च तदैव यथार्हतामापद्यते, यदैव तत्कर्तृषु बहुमानोपचारादिकं विधीयेत, निपुणश्च विचारस्तदवाप्तये क्रियेत। तदिदमाहुः—"तत्कर्तृषु प्रशंसोपचारौ निपुणभावचिन्तनं चेति"। न च सर्वथा नास्त्येव शक्तिर्यदि सम्यङ् निभाल्यते, तन्नैतदप्यालम्बनीयमाप्तागमानुसारिभिः। अथ चोच्यते तृतीयस्मिन् विकल्पेऽवधाय चित्तं स्वसुकृतवधाय यदुत—या सामग्री स्वाधीना स्यात्तस्य प्रत्याख्यानं फलेग्रहि, यच्च न स्यात्सम्पद्यमानं, तस्य क्रियमाणं प्रत्याख्यानं नभःकुसुमोपभोग-वन्ध्यातनयागमन-शशशृङ्गधनुर्ग्रहणप्रत्याख्यानवत्काल्पनिकमेव। न च तत्फलवदेवं, न च श्रूयते शास्त्रे पूर्वोदितानां प्रत्याख्यानविधानं, तत्राऽस्वाधीनवस्तुपरित्यागे विरतिः शोभना। न चासौ त्यागीत्युच्येतापि विवेकिभिः। पारमार्षमपि तथैव। तथा च श्रीशय्यम्भवसूरिपादाः—"वत्थगंधमलंकारं इत्थीओ सयणाणि अ। अच्छंदा जे न भुंजंति न से चाइ त्ति वुच्चइ ॥१॥" इति। यदि च स्यात्तथाविधा सामग्री, त्यज्यते, तर्ह्येव विरतित्वं त्यागित्वं च स्यात्, यदाहुस्त एव तत्रैव—"जे य कंते पिए भोए लद्धे वि पिट्ठि कुव्वइ। साहीणे चयइ भोए से हु चाइ त्ति वुच्चइ ॥१॥" [दशवै०] इति परमपुरुषवचनात्। अत एव च चरमश्रुतकेवलिभिः प्रत्याख्यानव्याख्यानावसरे प्रत्याख्येयं द्रव्यमपि निरूपितम्। तथा च तत्पाठः—"पच्चक्खाणं पच्चक्खाओ पच्चक्खेअं च आणुपुव्वीए"त्ति। तत्राऽप्राप्तभावनानां विरतिः श्रेयस्करीति। तदसमञ्जसमेव, सम्यक्श्रद्धावतां नाऽश्रोतव्यम्, यतस्तावत्यप्राप्तमस्ति तस्य यदि भवन्तः प्रत्याख्यानं कुर्युः, को निषेद्धा भवन्मतेऽपि च। तथा सति भाव्यमेव त्यागित्वलक्षणेन। अत एव चोदाहृतं वृत्तिकारैः—उदकाग्निललनादिरत्नत्रितयपरिहर्तृणां सुसाधुत्वम्, न चैतन्नास्ति, भवतां तृतीयस्याभावेऽपि द्वयं त्याग

जगत्साधारणमिति कृत्वाऽस्त्येव, तत्किमिति तन्न परिह्रियते भवद्भिः?। न चाशनवस्त्रादि न भवतां विद्यते क्रोधादिर्वा, विद्यते चेत्प्रत्याख्यान्तु आयुष्मन्तस्तावत्तावन्मात्रमन्यस्य शङ्कोद्धारस्य विधास्यमानत्वेन भाविनिर्णयत्वेऽप्येतस्य सुष्ठुनिर्णयादेतावतः। यच्चोदाहृतम्–'या स्वाधीना सामग्री'त्यादि। तदविचारितमेव सुन्दरम्, यतो न केवलं विद्यमानेनैव कर्मबन्धः, इच्छया तदधिकस्यापि बन्धात्। यत उच्यते दिग्व्रतमपेक्ष्य–"तप्ताऽयोगोलकल्पस्य सद्वृत्तं गृहिणोऽप्यदः" इत्यादि। न च यावत्प्रमाणं गतस्तयैव विरतिर्भवति, तन्न प्राप्तस्यैव त्यागे व्रतमिति नियमः। अन्यच्च–प्राप्तस्य य उपयोगस्ततः कर्मबन्धश्च यस्ततोऽप्यधिकतमोऽप्राप्तापेक्षया भवति। अत एवोच्यते–"यदसत्स्वपि जायेत मूर्छया चित्तविप्लवः" तथा अनर्थदण्डश्च निर्निमित्त इति न धत्ते मर्यादाम्। स्पष्टश्चायमभिप्रायः स्पष्टितो वाचकमिश्रैः श्रावकप्रज्ञप्त्याम्। ततो ज्ञेयमिदं यदुत–सम्पन्नस्य केवलस्य न प्रत्याख्यानं। अत एवेच्छाप्रमाणमादिव्रतं सङ्गच्छते। यच्चोच्छृङ्खलतया कल्पितं–'न स्यात्सम्पद्यमान'मित्यादि। तदप्यविचारितमेव। यतः सम्भव्येव प्रत्याख्यायते। न च गगनकुसुमादि सम्भवि, परं नैतावतैतादृशो नियमः सम्पद्यते–यत्सदेव प्रत्याख्यायते, अन्यथा न कस्यापि समस्तं संपन्नपूर्वं जगत्यां वर्त्तमानं वस्त्विति किं न कस्यापि सर्वविरतिः? भवन्मतेन सम्पन्नस्यैव प्रत्याख्येयत्वात्। तथात्वे च न श्रीमत्तीर्थंकरा अपि सर्वविरताः, आसतामन्ये, गणधरादयस्तेषामपि सर्वाधिपत्याभावात्, विद्यमानस्य प्रत्याख्यानं चेत्कृतं तैः, तर्हि देशविरता एव स्युः पापस्थानभूतेभ्योऽव्रतेभ्यः। ननु च किं तर्हि श्रावकपुत्रदुहित्रादिभिर्न कदापि सङ्क्लेशकारिणी विहिता त्रसहिंसेति किं न सा प्रत्याख्येया तैः?।

तत्रेदमलं विकल्पनम् । यच्चोदितम् उदिताविरतिप्राबल्येन-'पारमर्षमपी'त्यादि । तत्केवलं भवतामविरतिप्रियतामेव व्यनक्ति, नान्यत्किञ्चित् । यतः सूत्रकृद्भिरेव मैथुनव्रताभ्युपगमावसरे-'से दिव्वं वे'त्यादिना दैविकतैर्यग्योनिकमैथुनस्यापि प्रत्याख्येयतोक्ता । न च सर्वेषां तत्सम्पद्यमानम् । न च व्रताभ्युपगमेऽस्ति भिन्नता । तन्निर्धार्यतामेतत् यदुत-सम्भाविनोऽसतोऽपि स्यादेव प्रत्याख्यानम् । स्पष्टश्चैषोऽभिप्राय आवश्यकवृत्तौ शकटप्रत्याख्यातृकथायाम् । न च नियतताऽस्ति भाग्यस्येत्यपि प्रत्याख्येयमसम्पन्नमप्यधुना चेत्स्यात्सम्भवि । श्रीमच्छय्यम्भवपादोक्तीनां का गतिश्चेन्न भवादृशानामिवाव्यवस्थिता, किन्तु तत्राधिकारो मृग्यः । राजीमती निर्ग्रन्थी चलितसंयमं रथनेमिनं शिक्षयति, तेन च प्रागुदितं यत्-'सम्पन्नः सुन्दरो वय आदिदुर्लभवस्तुयोग' इत्यादि, तत्तस्मै प्रोचे सुधीरया महानुभावया यत्-'वत्थगंध'मित्यादि । यदा च तेन दरिद्रप्रायाणामेतद्दर्शितं कार्यतया, तर्हि प्रोक्तं शीलसन्नाहशालिन्या दाढ्र्याय तस्य, यदुत-न ते त्यागिन एवेति । तथा च नैतेन चरितानुवादेन दृढताधिकारोक्तेन भवद्विकल्पसिद्धिः । ननु किं तेन मृषोक्तम् ? येन नैतदालम्बनीयमिति चेन्न, किन्त्वापेक्षिकं विरतिदाढर्यायोदीरितम्, न तु विरतिप्रतिषेधाय । भवन्मतेन तु सा पूर्वं तेन न प्राप्तेति तस्य नाभूतत्प्रत्याख्यानम् । तथा च कथमुक्तं-'वंत इच्छसि आवेउं' ति 'धिरत्थु ते जसोकामी'त्यादि च । तन्नैष विकल्पः सुन्दरः । यद्वा- पूर्वगाथाप्रकान्तं सङ्कल्पमधिकृत्यैष उपदेशो यदुत-यदि सङ्कल्पः क्रियते भवद्भिरशुभस्तथा च महाव्रतानां स्पष्टैव विराधना । कथं नु चेत् स्वाधीना न कामा इत्येव सङ्कल्प एव क्रियते केवलः । तथा च न विरक्तता भवतामिति सङ्कल्पनिरासायैवैतदुक्तम् । भवति चैवंविध उपदेशः काव्यप्रवीणानां

प्रकृष्टताख्यापको निषेधविधिमुखादिना विध्यादिप्रतिपादको "भम धम्मिअ विस्संभं" इत्यादौ च स्पष्ट एवासौ, व्यङ्ग्यादिविधिनोत्तमता हि काव्यस्य "सव्यङ्ग्यमुत्तमं" इत्यादिवचनात्, तद्वदत्रापीति। ननु कथमग्रेतना गाथा तर्हीति। तथैवेति गृहाण। यतः सति सङ्कल्पे यदि प्राप्तं त्यज्यते च तर्ह्येव त्यागित्वमिति दर्शनेनाशुभपरिणामसद्भावे वस्तुसंयोगेऽपि च त्यागितयैव स्थेयमिति दर्शनाय, न तु वैपरीत्याय। अत एव चाग्रेतनायां गाथायां "समाइ पेहाइ परिव्वयंतो सिया मणो निस्सरइ बहिद्धा" इत्युक्तम्। तथा च सङ्कल्पनिवारणपर एवैष उपदेशः। तथा च "न सा महं नो वि अहंपि तीसे" इत्याद्युक्तमपि सङ्गच्छते। अन्यथा चिन्तयन्तु भवन्तः किं साधूनाश्रित्य तैर्वक्तव्यमभिप्रेतं स्यात्तादृशानामत्यागित्वोदीरणेनैतच्च रतिवाक्यचूलाद्युपयुक्तेन परिभावनीयं सम्यक्। इदमत्रावधेयं यथा हि–"सत्यां हि मनसः शुद्धौ, सन्त्यसन्तोऽपि यद्गुणाः। सन्तोऽप्यसत्यां नो सन्ति, सैव कार्या बुधैस्ततः ॥१॥" [योग०] तथा–"तदिन्द्रियजयं कुर्यान्मनःशुद्ध्या महामतिः। यं विना यमनियमैः किं वृथा कायदण्डनैः ॥१॥" इत्यादौ यथा मनःशुद्धिप्राधान्यादापेक्षिकमन्यगुणानां सत्त्वमप्यसत्त्वेनोदीर्यते, तथाऽत्रापि सङ्कल्पविह्वलचित्तानां त्यागोऽप्यत्याग इत्युदीर्यते। यथा न तत्र प्राप्तानां शेषगुणानां त्यागोऽभिधेयतयाऽभिप्रेतः, किन्तु मनःशुद्धिरेव, तथाऽत्रापि सङ्कल्पत्याग एव सूत्रकारैरभिप्रेतः, न तु शेषाणामत्यागित्वमिति नैतदालम्ब्यमन्यथाभावेनेति। पूज्यपादैस्तु पञ्चवस्तुन्याख्यातमेवमेतत् द्वितीयगाथासमाधानं यद्–हुशब्दोऽप्यर्थे, निपातानामनेकार्थत्वात्। तथा च सोऽपि त्याग्येवेति फलितार्थः। ननु च कथमेतत्सङ्गच्छते? यतो न तस्य स्वाधीनभोगपरिहारकस्य त्यागित्वे शङ्कालेशो, येनैवं व्याख्यायमानं

घटाकोटिमाटीकते । शङ्का त्वत्रान्यस्यैवातथाविधस्येति चेत्सत्यं, भवन्ति वक्तार एतादृशोऽपि; यदुत—भुक्तभोगाः प्रव्रजन्ति तृतीयस्यामवस्थायां, तत्रैतेषां त्यागित्वं क्षीणयौवनादितयेति तत्समाधानायैतस्यावश्यंवाच्यत्वात् । तथा च येऽभुक्तभोगाः प्रव्रजितास्तेऽत्यन्तं त्यागिनोऽपि भुक्तभोगा अपि ये प्रव्रजेयुस्तेऽपि "पच्छा वि ते पयाया खिप्पं गच्छंति अमरभवणाइं" इतिवचनात्यागिन एवेति सूचनाय 'हुरप्यर्थे' इति व्याख्यानं सङ्गच्छते एव । आदिगाथा च सुबोधैव, यतो'ऽच्छन्दे'त्यस्य व्रतपरिणामशून्या अपि सुबुद्धिसचिवादिवज्जीवितादीच्छया ये प्रव्रजन्ति, न ते त्यागिन इति ज्ञापनेन सङ्कल्पपरिहारभावविशुद्ध्यादिकरणायैवैतदिति न भवतां कुविकल्पपोषणकरम् । यच्चोदाहृतं—'परमश्रुतकेवलिभि'रित्यादि । तदप्यबोधविलसितमेव भवतां व्यनक्ति, तदभिप्रायापरिज्ञानात् । यतः प्रोक्तमेवैतत्तैर्द्रव्यव्याख्याने—"दव्वे भावे अ दुहा पच्चक्खाणं हवइ दुविहं । दव्वम्मि असणाइ अन्नाणाई य भावम्मि ॥१॥" इति । अशनाद्यपेक्षया अज्ञानाद्यपेक्षया च प्रत्याख्येयतामाश्रित्यैष विधिः, न तु सम्पन्नस्यैव प्रत्याख्यानमिति सूरीणां तेषामभिप्रायः । कथमन्यथा "वेउव्विय-परदारगमणं" इत्यनेन वैक्रियमैथुनप्रत्याख्यानमखिलान् श्राद्धानाश्रित्य अवक्ष्यन्त । प्रत्याख्येयवर्णनं च तज्ज्ञानायैव, न तु तत्सद्भावज्ञापनाय । तत्रैतत्सुन्दरं सङ्कल्पनं—यत्सत्येव प्रत्याख्यानं वस्तुनि, नासतीति । विशेषार्थिना च प्रथमवस्तु-दशवैकालिकीयकाष्ठहारिकाधिकारश्च सम्यक्तयाऽनुशीलनीयः । तत्र प्रत्याख्येयद्रव्याद्यभावेनाविरततयाऽवस्थानं युक्तियुक्तम् । अथोच्येत चतुर्थं विकल्पमाश्रित्याश्रयविहीनैर्न तादृशः परिणामस्त्यागायेति । तदा किं परिणामाभावेनाविरतिप्रत्ययिकं न लगिष्यति कर्म ? । तथात्वे ये येऽविरतास्ते सर्व एव परिणामाभावादेवेति (न) कस्यापि

स्यादविरतिप्रत्ययिकः कर्मसम्बन्धः। चिन्त्यं चैतदपि— यत्कथं न भवति परिणाम आश्रवत्यागाय ? किं न दृष्ट आश्रवविपाकः ? न श्रुतः ? न श्रद्धाविपर्यीकृतः ? न वा निपुणमालोचितः ?। ओमिति चेद्, भवन्तु सादरास्तत्र, येन न स्यात्तत्करणेनाविरतिप्रत्ययिको बन्धः। यदि च चिन्त्यते सर्वं ज्ञायते च, परं न भवति परिणामश्चेदेषैवाशुभा भवितव्यता दृढकर्मबन्धनबद्धत्वाद्भवताम्। यदाहुर्धर्मदासगणिपादाः—"जाणिज्जइ चिंतिज्जइ जम्मजरामरणसंभवं दुक्खं। न य विसएसु विरज्जइ अहो सुबद्धो कवडगंठि॥१॥" इति। तदेतावता न कर्मबन्धव्यवच्छेदः, किन्तु दीर्घतरसंसारपरिभ्रम एव भावीति लक्ष्यते। ननु च कथं भवति परिणामः ?, कर्मणः प्रतिबन्धकस्य विगमाच्चेत्, सोऽपि शुभाध्यवसायात् स्पष्टोऽन्योऽन्याश्रय इति चेत्, तन्न, तथाविधशुभपरिणामं विनापि पूर्वमशठपरिणामेन प्रवृत्तिः स्यादेव वृद्धानुगानाम्। अत एव च श्रावकपुत्रनप्तृकादीनां निसर्गसम्यक्त्वमिति गीयते। यद्वा—अन्यथाविधपरिणामाज्जातं विरमणं विरचयिष्यत्यन्यथाविधं शुद्धपरिणामम्। अत एव प्रत्याख्यानं दर्शयद्भिर्ग्रन्थकारैरपि फलतया प्रत्याख्यानमेव दर्शितम्, परं तद्विशेषितं शुद्धमिति। ननु च तत्प्रथमतयैवासौ कथं भवतीति चेद्, वृद्धानुगतया तथाभव्यत्वपरिपाकादिना वेति। तदपि कथमिति चेत्, चतुःशरणगमनादिना। यत उच्यते प्रवचनानुयोगप्रधानैः—"अणाई जीवे अणाई जीवस्स भवे अणाइकम्मसंजोगनिवत्तिए दुक्खरूवे दुक्खफले दुक्खाणुबंधे, एयस्स णं वोच्छित्ती सुद्धधम्माओ, सुद्धधम्मसंपत्ती पावकम्मविगमाओ, पावकम्मविगमो तहाभव्वत्ताइभावाओ, तस्स पुण विवागसाहणाणि चउसरणगमणं दुक्कडगरिहा सुकडाणुमोयणं" [पञ्चसूत्रम्] इत्यादि। फलमप्येतेषां दर्शितं तैः ग्रन्थपाठमुखेन, यत्—"एयं सम्मं

पढमाणस्स सुणमाणस्स अणुपेहमाणस्स सिढिलीभवंति परिहायंति खिज्जंति असुहकम्माणुबंधा निरणुबंधे वा असुहकम्मे भग्गसामत्थे सुहपरिणामेण कडगवद्धे विवविसे अप्पफले सिआ सुहावणिज्जे सिया अपुणभावे सिआ" [पञ्च०] इत्यादि। ननु तदपि कथमिति चेत्, साधुसमागमादिना। तदपि कथं चेद्, भवितव्यतयेति गृहाण। परं प्राप्त एवासौ भवद्भिरिति न भाव्यं तुन्दपरिमृजैरिति नालं परिणामाभावविकल्पोऽपि भवतां कुविकल्पपुष्टये कर्मबन्धाद्वा विरतिप्रत्ययिकाद्रक्षणायेति। कुर्वन्तु परिणामाभावेऽपि विरत्यादि, तस्या एव परमभावोत्पादप्रत्यलत्वात्। व्यञ्जितं चैतत्–'तम्हा निच्चसईए बहुमाणेणं च अहिगयगुणम्मि। पडिवक्खदुगुंछाए परिणइआलोयणेणं च ॥१॥ तित्थंकरभत्तीए सुसाहुजणपज्जुवासणाए य। उत्तरगुणसद्धाए य एत्थ सया होइ जइयव्वं ॥२॥ एवमसंतो वि इमो जायइ जाओ वि ण पडइ कयाइ।" इत्यादौ भवविरहसूरिभिः पञ्चाशके। तच्चेत्परिणामोद्भववाञ्छा, तदा प्रवर्तन्तां यथाकथञ्चिदपि, भविष्यति चोपरितनोदाहृतवचनानुसारेण प्रवर्तमानानां भवतां तत्परिणाम इति कृतं विस्तरेण। अथ चोच्येत-'नास्ति शक्तिर्विरतिकरणाये'ति चेत्। न तदपि यथास्थितं जल्पितम्। यतः सर्वथैव नास्ति शक्तिर्विरमणे देशतो वा?। आद्ये, मा भवतु साऽभ्यासप्राप्यैव सा मतः, ततो गृह्णन्त्वणुव्रतानि, प्रतिमा अपि तेपामुद्वहन्तु, पश्चाद्भविष्यति शक्तिः। अत एव सूरिमिश्रैः प्रत्यपादि–"भावेकणऽत्ताणं उवेइ पव्वज्जमेव सो पच्छेति"। न च संयोज्य कारावासीनानां भवति शक्त्यस्तिनास्तित्वादिज्ञानम्। करणे चास्य विधेनं ज्ञायते यदि शक्तिः सर्वथा विरमणे, स्थीयते चेद् गार्हस्थ्ये, न तत्सूत्रानुमतं, यत आहुः-"अहवा गिहत्थभावं उचियत्तं अप्पणो णाउं"ति। भविष्यति च प्रेत्यैतदर्हा शक्तिः, अभ्यासस्य

प्रभूतजन्मभिरेव शोधिभावात् । यत उच्यते भावना मैत्र्यादिका आश्रित्य—"एताः खल्वभ्यासात् क्रमेण वचनानुसारिणां पुंसाम् । सद्वृत्तानां सततं श्राद्धानां परिणमन्त्युच्चैः ॥१॥" अत्रोच्चैरित्येतत् तद्भवे एवाभ्यासात् क्रमेण भवत्युच्चतरः परिणामो भावनायाः । यदि च न स्यात्तदाऽनेकजन्मभिरपीत्याहुः—"अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्धः" इतिवचनात्कार्य एवाभिलपिता चेद् विरतिसम्पत्तीव्रांशतोऽप्यस्या अभ्यासः क्रमशः परिवर्धिष्णुः । तन्न शक्तिर्न सर्वथेति परिपाल्यं सर्वथाऽविरतत्वम् । यदि चोच्येत—देशतोऽपि । तदप्यसदेव, यतः प्रवृत्तपूर्वाणामेव भवति ज्ञानं तय्याः सत्त्वासत्त्वयोः, प्रवृत्तिश्च चेच्चिकीर्षिता, कुर्वन्तु पूर्वोक्तन्यायेन, भविष्यत्येव शक्तेरुत्पादः । ननु च कथं तर्हि वासुदेवादीनां दृढसम्यक्त्वधराणामपि न, पूर्वोक्तरीत्या परिणामस्य शक्तेश्चोत्पादयितुं शक्यत्वादिति चेद्,भवन्त इव न ते प्रवृत्ताः पूर्वोक्त उपाये इत्यवगच्छन्तु मनसः समाधानाय । ननु कथं न प्रवृत्ता अपि चेद्, विचारितं स्याच्चेत्तद्वृत्तान्तं, नोदभविष्यदेतादृशी शङ्का, किं तच्चेत् । शृणु, वासुदेवास्तावत् पूर्वत्र भवे कृत्वा निदानमेवावतेरुः सर्वे, कृतनिदानानां च न स्यादेव विरतिपरिणामः । ततश्च नियमतोऽधोगामिनस्ते । यदुदाहृतं—"केसव सव्वे अहोगामि" त्ति । द्रौपद्या कृते पि निदाने कथं लब्धा विरतिः सम्यक्त्वं चेति चेत्, कार्यानुमानेनैव जानन्तु । यन्न तया तथाभावेन विहितं तत्, कथमन्यथा श्रुतोदिता भविष्यद्विरतिः । श्रेणिकादिभिरन्यैरपि पूर्वमेव न्यबन्धि नारकायुरिति न तेषामपि परिणामो विरतेः । न च तैर्विहितं पूर्वोक्तमनुशीलनादि । न च वयमपीदृश इति वाच्यं, तेषां त्वप्रतिहतज्ञानालोकैर्भगवद्भिरेव तद्वस्त्वस्य निर्णयनात् । तत्कुर्वन्तु प्रयत्नमदृष्टभीरवः शक्त्युत्पादनायोत्पन्नायां वा

विरतये। श्रीहरिभद्रसूरिभि'रक्षयोपशमात्त्यागपरिणामे तथाऽसति जिनाज्ञाभक्तिसंवेगवैकल्यात्,' एतदप्यसदिति। अनेनापरिणामेन:पि जिनाज्ञाभक्त्यादिनैतस्याभिहिता विधेयता स्पष्टा इति न शक्तिलक्षणा न सामग्रीति वाच्यं विद्वद्भिः। अथ चोच्यते-विद्यते परिणामः शक्तिश्च, परं न शक्तिस्तादृशी यया पालयितुं शक्यते, इति न गृह्यते व्रतादि। तदपि नालं पक्षपरित्राणाय, यतस्तथाविधधैर्याभावे मुहूर्त्तादिनाप्यनुशीलनीयं विरतत्वम्। ततश्च क्रमेण भविष्यति धैर्यं तादृशं शक्यते पालयितुम्। न ह्यनभ्यस्तं शक्यते केनाप्युद्वोढुमिति शनैः शनैरपि गृहीत्वोद्वहन्तु। आपादिते च मनसो दार्ढ्ये न किमपि भावि दुष्करम्, तन्न पालनलक्षणा न सामग्रीति। अथ 'न सहचारिण' इत्यपि नैव सम्यग्, यतो न सर्वे भवादृशोऽविरताः, कुर्वन्त्येव यथार्हं व्रतानुष्ठानादि, सहचारिता च यदि तैर्विधास्यन्ति भवन्तः को निषेद्धोत्तमसङ्गत्या च भविष्यति यत्किञ्चनापि, लौकिकैरपि गीयत एव-"सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसां"इति। न रुचितास्ते चेद्भवद्भ्योऽवभासितास्चानर्हतया, तदा न योग्यता भवतां सम्यक्त्वसारहीनत्वात् 'गुणहीणो गुणरयणायरेसु जो कुणइ तुल्लमप्पाणं। सुतवस्सिणो अ हीलइ सम्मत्तं कोमलं तस्स ॥१॥" [उप० माला] इति वाक्ये तावत्स्वसमानताऽभिमतावपि दर्शितमनर्थबाहुल्यं, किं पुनस्तर्हि हीनतरताभिमतौ तेषां, तन्नैतत्सुन्दरं-यत्रास्ति कोऽपि सहचारी। न सन्तु वा सहचारिणस्तथापि स्वयमुद्यच्छन्तु तथा, यथा भवतां साहचर्येण ते यथार्हां गुणश्रेणिमापादयेयुः। न चेज्जानानैरपि भवद्भिरुद्यम्यते, हि ते किं तर्ह्युपदेष्टव्यं विशेषेण। यदाहुर्धर्मदासगणिपादाः-"को दाही उवएसं चरणालसयाण दुव्वियड्ढाणं। इंदस्स देवलोगो न कहिज्जइ जाणमाणस्स ॥१॥" [उप० ४९०] इति। नैतत् कूटमालम्बनीयं,

किन्तु विधेया यथाशक्त्यपि प्रवृत्तिर्विरतौ। अथ यदि समाश्रीयते तथाविधज्ञानरूपा सामग्री न प्राप्तेति न क्रियते, न च विना ज्ञानं क्रियमाणं शोभते किञ्चिदपि व्रतादि, प्रतिपाद्यते चात एव-"पढमं नाणं तओ दया" इति। "अन्नाणी किं काही किं वा नाहीइ छेय पावग"मिति। तथा व्याख्याप्रज्ञप्तावपि-"जे य तत्थ नाणसंपन्ने से णं देसविराहए, किरियासंपन्ने य देसआराहए" इत्यादि। श्रीद्वितीयेऽङ्गेऽपि-"बुज्झिज्जत्ति तिउट्टिज्जे"त्यादि। श्रीउपदेश-मालायामपि-"अप्पागमो किलिस्सइ जइ वि अ करेइ अइदुक्करं च तवं। सुंदरबुद्धिइ कयं बहुअं पि न सुंदरं होइ। १॥ अपरिच्छि-असुयनिहसस्स केवलमभिन्नसुत्तचारिस्स। सव्वुज्जमेण वि कयं अन्नाणतवे बहुं पडइ ॥२।" इति। उच्यते चात एव-'सा ज्ञानिनो नियोगाद्यथोदितस्यैव साध्वी'ति प्रतिपादितं पूज्यपादैः। व्याख्यातं च व्याख्याप्रज्ञप्त्यां-"ये जानन्ति इमे जीवा इमेऽजीवा इमे त्रसा इमे स्थावरास्तेषामेव सुप्रत्याख्यानं, शेषाणां च दुष्प्रत्याख्यानं, तन्न तथाविधज्ञानेविकलं क्रियमाणं व्रतादीष्टसिद्धये स्यात्। तत्रैव युक्तं, वस्त्वादिस्वरूपमज्ञात्वा क्रियते मुमुक्षुभिः किञ्चिदपीति। तदप्यविचारितमेव जात्यकाञ्चनवच्छोभते, यतो शृवन्तु सावधानी-भूय किं प्रत्याख्येयपरिज्ञानं कार्यमखिलं वा ज्ञातव्यमाद्यावितिः। चेद् आद्यः, को निषेधयति, न च तन्न प्राप्तं न वा न प्राप्यते, यदि च न प्राप्तं, तदा प्रत्याख्यापयितैवादौ तद्विधास्यति। यत उक्तमेव चतुर्भङ्ग्यां तद्विधानं, तद्यथा-"इत्थं पुण चउभंगो जाणगइयरंमि गोणिनाएण। सुद्धासुद्धा पढमंतिमा उ सेसे-सुवि विभासा ॥१॥" इत्यादिना प्रत्याख्येयपरिज्ञानापादनं प्रत्या-ख्यातुः तत्र हि ज्ञाता प्रत्याख्याता ज्ञातैव च प्रत्याख्यापयितेति प्रथमो भङ्गः, न ज्ञाता प्रत्याख्यापयिता परं प्रत्याख्याता ज्ञातेति च

चरमः। एतौ द्वौ शुद्धतयाख्यायेते। यदि परं प्रत्याख्याता न ज्ञाता प्रत्याख्यापयिता च यदि ज्ञाता, तर्हि विभाषा। कोऽर्थः? यदि प्रज्ञाप्य प्रत्याख्येयं प्रत्याख्यापयति प्रत्याख्यापयिता, शुद्धस्तर्हि प्रत्याख्यानविधिः पूर्वोक्तविकल्पद्वयवत्, यदि चाप्रज्ञाप्यैव प्रत्याख्येयं कारयति करोति वा प्रत्याख्यानं, न तर्हि शुद्ध इति युक्तैव विभाषा। नन्वस्त्वेतस्मिन् विभाषा भङ्गके, परं यदि द्वावप्यज्ञौ प्रत्याख्येयवस्तुस्वरूपस्य तदितरस्यापि विधानस्य, तर्हि कथं स्याद्विभाषा? यत उच्यते तत्रापि विभाषा, न हि तत्र शुद्धयशुद्धिविकल्पः सम्भवति, येनोच्यते विभाषा, केवलाया अशुद्धेरेव तत्र भावादिति चेत्, सत्यं; यस्य प्रत्याख्यातुर्ज्ञानं न प्रत्याख्येयादेः, परं तत्पितृभ्रात्रादीनां तदस्ति; ते च यथायोगमनुशीलनं कारयिष्यत्यस्य, ते च दद्युरनुमतिं तदा तत्रापि शुद्धिसम्भवापेक्षया स्यादेव विभाषेति। दृश्यते च शिशूनामेकाशनोपवासादि पित्रादिभिरज्ञातमपि तैस्तेषामनुवृत्त्यादि भावोत्पादे पर्वतिथ्यादौ कार्यते रक्षणं, शिक्षणमपि च तस्य क्रियते श्रीयकादेरिव यथा यक्षादिकाभिरार्यादिभिः, तन्नैषोऽपि विकल्पः सर्वथाऽयुक्त इति युक्ता तत्रापि विभाषा। न च कोऽपि प्रत्याख्याता यथा तथा पूर्वोक्तनीत्यतिक्रमेण ददाति प्रत्याख्यानं, भवतु कोऽपि यदि तत्स्वरूपानभिज्ञतयैवं, परं भवन्तस्तु न तादृशाः, विधाय प्रत्याख्येयपरिज्ञानं क्रियतां विरतिः। न च कथमप्यस्माभिः कथ्यत एतद्यदुत—अज्ञात्वैव प्रत्याख्येयं कुर्वन्तु प्रत्याख्यानं, किं तु ज्ञात्वैव, सम्पाद्यत एव च वार्त्तमानिकसाधुभिः सर्वैः प्रत्याख्येयानां पापस्थानानामशनादीनामज्ञानादीनां च सम्यक्तया परिज्ञानं, तत्सम्पाद्य तत्प्रत्याख्येयम्। अन्यच्च—न स्याज्ज्ञानं तथाविधं, तथापि विशिष्टता चेद्भवतां, शुद्धिरेव, न किमपि प्रतिकूलं किन्तु ज्ञातेवाविशिष्टसिद्धिर्भाविनी बोधस्याभावेऽपि, तथा-

विधस्य विशिष्टता चेदृशी। यदुदीरिता पूज्यैः-"यो निरनुबन्धदोषा-च्छ्राद्धोऽनाभोगवान् वृजिनभीरुः। गुरुभक्तो ग्रहरहितः सोऽपि ज्ञान्येव तत्फलतः ॥१॥" [षोडशके] इत्यादि। अत एव च माषतुषादीनां तथाविधज्ञानाभावेऽपि श्रामण्यं अष्टप्रवचनमातृमात्रवेदिनामपि च श्रामण्यं व्याख्याप्रज्ञप्त्युक्तं सङ्गच्छते। दत्ता च श्रीमद्भिश्चरम-तीर्थंकरपादैस्त्रसादिज्ञानविकलायाप्यतिमुक्ताय प्रव्रज्या, येन प्रावृट्पयःपूरपानीयभृतां विधाय पालिकां वाहित प्रतिग्रहस्तरी-बुद्ध्या। न चैतदयुक्तं, तथात्वे केवल्याशातनातज्जन्यानन्तसंसार-संसरणप्रसक्तेः। उक्तं चात एव भगवद्भिः स्थविराणामनिन्द्यतया, विशेषश्चायमेव तत्र, यदुत—वृजिनभीरुता कल्पनागोचरातीता, ययाऽवाप्तं निखिलार्थावभासि केवलं, तन्नैकान्तेनाऽऽग्रहः कार्यः। अत एव साधूनाश्रित्य विहृत्यधिकारे व्याह्रियते व्याहर्तृभिः यत्—"गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थनिस्सिओ भणिओ" इत्यादि। तेषां ज्ञानेनैव तदनुसारिभिः कार्याणां विधानान्न काप्यनास्था। न च कीदृशी ज्ञानविकलानामन्धानामिव कार्य-सिद्धिः?। यतो दर्शितैव पूर्वकारिकायां 'यो निरनुबन्धे'त्येतस्यां सिद्धिकारणीभूता विशिष्टता, ययेष्टसिद्धिर्जाता जायते भविष्यति च अन्धानामपि, भवतामिव स्वतन्त्राणामेव प्रत्यूहप्रचयपूरितत्वं, न तु ज्ञान्यनुसरणनिष्णातानां, तेषां तु ज्ञानिभिः सहैव स्वकार्य-सिद्धिः, अत उच्यते—"चक्षुष्मानेकः स्यादन्धोऽन्यस्तन्मतानुवृत्ति-परः। गन्तारौ गन्तव्यं प्राप्नुत एतौ युगपदेव ॥१॥" [षो०] इति। तन्न केवला ज्ञानशून्यतापि प्रतिबन्धिका विरतेः, यदि स्यात्पूर्वोक्ता विशिष्टता। यद्यपि श्रुत्वा सम्पद्यत एव ज्ञानं—"सुच्चा जाणइ कल्लाणं सुच्चा जाणइ पावगं। उभयं पि जाणइ सुच्चा" इति पारमर्षप्रतिपादनात्, "विनयफलं शुश्रूषा गुरुशुश्रूषाफलं श्रुतज्ञानं"

इत्याद्याप्तोक्तेश्च, परं यदि कदापि ज्ञानावरणीयदृढवन्धनवद्धानां मापतुपादीनामिव न स्याज्ज्ञानं, तदपि न योग्यमाचरणं प्रत्याख्यानविधानं वा हेयमित्येतावन्मात्रज्ञापनायैतत्। ननु तर्हि ज्ञान्यज्ञानिनोः कः प्रतिविशेष? इति चेत्, नैव किञ्चित्पूर्वोक्तविधिविशिष्टता चेदन्तरं, यच्चान्यत् तत्र विवक्ष्यतेऽप्रकृतत्वादन्यथा गुर्वनुवृत्तिपरायणानामपि न तरणीवत्स्वपरतारकता, सा तु ज्ञानिन एवेति। यदि चोच्येत–संपूर्ण न जायते ज्ञानं यावन्न तावत्तत्क्रियेति चेत्, न तदा अर्वाक्केवलात्कार्यं किञ्चित्, न च भवति तदकस्मात्तत्पर्यटनं समाचरणीयं भवाटव्यामप्रतिहततया। न च भवदुदितेपु सिद्धसिद्धान्तसिद्धान्तपाठेपु दरीदृश्यते ह्येतत्–"पढमं नाणं तओ दया" इत्यत्र दयोपयोगिन एव ज्ञानस्योल्लेखात्। अत एवोपसंहृतं "इच्चेयं छजीवणियं सम्मद्दिट्ठी सया जए" इति "अन्नाणी किं काही" इत्यत्रापि। "किं वा नाहीइ छेय पावगं" इति वचनाच्छ्रेयःपापकयोर्ज्ञानमेव संवराश्रवरूपयोराख्यातम्। न च तच्छब्दज्ञानाभावेऽपि भावार्थबोधमन्तरेण विधीयेत केन किमपि। श्रीद्वितीयेऽङ्गेऽप्येतदेवाधिकृतं वेदितव्यम्। अत आह–"पुरतो वंघणं परिजाणिया। किमाह वंघणं वीरो किं वा जाणं तिउट्टइ" इत्यादिना आरम्भपरिग्रहयोरेव वन्धनताप्रतिपादनादिनाऽऽश्रवाभिधानात्। श्रीमद्धर्मदासगणिप्रवरैर्यत्प्रोक्तं तत्साधूनाश्रित्यैव, न तु गृहस्थान्। तदपि न गीतार्थाश्रितान् विरतानगीतार्थानाश्रित्य, किन्तु ज्ञानलवदुर्विदग्धस्वच्छन्दचारिगीतार्थाभासानविनिश्चितश्रुतरहस्यानाश्रित्यैव। भवति च तथाविधानां तथात्वं, परं न तत्प्रत्याख्यानोपयोगि, गच्छप्रतिपालनाधिकारप्रतिवद्धं हि तदिति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसस्तदभिप्रायं ततः सम्यक्। यच्च 'सा ज्ञानिन' इत्यादि। तदपि

सर्वविरत्यधिकारपठितं गीतार्थतन्निश्रितभिन्नानां चारित्रशून्यताख्यापनपरमेवेति, न तदपि प्रत्याख्यानसामान्योपयोगि, न वा ज्ञानवतामेवेति नियमनपरं, भवतु वा तत्तथा, परं पूर्वोदाहृत-'यो निरनुबन्धे'त्यादिकाया भगवतां तेषामेवोदितेर्न गीतार्थतन्निश्रितानां अगीतार्थानामपि व्रतादि निषेधयति। वातभृतदृतिकल्पानां तु निषेधने कः किमाह ? स्वीकारादेवैतस्य किं भवतामेतद्विधत्वं स्यादिति कल्पयितुं शक्यते केनापि। यच्च "इमे जीवाइमे अजीवा" इत्यादि, तदपि स्थावरत्रसादिविराधनां प्रत्याख्यातारमाश्रित्योक्तं युक्तियुक्तमेव, यत उदाह्रियत एव-"जया जीवमजीवे अ दोवि एए वियाणइ। तया गई वहुविहं सव्वजीवाण जाणइ ॥१॥

जया गइं वहुविहं सव्वजीवाण जाणइ।
तया पुण्णं च पावं च वंधं मोक्खं च जाणइ ॥२॥
जया पुण्णं च पावं च वंधं मोक्खं च जाणइ।
तया निव्विदए भोए जे दिव्वे जे य माणुसे ॥३॥
जया चयइ संजोगं सब्भिंतरवाहिरं।
तया मुंडे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ॥४॥

[दशवैकालिक०] इत्यादिना यथास्थितसाधुत्वाप्तेस्तदैव भावात् पूर्वोदितं जीवादिपरिज्ञानं तद्वतां न्याय्यमेव पूर्वोक्तानाम्। यच्च-"जे य से नाणसंपन्ने" इत्यादि, तदपि गीतार्थागीतार्थयोः स्वतन्त्रतामाश्रित्यैव, अन्यथा कथमष्टप्रवचनमात्रज्ञानवतां पण्डितत्वमाख्यस्यन् भगवत्पादास्तत्रैव, तन्न कथमपि सेषिद्धो भवदभिप्रायः- सूत्रानुसारेण यत्सम्पूर्णे ज्ञाने एव कार्या क्रिया, किन्तु भवदुदितागमाक्षरपर्यालोचनयैव सेषिद्धं यद्-यथासम्भवं ज्ञानं सम्पाद्य कार्या विरतिर्यथायोगं गीतार्थादिनिश्रया। अत एवावश्यकादौ ज्ञानक्रियासंवादे "अप्पो वि जहप्पईवो" इत्यादिना क्रियोपयोगिज्ञानमात्रापेक्षयाऽल्पताऽभिप्रेता सङ्गच्छते। न चास्माभिरेतेन प्रतिपाद्यते ह्येतत्- यदज्ञानिना

भाव्यं निरपेक्षेण वा ज्ञाने, किन्त्वेतावन्मात्रमेव यद्यथा यथा भवति जीवाजीवादिज्ञातृत्वं तथा तथा कार्यैव विरतिरपि यथा-योगम्। न हि केवलज्ञानमात्रेण क्रियामात्रेण वाऽभीष्टार्थसिद्धिः, किन्तु ज्ञानक्रियायुगलेनैव। शास्त्रकारा अपि तथैव निरूपयाञ्चक्रिरे, यत आहु —'हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया।" तथा "क्रिया च संज्ञानवियोगनिष्फलं क्रियाविहीनां च विबोधसम्पदः"। न च सम्पूर्णज्ञाने साभिलाषेणाविरतं स्थेयं, तथा सति तदुत्पादस्यैवाभावात्तत्कार्या यथार्हावाप्तज्ञानेन यथार्हा विरतिरिति पुनः पुनरुच्यते, तदात्वे एवात्मोन्नतिभावात्, तदिदमाहुः—"अप्पं पि सुअमहीअं पयासगं होइ चरणजुत्तस्स। एक्को वि जहप्पईवो सचक्खुयस्स पयासेइ ॥१॥" इत्यादि। तन्नैतदपि क्षमं, यत्तथाविधज्ञानाभावान्न क्रियते विरतिरिति। अथ च प्रतिपादयेयुर्भवन्तो यन्न तथाविधा शुद्धिलक्षणा सामग्री, तदभावाच्च क्रियमाणं समस्तमप्यनुष्ठानमकिञ्चित्करं "व्रतानि सातिचाराणि" इत्यादिवचनाद्, विराधितव्रतानां च सुकुमालिकादीनां स्पष्टैवावगम्यतेऽवनतिः, तन्न विधातव्यमीदृशं, अवासितो हि यथाऽश्नुते शुभवासनायोग्यताम्, न तथाऽप्रशस्तवासितोऽन्यस्य तु कथैव का, भवति चिराभ्यस्ताशुद्धेः तथात्वमिति नाशुद्धिर्यावत्तावत्कार्यं किमपि व्रतादीति। तदपि न रमणीयं, यतः शुद्धिः का तावदभिप्रेता भवद्भिः, किं तत्परिणामावस्थानलक्षणा, निरतिचारतालक्षणा, आपन्ने वातिचारे प्रायश्चित्तप्रतिपत्तिलक्षणा वेति त्रयी गतिः। तत्राद्या चेत्, परिशीलयन्तां भावनाः संसारैकत्वान्यत्वाद्याः, परिष्क्रियतां च चित्तं सदागमवासनया, यत उच्यते एव—"यो यः स्याद्बाधको दोषस्तस्य तस्य प्रतिक्रियाम्। चिन्तयेद्दोषमुक्तेषु प्रमोदं यतिषु व्रजन् ॥१॥"

तथा "निद्राच्छेदे योषिदङ्गसतत्त्वं परिभावयेत् । स्थूलभद्रादिसाधूनां तन्निवृत्तिं परामृशन् ॥" इत्यादि । अत एव च नवपदप्रकरणे च चूर्णौ च प्रतिव्रतं श्रावकाणामप्यभिहितैव साधूनामिव प्रतिव्रतं भावना, यया भावितमनस्कानां न स्यात् स्खलना, किन्तु वृद्धिरेव परिणामस्योत्तरोत्तरं श्रेयोऽनुबन्धिनी, अत एव च "गुणवद्बहुमानादेर्नित्यस्मृत्या च सत्क्रिया । जातं न पातयेद्भावमजातं जनयेदपि ॥१॥" इत्युच्यते । तत्परिणामावस्थानं यद्यपि दुर्लभमेव, व्रतप्रतिपत्त्यवसरे विशिष्टतरशुद्धपरिणामभावात् । अत एवोच्यते साधूनुद्दिश्यापि यत्–"जाए सद्धाए निक्खंतो तमेव अणुपालिय" इत्यादि । परं नैतावता तन्न कार्यं, किन्तु तत्स्थैर्यायाऽनुसमयमुपयुज्य विधेयमेव तत्, अन्यथा सदैवाविरतेनाशुभपरिणामेनावस्थानापत्तेः । न ह्यविरतत्वं क्वचिदपि कथञ्चिदपि च प्रशंसास्पदं, यतो हि जिनाज्ञाभक्त्यादिकृतं द्रव्यानुष्ठानमपि भविकानां भव्यभावाप्तयेऽभिमतं सूरिभिः–'जिनोक्तमिति सद्भक्त्या ग्रहणे द्रव्यतोऽप्यद' इत्याद्युदाहृतेः । प्रतिपादिता च साधूनाश्रित्यापि प्रमत्तसंयततायाः अवस्थितिर्देशोना पूर्वकोटिः । न चैषा परिणामेऽवस्थिते । तन्न तत्परिणामानवस्थानभिया क्रियमाणाऽविरतौ स्थितिः श्रेयस्करी । 'शिक्षाव्रतानि हि सामायिकादीनी'ति भविष्यत्यभ्यासादेव परिणामस्यावस्थानम् । अत एव च "तिविहे दुप्पणिहाणे" इत्यादिना "मणोदुप्पणिहाणे" इत्यादिना 'योगदुष्प्रणिधानाऽनादरे'त्यादिना सावद्यचिन्तनादीनामतिचारताभिधानं "मणेणं वायाए" इत्यादिना कृता द्विविधत्रिविधसावद्यत्यागस्यापि सामायिकवतः सङ्गच्छते, अन्यथा भङ्गमेवादिशेत्, न वा त्रिविधाद्यादिशेत्, परं सत्यामेव विरतावभ्यासेन परिणामावस्थानमिति ज्ञापनायैवेदमिति कार्यं उद्यमो रक्षायै, न तु व्रतपरिहृतिः ।

यदि ब्रूयुः–"नानतिचारं भवतीदं कालदोषतस्तस्मात् । न क्रियते तत्सत्यं द्वितीये न चाविदं कथनम् ॥१॥ नानतिचारं प्रथमं शिक्षाव्रतमीक्षितं मुनिवरेन्द्रैः । यत्प्रोक्तं सातिचाराद्भवति त्वतिचाररहितमपि ॥२॥ अत एवाविधिसेवा भक्तिमतो भावधर्मतानुगता । आख्याता मुनिवर्यैः स्वर्गशिवप्राप्तिकृत्सम्यग् ॥३॥ भक्त्या ह्यतिचारभवो दोषो नश्यति तत्र दुष्टाऽसौ । अत एवाविधिसेवाऽभक्तिमतो भवफला प्रोक्ता ॥४॥ कार्यं विरतिमतां तत् भक्त्याऽऽदाय व्रतं सदा रक्ष्यम् । जिनवचनानुष्ठानाद्ध्रुवा निवृत्तिः सदाशयत. ॥५॥ हेया अप्यतिचारा यदोद्भवन्तीष्टघातकास्तर्हि । भाव्यमुद्युक्तमनसा तत्प्रतिघाताय रुचिरधियः ॥६॥ यदि चातिचारभीत्या व्रतं भवद्भिर्विधीयते नैवं । तत्किं पापापगमोऽविरतेर्भविताऽथवा च संवरणम् ॥७॥ अतिचारक्षालनाय बुधैरबोधि प्रकृष्टमाप्ततया । प्रायश्चित्तं न च तद्विरतिविहीनाय गदितमहो ? ॥८॥ यच्चातिचारयुक्तं श्रेयसे नैव यत् न्यगादि तदपि वरम् । अतिचाराणामपाय न तु व्रताना वियुक्तिकृते ॥९॥ न च तत्तो न भवति प्रकृष्टं नैव जायते यस्मात् । अतिचाराभावाय तत्प्रोक्तं प्रोत्साहनार्थैः (यैव) ॥१०॥ किं यूकादिभीतैः सिचयं परिधीयते न बुद्धिमता । न च मलिमसवासाः स्यान्नाग्नः प्रकृतेऽपि तद्वद्वाच्यम् ॥११॥ अतिचारोऽपि न तेषामधो नयति ये न सापेक्षा । आमं जीर्यति नाम्नं विधिपक्वं नैव तद्धि तथा ॥१२॥ अतिचारक्षालनाय गुरोः प्रकटनाद्यगदमाम्नातम् । दोषो न सानुबन्धो भवति विशुद्धं व्रतं च ततः ॥१३॥ अत एवाहुः अवयाः केऽपि मरणे भवेयुरकषायाः । धर्मे यैम्ने ह्रियन्ते मम्मद्यन्ते हितं ते द्राक् ॥१४॥

यत्सातिचारधर्माच्छ्रेयोऽकरणं न तज्जिनाभिमतम् ।
प्रायश्चित्तं यल्लघु सातिचारेऽकृते च गुरु ॥१५॥
नैतन्नोऽन्वाख्यानं प्रमादपुष्ट्यै प्रमादिनां किन्तु ।
तैरप्येतच्छोच्यं देशहीनं समं न जने ॥१६॥
अतिचारवर्जनपरा बुद्धिर्धार्या व्रतं च शक्त्यनुगम् ।
शास्त्राभिमतोऽध्वाऽयं निःश्रेयससाधकः परमः ॥१७॥
न भयादतिक्रमादेस्त्याज्यं व्रते न भाव्यमनपेक्षैः ।
आरान्न पाचकोऽग्निर्न दूरगश्चोक्तमत एष्यम् ॥१८॥
यदि कथ्यते भवद्भिरापन्नेऽतिक्रमादिके दोषे ।
कार्यं प्रायश्चित्तं नेदानीं दुष्पमाकालात् ॥१९॥
आसेवितं यथा स्यात्पापं चालोच्यते तथा सद्भिः ।
प्रायश्चित्तं(च)तथा स्याच्चेच्छुद्धिर्व्रताघानां ॥२०॥
वैद्यायाख्यायाद्यद् रोगमगदं ददात्यसौ यत्तत् ।
कुर्याच्चेदामयावी पटुर्न विकले विधौ किञ्चित् ॥२१॥
व्रीडाकरं निवेदनमागमविरहाच्च शोधिरपि नैव ।
संहननादिप्रहाण्या न च तत्कर्तुं क्षमश्चार्थी ॥२२॥
तदलं तेन वृषेण यदशुद्धं हन्त्यशुद्धमौषधवत् ।
अन्धो नाशोधितं स्यात्पोपाय विकारकृत् किन्तु ॥२३॥
नैतत्सुन्दर ! सुन्दरमुक्तं शास्त्रोक्त्यतिक्रमाद्विज्ञैः ।
विज्ञानां न व्रीडा सुधियां पार्श्वेऽभवाभिलाषाणाम् ॥२४॥
अविकत्थना यतस्ते गाम्भीर्यन्यत्कृनाब्धिगुणाः ।
संसारातीतास्ते नैव व्रीडा पुरो भवेत्तेषाम् ॥२५॥
शुद्धौ ते गुणयुक्ता जाता विनयन्ति तां च तदा ।
आगमश्रुतधारणाज्ञा नेदानीं यद्यपि व्रतविशुद्ध्यै ॥२६॥

जीतं तथा जाग्रत्कि न जिनोक्तं व्रतविशुद्धयै ।
न च शोधि तत्र कुर्याद्यथाविधि प्रापितं जिनोक्तिसमम् ॥२७॥
न च सन्ति न तस्य विज्ञा न च श्राद्धाः शोधका नैव ।
संरोहण्यगदं न न कल्पवृक्षाश्च मम्प्रतीक्ष्यन्ते ॥२८॥
न च नाम योपशान्तिः शीतातपादिरक्षा न नो ।
न चाविदधतामीष्टा प्रेत्य सम्पद्यतेऽनघा शुद्धिः ।
शक्त्यनुसाराद्यत्नो धार्यस्तन्नीतिमालम्ब्य ॥२९॥
न च जिनराडपि पूर्वं शुद्धामाप्नोति विरतिमभवार्हाम् ।
क्रमशः शुद्धां त्वाप्त्वा तीर्थं विदधाति चरमभवे ॥३०॥
चिरमभ्यस्तो मोहो न क्षयमुपयाति कस्यचिद्युगपत् ।
अतिचारास्तत्प्रभवाः स्युर्न कथं तद्वतां पुंसाम् ॥३१॥
न विलीयतेऽव्रतानां भवति न शुद्धं व्रतं च तत्तस्मिन् ।
मल्लप्रतिमल्लवत्तत्क्षयाय सम्यक् प्रयतितव्यम् ॥३२॥
चरमे भवेऽपि भावाः प्रमादशून्या न सर्वथाऽभिमताः ।
को वृत्तान्तोऽन्यस्याऽमुतस्तदिहोद्यताः सन्तु ॥३३॥
नार्वागदगमाच्छान्तिर्मोहस्य गुणाद्विना क्रमं नैतत् ।
अस्मिन् किं नातिचारा महानुभावः स तमपकुर्यात् ॥३४॥
नाग्लोननादि केवलमात्मविशुद्धयै प्रभुश्च यो भावः ।
लक्ष्मणयोर्न किं तप ऊढं हि कथं च सा भ्रान्ता ? ॥३५॥
अनुभवसिद्धं भावो भव्यानां व्रतविशुद्धये भवति ।
शुद्ध इति तत्र शोधिर्न सांप्रतं न च व्रतं तत्र ॥३६॥
अत आदिष्टमाप्तैः शुद्धो भावो न नगसि दत्ते चेत् ।
छेदाद्यपीह देयं न शुद्धिरर्हा विनाऽऽलोचम् ॥३७॥
नाजीर्णभिया स्वाद्यं न न त्रायन्तेन भाव्यमगदविधौ ।
तस्याऽप्यतिरुभयया तथा व्रतातिक्रमावृत्तौ ॥३८॥

न च शिक्षाऽऽदौ श्रेष्ठा लिप्यादेः कस्यचिद् भुवि नुः स्यात् ।
अभ्यासादेव निरवं ज्ञेयं विबुधैर्व्रतं तद्वत् ॥३९॥
नाभ्यवहारे शुद्धेऽस्त्यशुद्धमाप्तं न चेत्तथा तत्स्यात् ।
प्राणावनाय विज्ञैर्नाऽऽह्रियते किं विशोध्याऽन्यः ? ॥४०॥
अगदं शुद्धं पूर्वं गवेष्यते नाप्यते यदा तत्किम् ।
कालासहे गदे ज्ञैः कार्यं गदनुत्तये न परम्?॥४१॥
नष्टे गदे विकारोऽशुद्धेरगदैः परैर्यथा नश्येत् ।
तद्वद्व्रतान्निवृत्ते निबिडे दुरिते ह्यनादिकालगते ॥४२॥
शोधिस्तपःप्रभृतिभिरतिचाराणां विधीयते पुंभिः ।
धर्मारोग्यस्याप्तिस्ततोऽपवर्गाङ्गिनी भवति ॥४३॥
अतिचारत्रासान्न हेया विरतिस्त एव तद्धेयाः ।
कनकं मृदोपलिप्तं किं त्याज्यं त्यज्यते मृत्स्ना (मृदपनेया यत्) ॥४४॥
अवासितोऽपि कुम्भः श्रियं यदा शुद्धसम्भवो विश्वे ।
तदभावे तस्य नाशादृते न फलमाप्यते विज्ञैः ॥४५॥
नरभवआयुर्बुद्धिरारोग्यं धर्मसाधनं सर्वम् ।
न प्रेत्य विना धर्मात्तदविरताः किं सुखममुत्र ॥४६॥
न च नियमः सातिचारो निन्द्यः पूर्वत्र दर्शितं तद्धि ।
आलोचनादिशुद्धिरुदाहृता तां विदन्तु बुधाः ॥४७॥
प्रतिपाद्येत भवद्भिरास्थाय विकल्पमनवमं दशमम् ।
न क्रियते विरतिरियं न विद्यते साम्यसामग्री ॥४८॥
समताहीनं व्रतं न निर्वृतिसिद्ध्यायऽभाणि यत्सूरिभिः ।
कर्मविनाशान्मोक्षः स चात्मज्ञानात्समात्तच्च ॥४९॥
स्वल्पं समतानुगतं शिवदमनुष्ठानमाहुरिद्धधियः ।
विपुलं सकषायं न यतेत तदाप्तये धीमान् ॥५०॥
श्वेतपटो नग्नाटो बुद्धो वा स्याच्छिखावरो मुण्डः ।

समभावभावितात्मा लभते मोक्षं कषायरुङ् नैव ॥५१॥
प्राहुरदो मुनिवर्याः सिध्यन्ति चरणवर्जिता भव्याः।
समताधाति न नियमः कार्यः सुखमात्मना स्थेयम् ।
यद्यपि चरणान्नश्यति पापं निचितं भवैः सुबहुभिरपि ।
मध्येमुहूर्त्तमखिलं तदुपार्जयति कषायितस्तच्च ॥५२॥
निर्दिष्टं श्रामण्यं कषायशमनाच्छ्रुते महामुनिभिः ।
आराधनापि शमिनः सैव विधेया ह्यतो निपुणैः ॥५३॥
साम्येन हि क्षणार्द्धेन कर्म नश्यति तत्पुमान् ।
यन्न हन्याद्वर्षकोटया तपसा साम्यवर्जित. ॥५४॥
वर्षायामपि साधोस्तदाख्यातं मुनिभिर्ह्यदः ।
साम्यरक्षाकृते जघ्यं गन्तव्यं स्थण्डिलाय च ॥५५॥
रक्षार्थं साम्यभावस्य गुरोः पार्श्वे गणे वसेत् ।
आधाकर्मादिना लेपस्तत्र नैव मुनेर्भवेत् ॥५६॥
इति विचार्य जिनोदितमादरान्न विरतिः समतारहिताऽनघा ।
विदधतु प्रयताः समतां ततः समहतेर्व्रतमर्हति नार्हताम् ॥५७॥
साम्यं सुधाम्बुधिमिमं न जनाः श्रयन्ति,
पूत्कुर्वतेऽव्रतहृता जडवञ्चनाय ।
जानन्ति ते शिवपथं चरणं तथापि,
तन्नो चरन्ति समताचरणं कथं स्यात् ॥५८॥
साम्यं चित्तजयाद्भवेच्छ्रुतमतं चित्तं न मुक्तेन्द्रियः,
शक्तो जेतुमिमानि नाभिभवितुं नालं रसाद्यानुगः ।
आसक्तो विषये पुमान् प्रतिकलं बध्नात्यघं संसृते-
र्हेतुर्हा ! समताभिधानमुदितैर्मूढैर्भवः सज्यते ॥५९॥
कषायाणां किं स्यात्करणविषयासक्तमनसां,
लघुत्वं, साम्यं किं प्रतिदिनमुदीर्णाश्रयवताम् ।

यदा जन्तुर्जह्यान्न जडममतां शुद्धमनसा,
तदाऽऽत्मानन्दः किं विलसति हृदीष्टः समभवः ॥६०॥
न साम्यघाति व्रतमादिदेश, जिनः शिवाध्वानमिदं यदिद्धम् ।
सामायिकं साम्यमयं चरित्रं, न्यगादि सार्वैः मुक्तये नाव्रतम् ॥६१॥
व्रतैः का हीनानां भवति समतोशन्तु विबुधा,
न यन्मग्नाः सौख्ये विषयकरणे स्वात्मरतयः ।
हृषीकैः पात्यन्ते भवजलनिधौ के न शमिनो,
गतिस्तेषां काये व्रतमपि न दध्युः शममुखाः ॥६२॥
शमारामालवालं ये व्रतं गृह्णीयुरादरात् ।
यान्ति साम्यसुधापूर्णास्तेऽव्ययां परमां गतिम् ॥६३॥
सुखे वैषयिके त्यक्ते कषाया इयति स्वयम् ।
प्राप्य काष्ठं दहत्यग्निः शाम्यति स्वयमन्यथा ॥६४॥
विषयाक्रान्तचेतस्को बम्भ्रमीति भवोदधौ ।
तेभ्यस्तद्विरतिं कुर्युरनन्तानन्दकाङ्क्षिणः ॥६५॥
कषायेषु विहीनेषु चित्तमात्मनि गच्छति ।
गावो निवृत्तगोचारा यथा स्वालयमाप्नुयुः ॥६६॥
दान्ते चित्ते गुणाः सर्वे, सरितो जलधिं यथा ।
आयान्त्यप्राप्यकारीदं मन्ये तेन मतं बुधैः ॥६७॥
शान्ते चित्ते ह्यनित्याद्या, भावनाः स्थैर्यमियति ।
विनिवृत्तेऽनिले वार्धौ स्तभ्नाति जीवनं न किम् ॥६८॥
भावना भवनाशाय साम्यद्रोर्मूलमग्रिमम् ।
पदार्थोद्योतने दीप्रा दीपिका निर्वृतिप्रदा ॥६९॥
साम्ये ध्यानं ततो ज्ञानमात्मनः सर्वकर्मनुत् ।
कर्मण्यखिले हते मोक्षः (मोक्षोऽखिले हतेऽदृष्टे) तद्व्रतं
शिवसौख्यदम् ॥७०॥

कथं व्रतविहीनानां समता सम्भवेद्बुधाः ।
अबीजो विटपी नैव फलं वृक्षं विना क्व नु ? ॥७१॥
अपि च स्वास्थ्यमालम्ब्य स्वस्य कार्यं व्रतं यतः ।
मनइन्द्रिययोगानामहानि गणभृज्जगौ ॥७२॥
नैतेनाऽव्रतमादिष्टं न वा लङ्घनपद्धतिः ।
यथास्वास्थ्यमदः कार्यमित्यध्वा शास्त्रसम्मतः ॥७३॥
अभ्यासात् पटुतामेति भावस्तत्क्रियतामसौ ।
चिराभ्यस्तेन भावेन स्थैर्यमात्मैति कामितम् ॥७४॥
भवे भ्रान्ता जीवा विरतिरहिता दुःखजलधा-
वचिन्वन् स्थित्योग्रं दुरितमतुलं सानुभविकम् ।
कषायैराक्रान्ताः करणविषयालिङ्गितहृदो
व्रतैर्युक्तास्तत्समसुखरताः सन्तु भविकाः ॥७५॥
[शंकते.] क्रिया गुणोचिताः कुर्वन् लभते तत्त्वमुत्तमम् ।
विरतिः पञ्चमे युक्ता गुणे तत्तुर्यपूर्वकम् ॥७६॥
निश्चितं तत्राधिगतं न वेति ज्ञायते यदा ।
तदोचिता न विरतेः क्रिया मिथ्यात्वसंयुता ॥७७॥
सम्यक्त्वं निश्चलं तस्य यः शमादिगुणान्वितः ।
क्रुध्यति नापराधिभ्यो धर्मपथ्येऽनघा रुचिः ॥७८॥
न तस्य दृष्टिसंमोह औदार्यादिगुणान्वितः ।
शुश्रूषादियुतो मार्गानुसारिगुणसङ्गतः ॥७९॥
यो देवगुरुधर्मेभ्यः सर्वस्वं विनिवेदयेत् ।
धारयेच्छासनं सर्वपुरुषार्थनिबन्धनम् ॥८०॥
अनर्थं भावयेच्छेषं वैयावृत्त्यादितत्परः ।
प्रशंसासंस्तवौ नान्यदृष्टीनां संगतिर्न च ॥८१॥

गुणा न चैतेऽधिगताः सद्दृष्टिता कथं भवेत् ।
तदभावे व्रतं व्योम्नि चित्रवन्नैव शोभते ॥८२॥

अलिका विरतख्यातिः स तथा मनुते निजम् ।
घोरपापचयस्तस्मादन्यो विश्वे न विद्यते ॥८३॥

साधूनाश्रित्य मुनिभिरगादि पापसाधुता ।
अव्रतान् संयतमन्यानुत्तराध्ययनादिषु ॥८४॥

तदेवं न गुणस्थानेऽप्राप्ते तस्य क्रियोचितिम् ।
अञ्चति, तेन कार्या नायती सत्याभिलाषिभिः ॥८५॥

सत्यं सत्यप्रियाश्चख्युर्मनसा निश्चितं न तु ।
अन्याधिकारपठितं यदन्येनैव योज्यते ॥८६॥

सुदृष्टेः स्थिरतायै तन् न्यगादि शास्तृभिः समम् ।
न तेन विरतेर्हानिं युक्तियुक्तं मनस्विनाम् (मनीषिणाम्) ॥८७॥

विचार्यमेतद्विबुधैर्न व्रतं श्रद्धया विना ।
यथायथं गुणाः प्रोक्ताः समे क्षायिकसंयुते ॥८८॥

एतन्निर्वारितं पूर्वं दद्युर्विरतिं मनीषिणः ।
मिथ्यादृग्भ्योऽपि मार्गावताराय शुद्धबुद्धयः ॥८९॥

सद्दृष्टिस्थैर्यमाधेयं समस्तैर्मोक्षकामनैः ।
श्राद्धत्वं नान्यथा धार्यमलिकख्यातिभीतिभिः ॥९०॥

न वाच्या स्वस्य नरता पशुवृत्त्यनतिक्रमात् ।
द्वादशापि व्रतानि स्युस्तेषां नाविरताः समे ॥९१॥

गुणस्थानं क्रियागम्यं न क्रियाबोधको गुणः ।
तद्व्रतं शक्तिमाश्रित्य विधेयं वीतकल्मषैः ॥९२॥

न तादृङ्नियमः शास्त्रे शिष्टः केवलिनो व्रतम् ।
दद्युर्नान्ये तथात्वे च जीवति शासने जिने ॥९३॥

केवलिदत्तमप्यापुर्न सर्वत्र जिना व्रतम् ।
प्राग्भवेऽन्यस्य का वार्ता कुमतिमुज्जहात्विमाम् ॥९४॥
साधूनाश्रित्य गदितं प्रकटसेविन आर्हतैः ।
नैतावता प्रमत्तानां तथात्वेऽस्तित्वबाधनम् ॥९५॥
मुक्तधुरा यतस्तत्र तथाख्याता मुनीश्वरैः ।
अयतानां संयतत्वमतो सर्वक्रियाच्छिदा ॥९६॥
यतमानो यथाशक्ति नाऽसाधुरुपदिश्यते ।
मुक्त्वा यत्कूटचरितमुद्यच्छन्नीरितो यतिः ॥९७॥
न ख्यातिरलिका तस्य व्रतादेः परिपालनात् ।
गुणा यथार्हमन्येऽपि सन्त्येव यदि चेक्ष्यते ॥९८॥
नोनपादार्धपादादिविकल्पाः किं श्रुताः श्रुते ? ।
येनैकान्तिकमालम्ब्याऽऽख्यायते स्वाग्रहानुगम् ॥९९॥
न किं व्रताध्यवसायो गुणो येनाऽन्यदुच्यते ।
स एव ख्यापितः पार्श्वे गुरोर्विरतिसङ्ग्रहे ॥१००॥
ज्ञातं कथं च नाऽवाप्तो गुणः स्वानुभवाद्यदि ।
जानन्तु तद्व्रतोद्युक्त्या योग्यता विरतेर्ग्रहे ॥१०१॥
अक्षयोपशमे त्यागपरिणामे तथाऽसति ।
जिनोक्तमिति विरतेर्ग्रहोऽभियुक्तसम्मतः ॥१०२॥
अत एवोदिता पूज्यैर्जिनपादाब्जसेवने ।
अन्यानुवृत्त्या संगित्या संपत्तिगमरी ध्रुवा ॥१०३॥
आप्तोक्तिबहुमानेन स्थिरता सद्दृशः खलु ।
न च सा नास्ति येनैवमव्रतेनैव जीव्यते ॥१०४॥
क्षयोपशमवैचित्र्यात्सम्यक्त्वं नैकधा मतम् ।
जाता तत्त्वार्थश्रद्धा मत्सम्यक्त्वं ज्ञायतां बुधैः ॥१०५॥

भावं विधाय निःशङ्कं कार्या विरतिरादरात् ।
नाऽव्रतः सिद्धिमाप्नोति हेतुस्तस्या ध्रुवं व्रतम् ॥१०६॥
[शंकते-] न वाच्यमात्मनः स्थैर्यं यथाहं नैव सम्प्रति ।
उपसर्गेऽप्यविचला यतः स्युस्तद्गुणान्नराः ॥१०७॥
तदभावाद् व्रतं धूलीक्रीडाप्रायं न शोभते ।
भयागमे न रक्षन्ति किमर्थास्ते च रक्षकाः ॥१०८॥
योगे तीव्रेऽन्यजन्मायुर्बध्यते स च सङ्कटे ।
प्रमोदे च न तत्र स्याद्विना स्थैर्यं व्रतस्थितिः ॥१०९॥
तत्र चाविरते भावे स्थितिर्ध्रियेत किं व्रतम् ।
न पालनं च विरतेस्तत्र स्थैर्यं न तद्यतः ॥११०॥
मनस्तोषकरं नैव व्रतमीदृग्घितावहम् ।
स्वप्ने यथाऽऽहृतिः पुष्ट्यै तदेतत्क्रियते न वै ॥१११॥
[उ०] प्रोक्तं नैतदवितथं स्थैर्यं यद्यपि सार्थकम् ।
तथापि तद्विनाभ्यासाद्विन्दतां कथमाप्यते ॥११२॥
संयुगे वारणाश्वाद्या नादौ तिष्ठन्ति दारुणे ।
प्राप्तस्थैर्यास्त एव स्युः समित्यग्रेगमाऽर्हकाः ॥११३॥
स्थितिमताऽऽपदि स्थेयं विरतेन जनेन वै ।
न तथापि तदन्यस्यां तदभावे भवेत्सका ॥११४॥
समरे सुभटा नैव शिक्ष्यन्ते वाजिनोऽपि च ।
न चान्यदाऽशिक्षितास्त आहवे क्षेमसाधकाः ॥११५॥
अत एवोक्तमाचार्यैः पश्चान्न लभते सकः ।
तदादावभ्यसनेन सम्पाद्या स्थिरताऽनघा ॥११६॥
आपत्काले स्थिरतायावाप्यते पृथुलं फलम् ।
तथाप्यर्वाग् न तत्फल्गु कर्मबन्धश्च सर्वदा ॥११७॥

बद्धायुष्का नराः प्रान्ते यदि न स्युः शमोपगाः।
तथापि नार्वागाचीर्णं व्रतं निष्फलतामियात् ॥११८॥
वासुदेवश्रेणिकादेर्यतोऽभून्नरके गतिः।
विरुद्धपरिणामोऽन्त्ये भावितीर्थकृतो न किम् ॥११९॥
तथापि तीर्थकृत्सेवा न मोघा प्रेत्य सम्भवात्।
तीर्थेशत्वस्य, नैकान्तात्तदस्थैर्येऽफलं व्रतम् ॥१२०॥
न च ज्ञानं भाविनो नेह सोऽस्ति येन बुध्यते।
नात्मनः स्थिरतां तत्र भाविनीति यतोऽधुना ॥१२१॥
अस्थैर्येऽपि वणिक्पुत्र–युग्मज्ञातं विभाव्यताम्।
आस्वसङ्ख्या भवाः पूर्णा, न सप्ताऽव्रतधारिणः ॥१२२॥
नाऽलिकस्थैर्यभीत्या तत्स्थातव्यं व्रतवर्जितैः।
शिक्षायुता मेधिभूता जायन्ते चञ्चला अपि ॥१२३॥
विचार्य सूरिभिः सूत्रेऽन्यथाऽऽकारा न वर्णिताः।
स्युश्चेद्वृथा व्रतं प्रोक्त–रीत्या स्याद्ध्रुवदुक्तवत् ॥१२४॥
व्रतोच्चारेऽपि नो वाच्यमावेशेन ग्रहो न मे।
यावत्तावदिदं धार्यमित्यादि सूत्रसंमतम् ॥१२५॥
रक्षका न समे लक्षा–योधिनस्ते न सर्वदा।
रक्ष्यन्ते किमु धान्यादे रक्षायायाऽऽत्मनोऽपि च ॥१२६॥
भवन्ति च त एवात्मवीर्योल्लासात्क्षमा युधि।
एवमेवात्मनोऽभ्यासादापत्तौ स्थिरता भवेत् ॥१२७॥
सिद्धं नैव समीहितं व्रतमृते सामग्रिकां नेत्यदः,
कल्पैर्द्वादशभिर्व्यधायि तुलना सम्यक् श्रुतात्कामिता।
तैलं नो सिकताकणेषु दलितेष्वंशेन धीरा भवेत्,
तद्धार्यं व्रतमादराज्जिनमते धृत्वा स्थिरं मानसम् ॥१२८

कर्मोदयोऽप्यनिर्णीतो न वोऽविरतिकारणम् ।
भावो न चेदनभ्यासात् सतां वाऽसङ्गतेः खलु ॥१२९॥
निर्णीयते त्वलाभोऽपि याञ्चायां द्रव्यसङ्गतौ ।
अवस्थाने चैवमेवादृष्टमाहू वयते स्वयम् ॥१३०॥
न सदप्याप्यते तैलं तिलेभ्य उद्यमं विना ।
साध्यापि कर्मणां शान्तिर्न तथोद्योगमन्तरा ॥१३१॥
कर्मणां शान्तयेऽजस्रं प्रयत्नः कर्मधर्मिणाम् ।
कर्मारातिद्रुहोऽर्हन्तो नमस्यन्ते प्रगेऽनिशम् ॥१३२॥
चिन्तयित्वा त्यजेत्कर्म धीरो नोद्यममात्मनः ।
उद्योगात्कर्मणां शान्तिं तपसाऽऽपुर्यथा जिनाः ॥१३३॥
मतमार्हतमास्थाय वोध्यं वोध्यं जिनोदितम् ।
वलवीर्यपौरुषाद्याः स्वस्वकार्यकरा यतः ॥१३४॥
एकान्तं कर्म नियतिर्नाऽऽर्हतैः क्वचिदादृता ।
युतोद्योगेन सफला घट्टभ्रान्तिर्यथारुणे ॥१३५॥
अत आख्यातमर्हद्भिः पापमौदयिकोद्भवम् ।
मोक्षाध्वा कर्मणां शान्तिश्छिद्यन्तां तदमूनि भोः ! ॥१३६॥
अन्यथा यमनियमौ निष्फलौ हीनकर्मणः ।
यथा तथैव संसृत्यां स्थास्नूनां चेन्न तौ गुणौ ॥१३७॥
निर्जरासंवरौ स्यातां तपसेत्युदितं वृथा ।
स्याच्चेत्त्वदुक्तमिष्येत न तत्कर्मोदयो ध्रुवः ॥१३८॥
आप्तैर्द्वेधं मतं कर्म सोपक्रमं तथा परम् ।
प्रयत्नेनाऽऽदिमं शास्येद् व्रतादि च तदर्थकम् ॥१३९॥
क्रमशुद्धा यतः प्राप्तिस्तन्नान्योऽन्याश्रयो भवेत् ।
आदिमाऽशठयत्नात्स्यात्सममेतत्पुरोदितम् ॥१४०॥

अन्त्यं त्वपूर्वकरणान्निधनं यांति यज्जगुः ।
भाप्यामृताब्धयो नाशो घनानां कर्मणां तपेः ॥१४१॥
तन्न कर्मोदिति ध्यात्वाऽलिका जह्यासुरुद्यमम् ।
द्वावि व्रते कृते कर्मतरथा तद् दृढं भवेत् ॥१४२॥
पापेऽकृतेऽपि वध्यन्त एनांस्येकेन्द्रिया यथा ।
स्फुटोऽव्रतप्रभावोऽयं चिन्त्यतामागमोदितः ॥१४३॥
व्रतभङ्गे तथा नाऽयं यथाऽविरततास्थितौ ।
विरताः पतिता मुक्तिमाप्नुयुरर्द्धपुद्गले ॥१४४॥
नाविरता अनन्तानां पुद्गलानामतिक्रमे ।
एकेन्द्रियास्त्रसत्वादि नापुः कैपा कथेतरा ॥१४५॥
नैतेन निरपेक्षेण प्राप्यं यथोदितं फलम् ।
अभव्या यत्र जग्मुस्तां कृतेऽपि निखिले व्रते ॥१४६॥
निर्वाणं मन्वते ते न तस्मिन् वाञ्छा कुतोऽनघा ।
मुक्तिरागादृते पुण्यं केवलं क्रिययाऽर्ज्यते ॥१४७॥
भ्रान्तिर्दिशि विभिन्नायां सफला न सुवह्वपि ।
किन्तु व्यूपे यथा घट्टकुटीप्राप्तिस्तथाफला ॥१४८॥
प्रेम किं निर्वृतौ वो न; न वाऽऽत्मोन्नतिवाञ्छना ।
चेद् द्वयं तद्ध्रुवं भावि शिवं विरतिसङ्गमात् ॥१४९॥
नाऽनन्त्ये पुद्गले पुंसां धर्मरागः शिवाशयः ।
तदालस्यं समुत्सृज्य विरतौ सन्तु सादराः ॥१५०॥
मुक्तिमापुरन्यलिङ्गे ते ये स्युर्भावसंवृताः ।
भजना भावलिङ्गे न सम्मता शास्त्रकर्तृभिः ॥१५१॥
आत्मदेहविवेकार्कोदये ते कर्मकौशिकाः ।
स्वयमन्धा निवर्त्तन्ते क्रियासृष्टिदृगध्वनः ॥१५२॥

त्यक्तारम्भाः साम्यस्तम्भा अशेषजनोदिति-
वाञ्छाव्याप्तास्त्यक्तस्वार्था मृषोदितिवर्जकाः ।
त्यक्त्वा स्तैन्यं दारान् सारान् दृशो न हि युञ्जते,
द्रव्यं नाङ्गीचक्रुर्ये ते गताः शिवधामनि ॥१५३॥ सिध्यन्ति स्म–निष्ठितार्था भवन्ति स्म लब्धानन्तचतुष्कतया समग्रारिष्टभूतासमकष्टवल्लीवितानवारिवारभृदनादिकालीनाष्टादृष्टसमूलकाषंकषणावाप्तात्मस्वभावाविर्भावितया चेति सिद्धाः, अष्टविधेषु सिद्धेषु कर्मक्षयसिद्धा इति । ईषत्प्राग्भारपृथ्वीलक्षणसिद्धिस्थायिनो वा सिद्धाः, सिद्धिरेषामस्तीति कृत्वा । निरुक्तविधिना वा सितं-बद्धमष्टप्रकारं संसारमहीरुहवीजभूतं आत्मस्वरूपप्रतिबन्धकमदृष्टकश्मलं, ध्मातं-धर्म्यशुक्लध्यानाग्निना दग्धम् आत्मस्वरूपं प्रवरकाञ्चनमिव शाश्वतभावेनोद्दीप्रतामानीतमिति सिद्धाः । न सिद्धा असिद्धाः । पर्युदासनञाश्रयणाज्ज्ञानादिधर्मेभ्यो भिन्ना, भिन्नाश्चैतन्यवन्तोऽपि कर्मपरिकरिताः संसारिणो जीवास्तेषां भावः–स्वरूपार्थः असिद्धत्वम् । अस्य ह्यौदयिकत्वं स्पष्टमेव । यतो न हि कर्मोदयमन्तरेण स्यात्संसारे आजवंजवीभावः, तैजसकार्मणमूलत्वात् । क्षीणयोश्च तयोर्न संसारनिमित्तकैः साम्परायिकैरदृष्टैर्योगाभावात् । ऐर्यापथमपि सत्येव कार्मणादौ संयुज्यते जीवेन सह, नान्यथा, असंयुक्तस्यादृष्टेन संयोगाभावात् । [न हि] योगमन्तरेण प्रकृतिप्रदेशबन्धस्यैवाभावात् । असति तादृशे बन्धे कथंकारं स्यातां स्थित्यनुभावौ । अपि चैतौ कषायनिमित्तौ, न चायोगस्य क्षीणकषायस्य वा ततस्तौ स्यातां, तदन्तरा कुतस्तमां भवाटव्यटनं जीवस्य सम्पद्येत । योगा अपि च ये मनोवाक्कायाख्या न तैजसकार्मणयोरन्तरा । यतो न हि वाङ्मनसं कायमौदारिकवैक्रियादिकमन्तरेण, औदारिकं च नैव संयुज्यते नभसैव (सेव) तैजसकार्मणशून्येन आत्मनः कार्मणमृते

ग्रहाभावात्तत्पुद्गलानां, तैजसं विना पाकाभावात्कथङ्कारं सम्पद्येत शरीरोत्पत्तिः। तत्र तैजसकार्मणे विहायान्यदस्ति भवमहीरुह-निदानम्। एतदेव परैर्लैङ्गिको देह इत्युच्यते। तस्य सदा सहचारि-भावेनावस्थानात् संसारिजीवानाम्। गत्यन्तरे गमागमं कुर्वतां कथं नोपलभ्येते संसारिणामिति चेत्, सूक्ष्मतमत्वात्तयो.। आहु-श्चान्येऽपि—"अन्तरा भवदेहोऽपि सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते"। तथा "मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरत्र" तथा "सप्तदशैकं लिङ्गं"। "अणुपरिमाणं तत्कृति श्रुतेः"।तथैव"पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः"। तथा पुनः "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः"। इत्यादि। तत्र कार्मणविहीनेन भवति भवावतारादि। अत एवोच्यते—"अज्ञान-पांशुपिहितं पुरातनं कर्मबीजमविनाशि। तृष्णाजलाभिषिक्तं मुञ्चति जन्माङ्कुरं जन्तोः ॥१॥ इति। तद्युक्तमुक्तमौदयिक-मेवासिद्धत्वमिति। अत्रेदमवधेयं—यद्यपि चाज्ञानत्वकथनेन ज्ञाना-वरणीयं, ज्ञानसाधनत्वाच्च दर्शनस्य छद्मस्थानां तदन्तरेण तदभावात्सहचारित्वाद्वा दर्शनावरणं चोपात्तं, कषाय-लिङ्ग-मिथ्या-दर्शनवर्णनेन च क्रमेण कषायमोहनीय-नोकषायमोहनीय-दर्शनमोह-प्रतिपादनेन मोहनीयं गृहीतं, गतिग्रहणेन च तत्समौदयिकतया वेदनीयनामगोत्रायूंषि निगदितानि, न गतिमन्तरेण शेषाणि, न वा गतिस्तच्छून्या। ज्ञानावरणाद्यास्तु क्षीणकषाययोःसयोग्ययोगिके-वलिनोर्न भवन्ति यद्यपि, तथापि न तौ नामगोत्रायूंषि न धारयतः, भवोपग्राहित्वम् अत एवोच्यते एषाम्, अन्तरायं तु घातित्वाज्ज्ञा-नावरणीयदर्शनावरणीयसमानस्थितिकमिति, न पृथगुपात्तं, तद्-ग्रहणेनैव तस्यापि ग्रहणात्। परं यथाऽसंयतत्वं यथा चारित्र-मोहनीयभेदौ पूर्वं प्रतिपादितावपि तयोः कार्यभूतमपि पृथगुपात्तं, बन्धकारणताज्ञापनादिहेतोः, यतो योगाः कषाया अपि च प्रवर्तन्ते

कर्मोदयोऽप्यनिर्णीतो न वोऽविरतिकारणम् ।
भावो न चेदनभ्यासात् सतां वाऽसङ्गतेः खलु ॥१२९॥
निर्णीयते त्वलाभोऽपि याञ्चायां द्रव्यसङ्गतौ ।
अवस्थाने चैवमेवादृष्टमाह्वयते स्वयम् ॥१३०॥
न सदप्याप्यते तैलं तिलेभ्य उद्यमं विना ।
साध्यापि कर्मणां शान्तिर्न तथोद्योगमन्तरा ॥१३१॥
कर्मणां शान्तयेऽजस्रं प्रयत्नः कर्मधर्मिणाम् ।
कर्मारातिद्रुहोऽर्हन्तो नमस्यन्ते प्रगेऽनिशम् ॥१३२॥
चिन्तयित्वा त्यजेत्कर्म धीरो नोद्यममात्मनः ।
उद्योगात्कर्मणां शान्तिं तपसाऽऽपुर्यथा जिनाः ॥१३३॥
मतमार्हतमास्थाय बोध्यं बोध्यं जिनोदितम् ।
बलवीर्यपौरुषाद्याः स्वस्वकार्यकरा यतः ॥१३४॥
एकान्तं कर्म नियतिर्नाऽऽर्हतैः क्वचिदादृता ।
युतोद्योगेन सफला घट्टभ्रान्तिर्यथारुणे ॥१३५॥
अत आख्यातमर्हद्भिः पापमौदयिकोद्भवम् ।
मोक्षाध्वा कर्मणां शान्तिश्छिद्यन्तां तदमूनि भोः ! ॥१३६॥
अन्यथा यमनियमौ निष्फलौ हीनकर्मणः ।
यथा तथैव संसृत्यां स्थास्नूनां चेन्न तौ गुणौ ॥१३७॥
निर्जरासंवरौ स्यातां तपसेत्युदितं वृथा ।
स्याच्चेत्त्वदुक्तमिष्येत न तत्कर्मोदयो ध्रुवः ॥१३८॥
आप्तैर्द्वैधं मतं कर्म सोपक्रमं तथा परम् ।
प्रयत्नेनाऽऽदिमं शाम्येद् व्रतादि च तदर्थकम् ॥१३९॥
क्रमशुद्धा यतः प्राप्तिस्तन्नान्योऽन्याश्रयो भवेत् ।
आदिमाऽशठयत्नात्स्यात्तममेतत्पुरोदितम् ॥१४०॥

अन्त्यं त्वपूर्वकरणान्निधनं याति यज्जगुः ।
भाप्यामृताव्धयो नाशो घनानां कर्मणां तपेः ॥१४१॥
तन्न कर्मोदिति ध्यात्वाऽलिकां जह्यासुरुद्यमम् ।
द्विवि-व्रते कृते कर्मेतरथा तद् दृढं भवेत् ॥१४२॥
पापेऽकृतेऽपि बध्यन्त एनांस्येकेन्द्रिया यथा ।
स्फुटोऽव्रतप्रभावोऽयं चिन्त्यतामागमोदितः ॥१४३॥
व्रतभङ्गे तथा न
विरताः पतिता
नाविरता अनन्तानां पुद्गलानामतिक्रमे ।
एकेन्द्रियास्त्रसत्वादि नापुः कैपां कयेतरा ॥१४५॥
नैतेन निरपेक्षेण प्राप्यं यथोदितं फलम् ।
अभव्या यन्न जग्मुस्तां कृतेऽपि निखिले व्रते ॥१४६॥
निर्वाणं मन्वते ते न तस्मिन् वान्छा कुतोऽनघा ।
मुक्तिरागादृते पुण्यं केवलं क्रियया्ऽर्ज्यते ॥१४७॥
भ्रान्तिर्दिशि विभिन्नायां सफला न सुवह्वपि ।
किन्तु व्यूपे यथा घट्टकुटीप्राप्तिस्तथाफला ॥१४८॥
प्रेम किं निर्वृतौ वो न, न वाऽऽत्मोन्नतिवाञ्छना ।
चेद् द्वयं तद् ध्रुवं भावि शिवं विरतिसङ्गमात् ॥१४९॥
नाऽनन्त्ये पुद्गले पुंसां धर्मरागः शिवाशयः ।
तदालस्यं समुत्सृज्य विरतौ सन्तु सादराः ॥१५०॥
मुक्तिमापुश्चान्यलिङ्गे ते ये स्युर्भावसंवृताः ।
भजना भावलिङ्गेन सम्मता शास्त्रकर्तृभिः ॥१५१॥
आत्मदेहविवेकार्कोदये ते कर्मकौशिकाः ।
स्वयमन्धा निवर्त्तन्ते क्रियासृष्टिदृगध्वनः ॥१५२॥

त्यक्तारम्भाः साम्यस्तम्भा अशेषजनोद्दिति–
वाञ्छाव्याप्तास्त्यक्तस्वार्था मृषोदितिवर्जकाः ।
त्यक्त्वा स्तैन्यं दारान् सारान् दृशो न हि युञ्जते,
द्रव्यं नाङ्गीचकुर्ये ते गताः शिवधामनि ॥१५३॥ सिध्यन्ति स्म–निष्ठितार्था भवन्ति स्म लब्धानन्तचतुष्कतया समग्रारिष्टभूतासमकष्टवल्लीवितानवारित्रारभृदनादिकालीनाष्टादृष्टसमूलकापंकषणावाप्तात्मस्वभावाविर्भावितया चेति सिद्धाः, अष्टविधेषु सिद्धेषु कर्मक्षयसिद्धा इति । ईषत्प्राग्भारपृथ्वीलक्षणसिद्धिस्थायिनो वा सिद्धाः, सिद्धिरेषामस्तीति कृत्वा । निरुक्तविधिना वा सितं-बद्धमष्टप्रकारं संसारमहीरुहबीजभूतं आत्मस्वरूपप्रतिबन्धकमदृष्टकश्मलं, ध्मातं-धर्म्यशुक्लध्यानाग्निना दग्धम् आत्मस्वरूपं प्रवरकाञ्चनमिव शाश्वतभावेनोद्दीप्रतामानीतमिति सिद्धाः । न सिद्धा असिद्धाः । पर्युदासनञाश्रयणाज्ज्ञानादिधर्मेभ्यो भिन्ना, भिन्नाश्चैतन्यवन्तोऽपि कर्मपरिकरिताः संसारिणो जीवास्तेषां भावः–स्वरूपार्थः असिद्धत्वम् । अस्य ह्यौदयिकत्वं स्पष्टमेव । यतो न हि कर्मोदयमन्तरेण स्यात्संसारे आजवंजवीभावः, तैजसकार्मणमूलत्वात् । क्षीणयोश्च तयोर्न संसारनिमित्तकैः साम्परायिकैरदृष्टैर्योगाभावात् । ऐर्यापथमपि सत्येव कार्मणादौ संयुज्यते जीवेन सह, नान्यथा, असंयुक्तस्यादृष्टेन संयोगाभावात् । [न हि] योगमन्तरेण प्रकृतिप्रदेशबन्धस्यैवाभावात् । असति तादृशे बन्धे कथंकारं स्यातां स्थित्यनुभावौ । अपि चैतौ कषायनिमित्तौ, न चायोगस्य क्षीणकषायस्य वा ततस्तौ स्यातां, तदन्तरा कुतस्तमां भवाटव्यटनं जीवस्य सम्पद्येत । योगा अपि च ये मनोवाक्कायाख्या न तैजसकार्मणयोरन्तरा । यतो न हि वाङ्मनसं कायमौदारिकवैक्रियादिकमन्तरेण, औदारिकं च नैव संयुज्यते नभसैव (सेव) तैजसकार्मणशून्येन आत्मनः कार्मणमृते

ग्रहाभावात्तत्पुद्गलानां, तैजसं विना पाकाभावात्कथङ्कारं सम्पद्येत शरीरोत्पत्तिः। तन्न तैजसकार्मणे विहायान्यदस्ति भवमहीरुह-निदानम्। एतदेव परैर्लैङ्गिको देह इत्युच्यते। तस्य सदा सहचारिभावेनावस्थानात् संसारिजीवानाम्। गत्यन्तरे गमागमं कुर्वतां कथं नोपलभ्येते संसारिणामिति चेत्, सूक्ष्मतमत्वात्तयोः। आहुश्चान्येऽपि–"अन्तरा भवदेहोऽपि सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते"। तथा "मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न"। तथा "सप्तदशैकं लिङ्गं"। "अणुपरिमाणं तत्कृति श्रुतेः"। तथैव "पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः"। तथा पुनः "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः"। इत्यादि। तन्न कार्मणविहीनेन भवति भवावनारादि। अत एवोच्यते–"अज्ञान-पांशुपिहितं पुरातनं कर्मबीजमविनाशि। तृष्णाजलाभिषिक्तं मुञ्चति जन्माङ्कुरं जन्तोः॥१॥ इति। तद्युक्तमुक्तमौदयिकमेवासिद्धत्वमिति। अत्रेदमवधेयं–यद्यपि चाज्ञानत्वकथनेन ज्ञानावरणीयं, ज्ञानसाधनत्वाच्च दर्शनस्य छद्मस्थानां तदन्तरेण तदभावात्सहचारित्वाद्वा दर्शनावरणं चोपात्तं, कषाय-लिङ्ग-मिथ्यादर्शनवर्णनेन च क्रमेण कषायमोहनीय-नोकषायमोहनीय-दर्शनमोह-प्रतिपादनेन मोहनीयं गृहीतं, गतिग्रहणेन च तत्समौदयिकतया वेदनीयनामगोत्रायूंषि निगदितानि, न गतिमन्तरेण शेषाणि, न वा गतिस्तच्छून्या। ज्ञानावरणाद्यास्तु क्षीणकषाययोः संयोग्ययोगिकेवलिनोर्न भवन्ति यद्यपि, तथापि न तौ नामगोत्रायूंषि न धारयतः, भवोपग्राहित्वम् अत एवोच्यते एषाम्, अन्तरायं तु घातित्वाज्ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयसमानस्थितिकमिति न पृथगुपात्तं, तद्-ग्रहणेनैव तस्यापि ग्रहणात्। परं यथाऽसंयतत्वं यथा चारित्रमोहनीयभेदौ पूर्वं प्रतिपादितावपि तयोः कार्यभूतमपि पृथगुपात्तं, बन्धकारणताज्ञापनादिहेतोः, यतो योगाः कषाया अपि च प्रवर्त्तन्ते

साम्परायिकाश्रवार्थं तदा यदाऽसंयततया विषयविषमूर्छितो भवति जीवः, सति चाविरतत्वे नैव बध्यते तत्तथा कषायक्षयभावाल्लघुना कालेन तथाविधस्येति पृथगुपात्तं, तथैव समग्रादृष्टस्य समुच्चितफलज्ञापनायासिद्धत्वं गत्यादिना पृथग्गृहीतेऽप्युपात्तं वैराग्यार्थं तथोपन्यासश्च पार्थक्येन नैव दुष्टोऽन्यथा द्वे एवाख्यास्यन् ग्रन्थकारास्तत्त्वे जीवाजीलक्षणे न पुनराश्रवादीनि। परं यथा हेयोपादेयज्ञानेन मोक्षानुसृतेरानुकूल्याय प्रतिपादितानि पृथक्तया न दोषभाञ्जि, तथाऽत्रापि कारणरूपतयाऽसंयतत्वं फलरूपतया चासिद्धत्वं निराचक्षाणा ग्रन्थकारा उपकारमेव चक्रुः मोक्षानुसारिप्रवृत्तिमतां, स्याद्विरुद्धाभिभाषिता यदा नैते औदयिके अभविष्यतां। चेदेते स्तस्तथाभूते तर्हि तदाख्यानं पार्थक्येन विस्मृतप्रत्येकादृष्टफलानां मुग्धजीवानां समुदितफलदर्शनेन सम्यक् प्रवृत्तय एव भविता, विदग्धानामपि संसारभावाख्यानेन वैराग्योत्पादनमपि एवं सति कृतं स्यादिति। एवमेव लेश्या अपि पृथगुपात्ता ज्ञेयाः, सत्यप्यविरतत्वे लेश्यानुसारेणैव कर्मणो बन्धीभावात्, 'स्थितिपाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेणे'तिवचनात्। अथाऽऽख्यायन्ते क्रमप्राप्ता लेश्याः— तत्र श्लिष्यत्यात्मा आभिः कर्मणा (सह) इति लेश्या—आत्मपरिणामस्तथाविधविविधद्रव्यजनितः। यदाहुः—"कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः। स्फटिकस्येव तत्रायं लेश्याशब्दः प्रयुज्यते ॥१॥" इति। ननु कतमस्य कर्मण उदयेनेमाः ?। न तावद् घातिनामुदयेन, सयोगिन्यपि तत्सद्भावात्। नापि चाघातिनामपि, चरमगुणेऽभावात्। न चास्त्यन्यत्कर्म यदुदयात्सम्पद्यन्त इमाः। अनेनैतदपि निरस्तमेव—यदष्टानां कर्मणामुदये सम्पद्यन्ते लेश्या इति। न च वाच्यं योगपरिणामो लेश्येति। तथा सति "जोगा पयडिपएसं ठिइअणु-

भागं कसायओ कुणइ" इतिवचनात् तस्याः प्रकृतिप्रदेशबन्धमात्र-हेतुत्वापातात् न स्यात्तद्वतां तया सम्पाद्यमानमनुभागादि। न च वाच्यमुक्तमेवात्मपरिणामो लेश्येति। अयोगिन्यपि तत्सद्भावापत्तेः, तत्र हि निरुध्यन्ते योगाः, न त्वात्मपरिणामः, तथा सति कर्म-वेदननिर्जरयोरभावप्रसङ्गादिति [चेत्, सत्यं, परं] न केवलमात्म-परिणामः तयात्वेनापदिश्यते, किन्तु कृष्णादिद्रव्येणोत्पादित एव। कृष्णादिद्रव्याणि तु योगरूपाणि यदि स्युस्तदा न कोऽपि विरोधः, योगसम्भवपर्यन्तमेव लेश्यासम्भवस्याम्नातत्वात्, योगाश्च न सन्त्ये-वाऽन्त्ये गुणस्थाने। न च लेश्यापि तत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावपि सम्भ-वत एव लेश्याया योगैः। यच्च–"जोगा" इत्यादि। तदपि मनोरमं तावदेव, यावद्विविच्यते "जोगा पयडिपएसं ठिइअणुभागं कसायओ कुणइ" इति नियमभावादेव न कषायरहितानामकेवलिनामपि चैकादशद्वादशगुणवर्तिनां साम्परायिको बन्धः, कषायस्यैव स्थिति-विधातृत्वात्। लेश्याया अनुभावविधातृत्वं तु न क्वचिदपि पाप-ठ्यते शास्त्रे; तस्याः कषायसंवलिताया वा भवेत्तथात्वं तदापि न विरोधः। तत्त्वतस्तु योगात्प्रकृतिबन्धः प्रदेशबन्धश्चानुभावः कषायात् स्थितिर्लेश्याविशेषात् अकषायलेश्ययाऽनुभवोऽपि। यदाहुः–"तत्र प्रदेशबन्धो योगात्तदनुभवनं कषायवशात्। स्थिति-पाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेण ॥१॥" [प्रशम०] इति। अत्र कषायशब्दोत्तरं 'वशादि'ति लेश्योत्तरं 'विशेषेणे'ति च युग्मं निन्तनीयं चिह्वता, तथैव पाकविशेष इत्यपि। अत एव पुरतः 'श्लेष इव वर्णबन्धस्य कर्मबन्धस्थितिविधात्र्य' इत्युक्तम। एवमेव च सयोगिनामीर्यापथकर्मबन्धवर्णिततस्तीव्रोऽनुभावोऽपि सम्भवेत्। अन्यथा कषायक्षयात् कथङ्कारमनुभावबन्धसम्भव इति। योगपरिणामत्वेऽपि च लेश्याया योगात्कथञ्चिद्विचित्रत्वादेव

भवेत् ततोऽनुभावविशेषबन्धोऽपि, न तदा विरोधमुत्पश्यामः। योगाश्चात्मपरिणामरूपा एव, भावयोगस्य तथात्वात्। परं सयोगिनि भावमनसोऽभावेऽप्यात्मपरिणामः शुक्लतमोऽस्त्येव लेश्यासद्भावश्चेति लेश्याया आत्मपरिणामत्वं न युक्त्यतिरिक्तम्। द्रव्ययोगास्तु त्रयोऽपि सन्त्येव यद्योगाल्लेश्यासम्भवः, योगत्रयसम्भवस्तु निवृत्तसमुद्घातानामपि सम्भवत्येव "समुद्घातनिवृत्तोऽथ मनोवाक्काययोगवान् भगवान्" इतिवचनात्। ननु चात्मपरिणामत्वे लेश्यानां कथं तासां वर्णगन्धादिमत्त्वं वर्ण्यमानमुत्तराध्ययनादिषु—"नामाइं वण्णरसगंधफासपरिणामलक्खणं ठाणं। ठिइं गतिं चाउं लेसाणं तु सुणेह मे।१॥" इत्यादिना भगवद्भिः सङ्गच्छते?। न ह्यात्मनामस्ति रूपगन्धादिमत्त्वं, कथं तर्हि लेश्यानां स्यात्तथात्वमिति चेत्, अत एवोक्तं—'कृष्णादिद्रव्यसाचिव्या'दिति। द्रव्याणि तु तानि द्रव्ययोगरूपाणि भवेयुस्तदा सर्वं घटाकोटिमाटीकत एव। एवमेव च द्रव्यभावलेश्योपपत्तिरप्यवगन्तव्या। यद्यपि गत्यन्तराले विग्रहगतौ चौदारिकादियोगाभावेऽपि कार्मणकाययोगोऽस्त्येव, तेन तदालम्बनो लेश्यासद्भावस्तदा वर्ण्यमानो नासङ्गततां दधाति तथापि तस्याः स्थूलयोगसद्भावेन परावर्त्तः प्रतिपाद्यः। यत आहुः—"अंतोमुहुत्तम्मि गए अंतोमुहुत्तम्मि सेसए चेव। लेसाहि परिणयाहिं जीवा गच्छंति परलोयं ॥१॥" इति। अत्र हि स्पष्ट एव परभवगमनसमये तात्कालिकलेश्यापरावर्तो नाभ्युपगतस्तत्र लेश्यापरावृत्तिकारणीभूतयथार्थद्रव्योपग्रहाभावात्। लेश्यानां चात्मपरिणामत्वेनाऽसङ्ख्यत्वेऽपि परिस्थूरविभागव्यपेक्षया सामान्यविशेषभावेन षड्विधत्वं वर्ण्यते। तथा चैकजातीयशुक्ललेश्यासद्भावोऽपि लान्तकादाऽऽ सर्वार्थसिद्धेः सुराणां सयोगिनां केवलिनां पर्यायवृद्धतमानां मुनीश्वराणां 'सर्वं

शुक्लमिदं खलु नियमात्संवत्सरादूर्ध्व'मितिवचनान्नासङ्गतो भवति। यद्यपि च त्रिविष्टपनिवासिनामपि केषाञ्चिदभव्यत्वेन नौचित्यमञ्चति शुक्ललेश्यावत्त्वं तथापि तत्र तथाविधानां द्रव्याणां ग्रहणसम्भवात्तेषां द्रव्यलेश्यापेक्षयैवंविधत्वं वर्ण्यमानं नावर्णनीयम्। अत एव च द्रव्यलेश्यापेक्षयाऽविच्छिन्नसन्ततित्वं निर्जरादीनां वर्ण्यते। ततश्च नारकाणां निन्द्यतमलेश्यासद्भावेऽपि न सम्यक्त्वप्राप्तेरुक्तिरसम्भविनी। यत उच्यते-"सुरनारयाण ताओ दव्वल्लेसा अवट्ठिया भणिया। भावपरावत्तीए पुण एसिं हुंति छल्लेसा ॥१॥" इति। ननु च द्रव्योपष्टम्भजनित आत्मपरिणामो लेश्येत्युच्यते, तथा च कथं द्रव्यभावलेश्याव्यपदेशो? यादृशानि द्रव्याणि सचिवीभावमापद्यन्ते तादृशी सोच्येत। न हि जपाकुसुमोपाधिजनितः स्फटिके राग उपलभ्यते, यथा चापदिश्यते स्फटिकस्य रक्तता, तथा नीलिमनीलोपाधिकेन तत्र श्यामताऽपदिश्येत, एवमात्मनो द्रव्यसाहचर्येण लेश्योत्पत्तेः कथमवस्थितानवस्थितत्वं द्रव्यभावापेक्षयोपपाद्यमानमुपपद्येतेति चेत्, सत्यं, यथा हि सुदृढवपुष्कस्य परिश्रमकारणमप्यध्वनीनत्वं न भवति खेदाय, भावितविषवेगस्य वा नापकरोति विषवेगः, तथा यथाऽभ्यवहृतकर्कटिकस्य न भासते जलास्वादः, तथाऽत्रापि नारकसुरयोरवस्थितद्रव्यलेश्याकत्वेऽपि नाऽयुक्ता भावलेश्यापरावृत्तिः। न चैवं द्रव्याणां तथाविधानां तत्तल्लेश्योत्पादकत्वं न, तस्य तत्कारणत्वेन पूर्वमेव निरूपितत्वात्, अन्यथा निर्हेतुकत्वापत्तेः। लेश्याश्चैताः षट् कृष्ण–नील–कापोत–तैजस–पद्म–शुक्लाभिधानाः। द्रव्यापेक्षयैवाऽस्य व्यपदेशाद्वर्णप्राधान्येन व्यपदेश एतासां वर्णानां च स्वनुबोध्यत्वाच्च न गन्धादिभिर्व्यपदेशः। लक्षणानि च जम्बूफलखादक–ग्रामघातकपुरुषषट्कदृष्टान्तेन प्रवचनप्रसिद्धेन यद्यप्यभ्यूह्यानि परमोहावता, तथापि

लोकप्रसिद्धयर्थमुच्यते किञ्चित्पुरुषोद्देशेनोद्दिष्टं निर्दिष्टंयथा ज्ञातवस्तुवादिपुरुषेण, यदपेक्षया शक्नुवन्ति परमार्थपथप्रवृत्ता आत्मनां भावपरिणतिं ज्ञातुं कुशीलानां चाम्नाय तथाविधानां वर्जयेयुश्च तैः सङ्गतिम् । तथाहुः स्थविरपादाः—

"पंचासवप्पवत्तो तिहिं अगुत्तो छसु अविरओ य । तिव्वारंभपरिणओ खुद्दो साहसिओ उ नरो ॥१॥ निद्धंधसपरिणामो निस्संसो अजिइंदिओ । एयजोगसमाउत्तो किण्हलेसं तु परिणमे ॥२॥ ईसा अमरिस अतवो अविज्जमाया अहीरिया गेही । पदोसे य सढे पमत्ते रसलोलुए सायगवेसए य ॥३॥ आरंभाओ अविरओ खुद्दो साहस्सिओ नरो । एयजोगसमाउत्तो नीललेसं तु परिणमे ॥४॥ वंके वंकसमायारे नियडिल्ले अणुज्जुए । पलिउंचगओवहिए मिच्छादिट्ठी अणारिए ॥५॥ उप्फालगदुट्ठवाई य तेणे यावि मच्छरी । एयजोगसमाउत्तो काउलेसं तु परिणमे ॥६॥ नीयावित्ति अचवले अमाई अकुतूहले । विणीयविणए दंते जोगवं उवहाणवं ॥७॥ पियधम्मे दढधम्मेऽवज्जभीरुहिएसए । एयजोगसमाउत्तो तेउलेसं तु परिणमे ॥८॥ पयणुकोहमाणे य मायालोभे य पयणुए । पसंतचित्तो दंतप्पा जोगवं उवहाणवं ॥९॥ तहा पयणुवाई य उवसंते जिइंदिए । एयजोगसमाउत्तो पम्हलेसं तु परिणमे ॥१०॥ अट्टरुद्दाणि वज्जित्ता धम्मसुक्काणि ज्झायइ । पसंतचित्ते दंतप्पा समित्ते गुत्ते य गुत्तिसु ॥११॥ सराए वीयराए वा उवसंते जिइंदिए । एयजोगसमाउत्तो सुक्कलेसं तु परिणमे ॥१२॥" [उत्तरा०] इति । न चैतावन्त एव भेदा लेश्यानां, किन्त्वसङ्ख्या एव । असङ्ख्यातत्वं चासङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयसमानत्वं, क्षेत्रापेक्षया च सङ्ख्यातीतलोकाकाशप्रदेशमानत्वम् । यदाहुः—"असंखे-

ज्जाणोसप्पिणीणं उस्सप्पिणीण जे समया। संखातीता लोगा लेसाण हवंति ठाणाइं ॥१॥" [उत्त०] इतिवचनात्। ननु च जीवानामानन्त्यात्कथं न लेश्यानामानन्त्यम्, प्रतिजीवं लेश्याभेदात्, अध्यवसायस्थानानां चेतो विशेषेणाधिक्यम्। श्रूयतेऽपि च लेश्यास्थानेभ्यः प्रतिकण्डकं प्रतिपादितान्येतावन्त्येवेति चेन्ननु लेश्याया द्रव्यावष्टब्धतयाऽनन्ताश्चानन्तकायिका एकत्र सहचरिता इति न तेषां विभिन्ना लेश्याऽभ्युपगता ज्ञायते। अत एव शरीरप्रमाणान्येतान्युक्तानि स्थानानीति ज्ञायते। यतोऽनुयोगद्वारसूत्रं-"कइविहा णं भंते! ओरालियसरीरा पन्नत्ता?। गोयमा! दुविहा पन्नत्ता, तं जहा-बद्धिल्लिया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखेज्जा असंखिज्जाहि उस्सप्पिणीहिं ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोग"त्ति। ननु च वैक्रियाण्यप्यसङ्ख्यातान्येवाधीतानि, शरीराणि तत्र, यत आहु:-"केवइया णं भंते! वेउव्वियसरीरा पन्नत्ता?। गोयमा! दुविहा पन्नत्ता बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाहि उस्सप्पिणीहिं ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाउ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जभागो"त्ति॥" तत्कथं नाधिकानि स्युरुक्तपरिमाणतो लेश्यास्थानानि भवन्तीति चेत्। सत्यं, तान्यत्र समावेदितान्येव ज्ञेयानीति बुध्यतां। वैक्रियाणां औदारिकापेक्षयात्यन्ताल्पसङ्ख्याकत्वात्, तेषु च तत्र समावेशितेष्वपि नोक्तसङ्ख्याव्याघात इति सुस्थं सर्वम्। तथा प्रतिपादिता औदयिकभेदा गत्यादयः। ननु क्रम एष,यथा कथञ्चिद्वैवमुपन्यासः? उभयथापि, यतः प्रथमतस्तावद्भवति गतेरेवोदयस्तदविनाभावित्वाच्छरीरादेः, तदभावे च नैवेष्टानिष्टविषयप्राप्तिप्रत्ययिकाः कषायाः, उच्यते च-"कर्मोदयाद्भवगतिर्भवगतिमूला शरीरनिर्वृत्तिः।

पादनादिना । तदुक्तं–"संजइचउत्थभंगे मूलग्गी वोहिलाभस्स" त्ति । अत्र चतुर्थभङ्ग इति व्रतक्रमप्रामाण्यान्मैथुनविरति-व्रतभङ्गे आपादिते इति शेषं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यद्वा–प्रथमैवेयं, कृतश्चेति अध्याहार्य व्याख्येयम् । अन्यदपि–"लिंगेण लिंगिणीए संपत्ति जो नियच्छए पावो । सव्वजिणाणं अज्जासंघो आसाइओ तेण ॥१॥ पावाणं पावयरो दिट्ठिफासो वि से न कप्पति हु । जो जिणपुंगवमुद्दं नमिऊण तमेव धरिसेइ ॥२॥ संसारमणवयग्गं जाइजरामरणवेयणापउरं । पावमलपडलछन्ना भमंति मुद्दाधरिसणेणं" ॥३॥ इति । आशातना यश्च मिथ्या-दर्शनत्वं ससारभ्रामकत्वं च । "आसायण मिच्छत्तं आसायणवज्जणा उ सम्मत्तं । आसायणानिमित्तं कुव्वइ दीहं च संसारं ॥१॥" [उप०] इत्यादिना स्पष्टमेव । शासनमालिन्यापादनेनापि तस्य स्यादेवैवंविधफलप्राप्तिः । अनुपयोगेनापि मालिन्यकृतो मिथ्यादर्श-नप्राप्त्यादिकमाम्नातं, का वार्ता तर्हि ईदृशस्य ।? यत आहुः-"यः शासनस्य मालिन्येऽनाभोगेनापि वर्तते । स तन्मिथ्यात्वहेतुत्वादन्येषां प्राणिनां ध्रुवम् ॥१॥ बध्नात्यपि तदेवालं परं संसारकारणम् । विपाकदारुणं घोरं सर्वानर्थविवर्धनम् ॥२॥" [अष्टक०] इत्यादि । आपेक्षमिथ्यादर्शनस्य चाज्ञानता स्पष्टैव, तस्य प्रचुरकर्मबन्धकत्वेन, प्रचुरकर्मोपादानं च तस्य "पल्ले महइमहल्ले" इत्यादिना स्पष्ट-मेव । यद्वा–मिथ्यादर्शनान्वितस्य ज्ञानज्ञान्याद्याशातनया स्पष्ट एव ज्ञानावरणीयस्य बन्धः प्रकृष्टस्तदुदयाच्च स्पष्टमेवाज्ञानत्वं, अज्ञानवतश्च न स्यादेव संयतत्वं 'पूर्वलाभे भजनीयमुत्तर'मितिवच-नात्प्राप्तसम्यग्दर्शनज्ञानस्यापि विरतेर्भजनीयत्वात् "नाणेण विणा न हुंति चरणगुणा" इतिवचनाच्च । न चाज्ञाताश्रवादितत्त्वस्य भवति व्रतादानेच्छापीति । न चाननुष्ठितसंवरनिर्जरायुगलः

मेतदिति चेत् न, अयोगिनि बन्धाभावात्। क्रमोदये च दीर्घकाल-मबन्धकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गो दुरुत्तरः। अन्यच्च—यदि नैव सम्भवेत्कर्मक्षयो, निरर्थकतामेवाप्नोति दीक्षाद्यनुष्ठानम्। न च स्याद् गुणप्राप्तिरपि, कर्मोदयस्य नाभ्युपगम्यते चेत्क्षय उपशमो वा, प्राग्बद्धानां प्रतिबन्धककर्मणां सद्भावात्। तदवश्यमभ्युपेयः कर्मणामुदयनिरोधेनोपशमः क्षयवत्। ननु भविष्यत्येषोऽर्थः क्षयोपशमेन तत्सदृशलक्षणेनोदीर्णस्य नाशाद्भोगेनानुदीर्णस्योपशमाच्च तत्रापि, तन्नार्थोऽनेन क्षयक्षयोपशमाभ्यां भिन्नेन तृतीयेन जीवगुणभावेनेति चेत्, ननु कथमुपशमस्यानभ्युपगमे क्षयोपशमस्यैव तावच्छोभतेऽभ्युपगम उभयरूपत्वात्तस्य, सति चोपशमयोग्यत्वे कर्मणां किमिति नाभ्युपगम्यते भावस्तृतीय औपशमिकाख्यः। न हि क्षयोपशमभावे उपशमं क्षयो विदधाति, तत्राप्यात्मपरिणामजन्यतयैव तस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वात्। तथा चात्मपरिणामजन्यः केवल औपशमिकोऽप्यविरुद्ध एवेत्यभ्युपेय एवासौ। न च वाच्यं भेदेनाभ्युपगमस्तथाप्य यानर्थक एव, यतः क्षयः स्वतन्त्रो यथा तथोदीर्णस्य क्षयेणानुदीर्णस्योपशमेन च क्षयोपशमभावस्य निर्वृत्तत्वान्नार्थान्तरमस्ति, येन युक्तः स्यादभ्युपगन्तुं भावस्तृतीयोऽभ्युपगच्छतापि चैनं क्षयोपशमवदेवाभ्युपगम्यते। न चोदयमागतस्याभिमतं विष्कम्भणमत्रापि, येन भेदः स्यादस्य क्षयोपशमभावादिति। विष्कम्भस्य द्वैविध्यात् प्रदेशविपाकाभ्यां कर्मणां वेदनस्यापि द्वैविध्यात्। य उदयं निरुणद्धि विपाकतोऽसौ स्यात्क्षायोपशमिकः, यस्मिन् भवेत् प्रदेशोदयानुभवो येन च विष्कम्भितोदयस्यापि कर्मणः स्यात्क्षयः, उभयनिरोधे च क्षयाभावान्न कथञ्चारमप्यापद्येत कोऽपि क्षायिकभावं "कडाण कम्माण न मोक्खु अत्थि" इतिवचनात्। न च वाच्यं कथं तर्हि प्रदेशोदयवेदनमात्रेण स्यात्क्षय इति। मदन-

कोद्रववत्तद्रसस्य तनूकरणात्। एवं च दीक्षादिसाफल्यमप्यनेन रसादिहान्यावसेयम्। शास्त्रमपि "तीव्वाणुभावाओ मंदाणुभावाओ पकरेइ" इत्यादिना एतदेवाह। ननु च तत्र "बहुपएसग्गाओ पकरेइ" इत्यप्युच्यत एव, न च प्रदेशोदयस्यावेद्यत्वमभिमतं 'पएसकम्मं नियमवेज्जं' (पएसवेज्जं समं कम्मं) इतिश्रुतेरिति चेत्, सम्यक् परं अपवर्तनादिकरणापेक्षया ह्येतत्, सोपक्रमादृष्टानां च स्यादेवैतत्। यद्वा-न प्रदेशोदयः प्रसिद्धः,(निषिद्ध), किन्तु प्रतिपादिताऽल्पता, सापि परिमाणापेक्षया, यतः पठ्यते तत्राग्रशब्दः, स च परिमाणवाचकः। यद्वा–अग्रशब्देन तत्र न केवलः प्रदेशो–दलसञ्चयरूपः, किन्तु प्रकृत्यादिसमुदायः प्रदेशशब्देन ग्राह्यः 'समुदायः प्रदेशः स्यादि'त्युक्तेः, पूर्वं पृथक् पृथक् प्रतिपादितानि स्थित्यादीनि यद्यपि, परं समुदायेनाऽत्र निर्देश इति नात्र चर्चावतारः कोऽपि। यथाऽऽगमं वा परिभावनीयमेतत्। ननु भवतु तथा, परं कथं भवन्ति प्रदेशा रसशून्याः, येन स्यात्केवलस्य प्रदेशस्योदय इति चेत्, सत्यं, नास्त्येव, परं मतिज्ञानावरणीयादिसद्भावेऽपि तत्तज्ज्ञानोपलम्भान्निरचीयत एतत् यदुत–प्रदेशोदयेन सह रसस्य वेदनेऽपि सूक्ष्मत्वात् भक्षितैलकस्य कदल्यादिविकाराऽभाववत् तद्रसस्य गुणघातकत्वाभावादसत्त्वं विवक्षितम्। तथा च मिथ्यात्वमोहपुद्गलानां सम्यक्त्वमोहतामापादितानां वेदनेऽपि मिथ्यात्वाऽभावेऽपि न कोऽपि विरोध इत्यलमप्रसङ्गेन। औपशमिके तु द्वित्रापि निरोधः प्रदेशविपाकाभ्याम्। न च तत्र वेदनमदृष्टस्यास्ति लेशतोऽपि। अत एव चान्तर्मौहूर्त्तिकत्वं स्थितितोऽस्याभिमन्यतेऽभियुक्तैः। ननु कथं तस्यान्तर्मौहूर्त्तिकत्वं प्रतिपातनियमश्चेति चेत्, ननु अवधारणीयं तावदेतावद्यद्–यदि भवत्यौपशमिकः, नैव वेदयति प्रदेशविपाकौ लेशतः। न चाऽननुभूतं

क्षीयते, आसन्नोदयान्यपि च निरुध्यन्त एव कर्माणि, छाद्मस्थिकश्चोपयोग एकस्मिन्नुत्कृष्टतोऽप्यान्तर्मौहूर्त्तिक एवेति। भवत्येव वान्तिस्खलनावत्काश्चित्कला उदयनिरोधः प्रतिपातश्च। कथं न क्षायोपशमिकस्तर्ह्येवंविध इति चेन्न, तत्र पूर्वोक्तवत्प्रदेशोदयवेदनेन क्षयापादनात्प्रतिबन्धकानां न प्रतिपातनियमः, न चान्तर्मौहूर्त्तिकत्वं तत्रापि, तथाविधरसवेदने तु भवत्येव प्रतिपातः, अत एव "खओवसमियं असंखं" इति श्रूयते। औपशमिकश्च द्विधा—'सम्यक्त्वचारित्रे' इति। तत्र समिति सम्यक् यथावस्थिततयाऽञ्चति—अवगच्छति जीवाजीवादीन् सर्वेन्द्रियानिन्द्रियगम्यानर्थानिति क्विपि सम्यग्—यथावस्थितपदार्थप्रतिपत्तिमान् तस्य भावः सम्यक्त्वं-चेतनाचेतनत्वादिलक्षणादिविशिष्टानां जीवाजीवादीनां श्रद्धानमिति यावत्। तच्चैवं भवति-अनादिकालीने संसारेऽनादितः परिभ्रमन्नसुमानरघट्टघटीयन्त्रन्यायेन स्वोपात्तकर्मबन्धोदीरणोदयनिर्जरापेक्षं चतुर्गतिकेऽनाभोगनिर्वर्तितेन यथाप्रवृत्त्याख्यकरणेन परिणामविशेषेणोत्तुङ्गतरसानुमन्निस्सरत्सरित्स्रोतोऽनुसारश्रितगतिग्रावा विचित्राकृतिमिवावाप्नुयात् लघुकर्मताम्। न च वाच्यं कथं सेति। यतो भवति बन्धोऽध्यवसायापेक्षया निर्जराऽपि च। यदि चाङ्गी नारकवन्निर्जीर्येद्बहु, बध्नीयाच्चाल्पं, कथं न स्याल्लघुकर्मताऽकामनिर्जरासाम्राज्यं च तत्रापि विद्यत एव। तथा च तीव्रदुःखोपनिपाते सत्यपि येन तथाविधानि नूत्नान्यादत्ते स स्यादेवैवंविधः। न चैवं स्वभाववादस्य नियतिवादस्य वा साम्राज्यं तन्निरपेक्षमपि नेति चेत्कः किमाह ? नहि स्याद्वादमतानुगैः किमप्येकान्तेनाभ्युपगम्यते किञ्चिदपि। तथात्वे सर्वमनिश्चितमिति चेद् अस्तु समग्रवस्तुन एकधर्माभिलापापेक्षया, अत एव च स्याच्छब्दप्रयोगः सङ्गच्छतेऽखिलावनीनिवास्यनुभूत एवापेक्षिकवादो न निह्नोतुं शक्यते

ऽनात्मनिह्नुवानेन । कथं विरुद्धयोरेकत्र समावेश ? इति चेत् ह्रस्वदीर्घत्वपितृपुत्रत्वगुरुशिष्यत्ववत्तस्यानुभवसिद्धत्वम्। न चैवं संशयसाम्राज्यं विकृतान्तरीक्षणेक्षितैकान्तसुन्दरशारीरिकमीमांसाकारलुप्तविवेकनयनप्रभारत्नप्रभाद्यापादितं, स्वापेक्षया निश्चितत्वात् सर्वेषाम्। नन्वेवमे (मने) कान्तवादाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहान्या निग्रहस्थानानुसारित्वमिति चेत, आः पातकिन्! अनवधार्यैव वस्तुतत्त्वं वस्तुतस्त्ववधायाऽवधावसि, स्वत्वादिकमप्यापेक्षिकमेव । न हि सर्वथा स्वत्वं परत्वं वा नियतम, स्वेतरद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया स्वत्वान्यत्वात् । अन्यच्च–कथं व्यवहारेण प्रत्यगात्मतां निश्चयेन परमात्मतामभ्युपगच्छन् कारणकार्ययोरनन्यत्वं चाभ्युपगच्छंश्च स्ववचायोद्गीर्णं प्रहरणं न सम्पादयेत् । इत्यलं पापानां कथया । एवं चानाभोगेनापि निर्वर्त्तयन् कर्मलाघवं जन्तुस्तावद्यथाप्रवृत्तिकरणेनाभ्येति यावद् घनरूढदृढः सुचिक्कणो रागद्वेषपरिणामरूपो ग्रन्थिः,तं प्राप्तश्च पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनसागरकोटाकोटिहीनां सर्वामपि क्षपयति सर्वेषां कर्मणामनायुष्काणाम् । ननु च कथं स्थितिक्षयो बद्धानां, सम्भवेद्यपि बध्यमानानामिति चेत् "दीहकालट्ठिइयाओ हस्सकालट्ठिइयाओ पकरेइ" इतिवचनात् । तथा च प्राग्बद्धानामपि स्थिति ह्रसयन् कर्मणामेतावतीं शेषयति । दीर्घस्थितिकानि हि दृढबन्धनबद्धानि भवन्ति कर्माणि । न च तथाबद्धोऽवाप्नुयाद् गुणयोग्यतामिति युक्त एव स्थितिह्रासः । न च वाच्यं यथायमनाभोगेनापीयान् स्थितिह्रासो भविष्यति तथा शेषोऽपीति पलायितं सम्यग्दर्शनादिना मोक्षसाधनेनेति । पांसुबहुले पथि वायुनापहृते स्थूले रजसि किमेवमेव स्यान्नीरजस्त्वं तस्य । एवमेवात्रापि । यथा वा सीमानमतिगन्तुं शक्यते अत्यर्थपार्थिवेनान्यस्यावनीपतेः, नैवं तस्य प्रट्टनगरम् । यथा

वा विद्यासाधने पूर्वसेवा महत्येव, परं नैतावन्मात्रेण सिद्धिरापनीपद्यतेऽन्तरेण जापमिति नानाश्वासो निःश्रेयसाध्वनि, विभावयामश्च यथा हि तीव्रतरव्याधिव्याप्तकरणस्याऽतुलवलौपधोपभोगमाहात्म्येन प्रतनुके आमये स्वयमाविर्भवति नीरोगता, भवति च प्रसन्नमुखकमल आमयावी, आसेवते च द्विगुणितहर्षभरमेदुरो यथाविधि प्राप्तप्रोल्लासागदकरणक्रियोऽगदमगदङ्कारोक्तम्, भवति च सर्वथा रोगाणां नामशेषता। तथाऽत्रापि तावति ह्रासे स्वयमेवोत्पद्यते गुणः प्रवृद्धश्च परिणामश्च पूर्वोक्तातुरवत्प्रवर्त्तते विशेषतः, एवं च विना सम्यग्दर्शनावाप्ति क्रियाया निष्फलत्वमपि कथञ्चिज्जागद्यमानमसाध्यव्याधिपूरपूरितमूर्तिग्लानस्यौपधव्रातमिवातिक्रान्ताशेपौपधिवलं आरोग्यविधानरूपतात्त्विकफलाभावेनेव परमपदप्रापणताविकलत्वेन तथाविधस्य न पक्षपातितां व्यञ्जयेत्तत्प्रतिपादकानां, ग्रन्थि यावदेनमनन्तश आगच्छन्ति जीवाः। न चैतावन्मात्रेण कल्याणास्पदपदप्रापणयोग्यकारणसमापत्तिः। अभव्या अपि चागच्छन्त्यैवात्र, लभन्ते च द्रव्यतः श्रुतसम्यक्त्वमपि। न च वाच्यं कथमेतावतीं भूमिमागतस्य ग्रन्थिर्नाविर्भवेत्ति। चरमभागत्वेनानन्तानुवन्धिनां विवक्षितोऽत्र, गुणप्रापणमप्येतस्मिन् भिन्ने, भवति च पुरगोपुर इव वलवत्तरा मोहसुभटा अत्र। यदि वा जातेऽवबोधे उदयं यायान्मोह इति सोऽत्रैव विवक्षितो, यदि वा प्राक्क्रमशोऽशांशेन क्षयः स्थितेः, अत्र तु समुदित इति क्षय्यसमुदायापेक्षयाऽत्र ग्रन्थित्वमुद्घुष्यते। भवत्येव च समुदायस्याल्पशक्तिकस्यापि वलवत्तरता, दृश्यते च तृणसंहत्या मदोन्मत्ता अपि करिणो वध्यमाना इति अत्रैव ग्रन्थिर्विवक्षितः। यदि वा समूलमूलखननाय प्रवृत्तो मिथ्यात्वमूलमनन्तानुवन्धमिति तस्य ग्रन्थिरिव भेदो विधेय इत्येवं व्यपदिश्यते, वृक्षस्येव भवति दृढता मूलस्य,

अत एव चापूर्वकरणवज्रसूच्या भेदोऽस्य। एवं भिन्नग्रन्थिश्चो-पक्रमते मिथ्यात्वक्षयायानिवृत्तिकरणाख्येन परिणामेन। तत्र चौपशमिक उदितानुदितमिथ्यात्वमोहक्षयोपशमाभ्यामवाप्नोति औपशमिकं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वकृशानोरुदयस्योपशामनात्। तदाह–"ऊसरदेसं दड्ढिल्लयं च विज्झाइ वणदवो पप्प। इय मिच्छस्स-णुदए उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥१॥" इति। शुद्धः परिणाम-श्चात्रोपरोव्यादिवत्, प्रतिबद्धोदयाश्च मिथ्यात्वपुद्गला अन्त-र्मुहूर्तं यावदेवेति लभतेऽसौ प्रतिपातं प्रथममौपशमिकलाभश्च तत्रैव युगपन्मिथ्यात्वपुद्गलाक्रमणात् प्रत्यर्थिपार्थिवप्रथितपुर-रोधवत्। अन्यत्र तु सामर्थ्यविशेषस्य सद्भावात्क्षपयत्येव देशतः प्रदेशवेदनेन उपशमश्रेणी च चारित्रमोहक्षपणव्यग्रतया नैतस्य क्षपणाय विधत्ते विक्रमं, न चान्यत्रास्ति ह्येतत्, पञ्चकृत्व एवै-तत्प्राप्तिः समग्रेऽपि भवचक्रे उत्कृष्टतो जीवस्वाभाव्यादेव, प्रथमं तावदुक्तनीत्या चतुश्चोपशमश्रेण्यामिति तावतामेव भावात्। ननु च पुनरौपशमिकत्वावाप्तौ कथं द्वितीयमपूर्वकरणमिति चेत्। एक आहुः पुनर्बन्धात्। एके तु तत्रापूर्वमिवेत्याहुः। एवमेवौ-पशमिकचारित्रमपि, तच्चोपशमश्रेणावेव, सा चेत्थं–"अणदंसन-पुंसित्थीवेयछक्कं च पुरिसवेयं च। दो दो एगंतरिए सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥१॥ लोभाणू वेइंतो जो खलु उवसामओ व खवगो वा। सो सुहुमसंपराओ अहखायाओ णओ किंचि ॥२॥ उवसामं उवणीया गुणमहय"त्ति। तथा चर्यते–मुमुक्षुभिरा-सेव्यत इति चारित्रम्। तच्चौपशमिकं प्रागुक्तोपशमश्रेण्यामेव, तत्र कषायनोकषायचरणमोहोपशमादिति प्रतिबन्धकसंसर्गाभावे च स्पष्टैव कार्यसिद्धिरिति चारित्रमपि स्यादेवोपशमोद्भवमिति। एते द्वे एव औपशमिके। ननु कथं च मतिज्ञानावरणादीनां

येषां क्षयोपशमोऽस्ति तेषां नौपशमिकत्वं ? न च वाच्यं "मोह-स्सुवसमो ख"ल्विति वचनान्मोहविलयप्राप्यव्यक्तिभावस्यैवौपश-मिकं, मोहश्च दर्शनचारित्रमोहभेदेन द्विधैवेति द्वौ एवौपशमिकभे-दाविति तस्यैव विचारार्हत्वात् । न च न भवति तेषां निरोधः क्षयोपशमभावस्य स्वीकारादिति चेत्, शृणु तावत् येषां येषामुपश-मस्ते ते प्रतिबन्धका सन्तोऽप्यकिञ्चित्कराः । यत उच्यते औपश-मिकचरणमाश्रित्य–"जिणसरिसं पि"त्ति । तद्यदि शेषा अपि तथा स्युरेवमेव स्युः । मतिज्ञानादीनि चक्षुर्दर्शनादीनि दानादीनि च केवलज्ञानकेवलदर्शन (नावरण) निखिलान्तरायावृतस्य जीव-स्यौपाधिकानीति न तेषामुपशमः, केवलज्ञानादीनां च तथात्वे स्यात्केवलादीनामपि प्रतिपातित्वम् । अस्त्विति चेत् "केवलि यनाणलंभो नन्नत्थ खए कसायाणं" इति प्रवचनविरोधात् । न च भवति कषायक्षयमन्तरा तन्मूलत्वात्केवलज्ञानावरणीयादीनां केवल उदयनिरोधः । सत्तावानपि मोहो न केवलं प्रकटयितुं ददाति । यद्वा–न तस्य काल उपशान्ते मोहे विश्रामादन्तर्मु-हूर्त्तमनन्तरं च परिणामपरावृत्तेः, न चोदीर्णकषाय उपशमितुं क्षमो भवति केवलादीनि अनभ्यस्तयुद्धकल इव संयति, तन्न केवलादीनामुपशम इति ध्येयम् । एवमेव संयमासंयमो ज्ञाना-न्यपि वाच्यानि, तान्यपि सम्यक्त्वानन्तरं गते च मिथ्यात्वे भवन्ति क्रमश औपशमिकसम्यक्त्वस्य पातादन्तर्मुहूर्त्तात् अश-मितमिथ्यात्वस्य चोपशमकारणीभूतातिप्रशस्ताध्यवसायाभावात्, तत्सिद्धं केवलस्य मोहस्योपशमः, सम्यक्त्वचारित्रद्वयमेव च तत्प्रा-प्यम् । पारमर्षमप्येवमेवावस्थितम् । यदाहुः–"से किं तं उवसमे ? मोहणिज्जस्स कम्मस्स उवसमेणं"ति । नन्वनेका उक्ता औपश-मिकाः प्रवचने–उवसंतकोहे उवसंतमाणे उवसंतमाए

उवसंतलोभे" इत्यादिकाः। अत्रापि पूर्वं "अणदंसनपुं" इत्यादिना प्रतिपादित एवानेकानामुपशम इति कथं द्वे एवेति चेत्, सत्यं, यद्यपि भावानां परिस्थूरतया दर्शिता इत्युक्तमेव प्राक्, तथापि तत्प्राप्यगुणद्वैविध्यादत्र द्वैधत्वमुपपाद्यमानं नासङ्गतं। मोहस्य द्वैविध्यादेवावार्यस्यैकविधत्वे आवारकाणां बहुविधत्वेऽपि प्रादुर्भावमापन्नस्यैव तथात्वेनोत्पादस्याविवादास्पदत्वात्। मोहश्च दर्शनं चारित्रं चेति युग्ममेवावृणोत्यनेकभेदोऽपीति युक्तमेव द्वैविध्यं तदुपशमप्रभवम्। क्रोधाद्याश्च दर्शनचारित्रमोहभेदा एव, तृतीयस्य मूलभेदस्यैवाभावात्। ननु यथोपशमयितुमारभते मोहं दर्शनचरणभेदेन द्विविधमपि, कालस्यातिह्रसीयस्त्वात्तत्करणे कालपूर्त्तेर्न करोति शेपकर्मणामुपशमंस्तथा ज्ञानावरणीयादिकं किमिति नोपशमयितुमारभते ?, कश्चिदारभेत च चेत्तर्हि वाच्यानि केवलादीन्यप्यौपशमिकानीति चेन्मा विस्माष्टं यदनिरुद्धकषायबलो न शेपकर्मणामुपशमाय प्रभवति, तन्मूलत्वाज्ज्ञानावृत्यादीनाम्, अत एवोच्यते—"मस्तकसूचिविनाशात्तालस्य यथा ध्रुवो भवति नाशः। तद्वत्कर्मविनाशो मोहनीयक्षये नित्यम् ॥१॥", इति। यद्वा—मोहक्षयानन्तरमेव शेपादृष्टक्षयो यथा,तथैवोपशमोऽपि तदुपशमानन्तरीयकः। अत एव 'मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवल'मिति [तत्त्वा०] सूत्रितं सङ्ग्रहकारैः क्षयमाश्रित्येति न शेपकर्मणामुपशमसम्भवः। एवं च नोक्तभेदसङ्ख्याव्याघात इति प्रदेशविपाकोदयनिरोधेऽपि 'चैतस्'यौपशमिकक्षायोपशमिक—क्षायिकाणां परतः परतो विशुद्धिप्रकर्ष' इतिवचनेन योऽस्य विशुद्ध्यपकर्षः क्षायोपशमिकापेक्षया प्रतिपादितो भाष्यकारैः। असौ चावस्थितपरिणामत्वादौपशमिकस्य प्रवर्धमानपरिणामत्वात्प्रदेशोदयेन कर्मनिर्जरणाच्च क्षायोपशमिकस्येति युज्यते

एव, अन्यथा प्रदेशोदयसम्भवात्क्षायोपशमिके स्यादस्यैव विशुद्धिप्रकर्षः। यद्वा—उद्भूतवीर्यत्वं क्षायोपशमिकस्याऽस्य तु स्थितिवीर्यत्वमिति स्फुट एव क्षायोपशमिकस्य विशुद्धिप्रकर्षः पूर्वप्रतिपन्नापेक्षयैतत्। अन्यथा "वड्ढंते परिणामे पडिवज्जेज्जा चउण्हमन्नयरं" इतिवचनान्मन्तव्यमिति चेद्, अस्तु तथाविशुद्धपरिणामत्वात्प्रतिपद्यमानस्यौपशमिकत्वम्, परं नैष नियमो यद्वर्धमानपरिणाम एवाप्नोति चतुर्णामन्यतमं "एमेव वड्ढियम्मि" इतिवचनात्। एतावानेवात्र नियमो—यद्धीयमानाध्यवसायो न लभत इति। तत उक्तं—"हायंति न किंचि पडिवज्जे"त्ति। युक्तं चैतदनिवृत्तिकरणानन्तरमौपशमिकस्यावस्थितपरिणामत्वात्। अनिवृत्तिकरणं तु न स्यादेवावस्थितपरिणामानाम्। न चाविधायानिवृत्तिकरणमवाप्नोति सम्यक्त्वं "तइयं अनियट्टिकरणं सम्मत्तपुरक्खडे जीवे" इतिवचनात्। त्रिपुञ्जीकरणरूपमन्तरकरणं तु नैवासौ विधत्ते प्राप्स्यत्क्षायोपशमिकस्य तत्करणात्। अत एवोक्तमभियुक्तैरावश्यकादौ "ऊसरदेसं दड्ढिल्लयं च" इत्यादि। तथा "खइए"त्ति। क्षायिकाभिधानस्तृतीयो भावः, तत्र क्षयो—विवक्षितस्यात्मगुणप्रतिबन्धकस्य बन्धोदयोदीरणासत्तापेक्षयाऽपुनर्भावेन विनाशो, न हि क्षीणे भवति पुनस्तद्बन्ध आकस्मिकत्वापत्तेः, क्षयश्चानुभवेन, यथा 'विपाकोऽनुभावः। ततश्च निर्जरे'तिवचनात्तथैव तपसापि, "तपसा निर्जरा चे"ति वचनात्। न चास्ति नियमो यद्भोगादेव क्षयः कर्मणां, विपाकोदयस्यावश्यमनुभवनीयत्वे गुणप्राप्तिप्रसङ्गस्यैवोच्छेदापत्तेः, वेदनकाले विपाकस्यावश्यं बन्धभावात्तस्य। न चोपपद्येत मोक्षावाप्तिरपि चैवमिति स्वीकार्य एव क्षयोऽनुभवेतरेणापीत्यभिहितमेव प्राक् सप्रपञ्चम्। तेन क्षयेण निर्वृत्तः क्षायिकः—समूलघातं घातितकर्मावाप्तात्मस्वाभाविकगुणः। स च नवधा

"ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चे"ति [तत्त्वार्थ०] वचनात्। अत्र चकारेणौपशमिकभावविभावितं सम्यक्त्वचारित्राख्यं भावयुगल्मनुकर्षणीयमिति। ज्ञानं केवलज्ञानमेव, न त्वन्यानि; तस्यैव समस्तज्ञानावरणीयादृष्टापनयनोद्भूतत्वात्। न हि केवलिनो भवति सूक्ष्मतममपि ज्ञानावरणीयम्; तत्सद्भावे केवलस्यैवानुत्पाददात्। शेषाणि मत्यादीनि तु न हि भवन्ति ज्ञानावृतिसम्बन्धमन्तरा, हृषीकादिनिमित्तत्वात्तेषाम्। न चावाप्तस्वभावानामर्हत्यन्यसाहाय्येन कार्यकर्तृता। यद्वा केवलावरणं स्थितिमदेव तेषां मत्यादित्वामिति न तानि क्षायिकाणि। न च वाच्यं तानि सन्त्येव केवलिनां, केवलिनश्च ज्ञानावरणीयशून्याः इति स्यात्तेषामपि क्षायिकतेति। कैश्चिदेव तदभ्युपगमात्, अभ्युपगतेष्वपि च न तैः क्षायिकत्वेनाभिप्रेतानि, केवलावरणक्षयजातजन्मत्वाभावात्। ते हीत्थमपव्यस्यन्ति यदुत-केवलोत्पादादर्वागभूवन् यानि मत्यादीनि, तानि नाऽऽवृतानि, केवलिनो ज्ञानावरणीयबन्धायोगात्। न च केवलेन नाशितानि, तस्य तैस्तथाविरोधाभावान्मत्यादिज्ञानान्यपि चाऽऽत्मस्वभावभूतान्येवेति तानि सन्त्येव, परं न तेषामुपयोगः केवलिनाम्। उपयोगे च स्पष्ट एवासर्वज्ञत्वव्यपदेश उपयोगापेक्षया स्यादिति। व्याख्यान्ति चैतत्पक्षानुसारिणः-"नट्ठम्मि उ छाउमत्थिए नाणे" इत्येतत्सूत्रमुपयोगनाशापेक्षया नष्टे छाद्मस्थिके ज्ञाने समुदायोपचाराज्ज्ञानोपयोगे इति, न तु सत्तारूपस्य च्छाद्मस्थिकस्य मत्यादेर्नाश इति। अन्ये तु व्याख्यान्ति यदुत-द्वारजालकगवाक्षादिकल्पं मत्यादि, सर्वथा व्यतीते भित्तिकल्पे ज्ञानावरणे कथं द्वारं सम्भवेदिति, नास्त्येव च्छाद्मस्थिकं ज्ञानं, स्वरूपापेक्षयापि केवलिनामालोकितलोकालोकानां च प्रतिसमयं किन्नूनं भगवतां सर्वज्ञानां सर्वदर्शिनां? यदवलोक्यमत्यादिनेति। नास्य सम्भव इति द्वयोरपि

पक्षयोर्न मत्यादीनि क्षायिकाणीति तु स्थिरपक्षः, समूलकाषंक-षणमन्तरापि तस्य प्राप्तेः। किञ्च-मत्यादीनि भवेयुः क्षायिकाणि, न स्युस्तदा तानि तारतम्यभाञ्जि, न स्युरनेकभेदभिन्नानि च तानि, चत्वारिंशदधिकत्रिशत-चतुर्दश-षड्-द्विभेदत्वात्क्रमेण मत्यादीनाम्। क्षायिकत्वे तु न तारतम्यं, न च भेदाः केवलवदिति। किञ्च-अभ्यासादिना वृद्ध्यादिकमपि नैव युज्यते, क्षायिकस्योत्पादसमयत एवैकरूपत्वात्। न च यावन्ति कर्माणि मत्यादीनामावारकाणि तानि यदा क्षिणियुस्तदा किं न तेषां क्षायिकत्वं? केवलावरणक्षये क्षायिकतावदिति वाच्यम्, जलधरपटलावृतार्कप्रभेव केवलावृत्या-वृतज्ञानस्यैव मतिज्ञानादित्वात्। मत्यादिप्रतिबन्धकक्षयमन्तरा च कथं न केवलावृतिविलय? इति तु नैव नोद्यम्, ध्यानस्यानलस्येव तृणादिवन्मत्याद्यावरणमदग्ध्वा काष्ठकल्पकेवलाच्छादनस्य दहना-सम्भवात्। "चउनाण–तिदंसणावरणा" इतिवचनान्मत्यादीनि देशघातीनि "केवलजुअलावरण" त्तिवचनात्केवलं च सर्वघातीति। तृणादिकल्पताकल्पनान्यस्य च सारदारुसन्निभता न कथञ्चना-प्यनुचितेति। अन्यच्च–यावन्न क्षीणं केवलाच्छादनं तावत्तस्य ध्रुव उदयो मत्यावृत्यादीनामिति न तानि कदापि ज्ञानावृतिकर्मरहि-तस्यासुमतः सम्भवन्तीति स्पष्टैवाक्षायिकता, केवलं तु क्षीण ज्ञानप्रतिबन्धकादृष्टे जायते। न च वध्नाति ज्ञानावरणमंशतोऽपि तद्दानभावाच्च तस्योदयवानपि नेति स्पष्टैवास्य क्षायिकता। युक्तियुक्तं चैतत् "नाणंतरायदंसणमिच्छं धुवउदय" त्ति वचनात्। अत एव च "चउदंसणुच्चजसनाणविग्घदसगं" ति "सोलसुच्छेओ" त्ति दशमगुणस्थानचरमसमये पठ्यते। "चउ दंसणनाणविग्घंतो" त्ति च क्षीणचरमसमये पठ्यते। तथा च नैव सम्भाविनी मत्या-दीनां क्षायिकतेति। एवमेव च केवलदर्शनमपि क्षायिकमेकमेव, न

चक्षुर्दर्शनादीनि। न च नोपात्तं सूत्रे केवलपदमिति, अनुपादानेऽप्यस्यैव क्षायिकता केवलयुगलस्येति तदेवोपादीयते। यद्वा–पूर्वं हि क्षायिकं प्रज्ञाप्य 'ज्ञानदर्शने'तिसामान्यशब्देन क्षायोपशमिके ज्ञानदर्शनयोश्चतुस्त्रिभेदोपादानादत्र केवलस्यैव युगलं गृह्यते इति न कापि विप्रतिपत्तिः। क्षायिकत्वादेव चानन्तानुत्तरकृत्स्नप्रतिपूर्णत्वादिविशेषणान्वितं केवलयुगलमिति द्वयमप्येतन्न क्षयमन्तरा कषायाणाम्। सत्सु हि तेषु प्रतिकलमाकलनीयः कलाविदा ज्ञानवृत्त्यादिबन्धस्तन्मूलत्वात्। अत एवोच्यते–"केवलियनाणलंभो नन्नत्थ खए कसायाणं" इति। कषायाणां क्षयोऽपि च प्रवचनोक्तक्रमेणैवेति प्रतिपादितं–गुणस्थानक्रमारोहहतमोहमिति 'परंपरगयाण'मिति च। तथा च युक्तमेव "केवलनाणं सनामे"त्ति "केवलदंसं सनामे त्ति च" जीवसमासवचः। एतेनात्मस्वरूपभानमात्रेण केवलसंत्तावादिनो निरस्ताः पापात्मानः सारम्भपरिग्रहाः दृश्यमानभापाज्ञानगन्धाभावेऽपि पूपूजयिषवः। न हि लोकालोकावभासकतां विहाय क्षायिकं केवलं। 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्ये'ति "तं नत्थि जं न पासइ भूअं भव्वं भविस्सं च"त्ति सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणविच्छेदाज्जातं सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूपं केवलमितिवचनाच्च। न चात्मनो ज्ञस्वाभाव्यादावरणक्षयाच्च समस्तवस्त्ववभासो न भवेत्, आवरणविच्छेदे अवश्यमावार्यप्रादुर्भावात्। आवरणाभावश्च स्पष्ट एव न तेषां, ये रमणीरमणीयाङ्गरमणारामाणामस्त्राक्षमालादिपरिकरितकरणाः। मोहमहामल्लाभिहतात्मस्वभावत्वेन यथार्हगुणानवाप्तेरित्यलमभिनिविष्टैर्वार्ताप्रसङ्गेनापि। तथा दीयते–वितीर्यते सति स्वे याचके चेति दानं–स्वस्वत्वत्यागपूर्वकमर्पणम्। लभ्यते–प्राप्यते याचनायां सति च स्वे परेभ्य इति लाभः–परकीयस्वत्वपरिहारेण प्राप्तिः,

परप्रेरितं स्वस्वत्वत्यागेन स्वस्वत्वं वा । भुज्यते—अभ्यवह्रियते-ऽपुनर्भावेन वस्तूनां धान्यस्रक्सन्निभानां सुखसाधनतया प्रयोगः "सकृदेव भुज्यते यः स भोगोऽन्नस्रगादिक" इतिवचनात्, सकृत्त्वं च प्रकरणबललभ्यं, पश्चादुपभोगो यतः पठितोऽतस्तद्विपरीतं शेषमन्नं ग्राह्यं, तथा चोक्तमेवापतितं । तथा उपेति पुनः पुनः । न च वाच्यं कथमुपशब्दोऽभिदधीतैनमर्थं, यत "उपासन्नेऽधिके हीने" इत्यादौ नैषोऽर्थ इति । आधिक्येन समानत्वात् । यद्वा—निपातानामनेकार्थत्वाद्दिग्मात्रदर्शनमेव कोशादिना क्रियते, रूढ्या शक्तिर्नियम्यते कोशेन तावन्न तेन नान्या शक्तिर्नेत्यवसेयम्, यौगिकस्यापि भेदस्याभ्युपगमात्तन्न कोशादर्शनेनाप्रमाणता प्रस्तुते प्रकल्प्या कल्पनया आप्ताख्यातानुगते । भुज्यते—सुखसाधनतया प्रयुज्यते यः स उपभोगोऽसकृदङ्गनादिसन्निभानां सुखसाधनतया प्रयोगः "पुनः पुनर्भोज्य उपभोगोऽङ्गनादिक" इतिवचनात् । तथा वीरणं वीर्यं 'शूरवीर विक्रान्ता'विति वचनात्, "ऋवर्णव्यञ्जनान्ता-द्घ्यण्" [सि० ५।१।१७] इति यथेष्टरूपनिष्पत्तिः । आत्मनः शक्तिरिति, शारीरिकी तु तत्प्रभवैव, अन्यथाऽशरीरिणां न स्यादेव सा, नास्ति तेषां, वीर्यस्यानन्तचतुष्टये परिगणनात्, आत्मनः स्वभाव एव च ज्ञानादिवद्वीर्यमिति भवत्येवेदं तेषामिति । एतेन ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुत्थ आत्मगुणविशेषो ज्ञानमि-त्यभियुक्तप्रोक्तं सङ्गच्छत एवं, शक्तिमन्तरात्मनः कस्यचिदप्य-भावादिति । एतानि पञ्चापि दानादीनि जीवस्वभावभूतानि केवलमन्तरायाभिधानेनादृष्टेन विहतानि पञ्चभेदवता, क्षये चाभ्रपटलविलयनावाप्तनिरावरणताविस्तारितप्रभापटलप्रभापति-रिव जीवोऽपि प्रथितदानादिगुणप्रस्तारको भवेदेव । न च जीवानां कथं स्वाभाविकं दानादीनि ?, यतोऽपरवस्तुदानादानादिसाध्यानि

तानि संसारिणां परापरवस्तुसंसर्गौपाधिकत्वात्सम्भवेऽप्येतेषां मुक्तात्मनां तु तत्सम्भव एव कथमिति चेत्, सत्यं, पौद्गलिकवस्तुदानादानादीनि कार्यभूतान्येव व्याख्यायन्ते सौकर्याय, तत्त्वतस्तु तदावरणक्षयोत्थ आत्मपरिणाम एव दानम्। एवं लाभादीन्यपीति न क्षतिः। न हि कार्याभावे कारणस्यासत्त्वम्, अन्यथाऽयोगोलके विद्यमानस्यापि धूमकारणस्य वह्नेर्घटकारणाया मृत्स्नायाश्चाप्यपलापापत्तेः; नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्येति नियमस्त्वननुमत एव, ईश्वरेऽपि सुखदुःखोत्पत्तिप्रसङ्गात्; सचेतनत्वेनात्मत्वात्। अदृष्टाभावेन न स्वरूपयोग्यता तस्येति चेत्, न किं साम्रापि मुक्तात्मनामिति। आत्मगुणापेक्षया या सन्त्येव दानादीनि सिद्धानामपीति। ननु दानं तावन्ममत्वत्यागो लाभश्च स्वत्वापादनरूपत्वान्ममत्वं भोगः क्षुदादिवेदनीयप्रतिकार उपभोगो वेदोदयादिप्रभवेच्छाप्रतीकारो वीर्यं च संहननादिसम्पाद्यशरीरदार्ढ्यजातं सामर्थ्यमेवेति न भिन्नान्येतानि क्रमेण रागत्यागरागवेदनीयमोहनीयप्रतीकारनामकर्मरूपत्वादेषां। तथा च किमिति चेन्नैतानि गुणाः न चान्तरायकर्मणाऽऽवार्याणि तथा चान्यावार्याभावात्कर्मसङ्ख्याव्याघातोऽन्तरायोच्छेदात्क्षायिकाश्च भावाश्चत्वार एव स्युरेवमिति चेत्, सत्यं, तावदत्रधेयमवधारणावद्भिर्भवद्भिर्यत्स्तुतत्त्वम्, यद्दानं न केवलं ममत्वत्यागरूपम्, तयात्वे तस्याभावत्वापत्तेः, किन्तु तथाविधात्मपरिणामजनितमेव। ममत्वविच्छेदस्तु दानहेतुः। एवं लाभोऽपि न ममत्वं, किन्तु तत्सद्भावे भवेत्तथाविधानामन्यथा क्षीणघातिनां न स्यादेव लाभः। एवं भोगस्य कार्यं क्षुदादिप्रतीकारः। उपभोगस्येच्छादिनिरोधोऽपि। वीर्यं तु स्पष्टमेव शरीरादिमसाद्यमप्यात्मगुण एवेति, नैतानि न भिन्नानि, तथा सति चावश्यमभ्युपेयं शेषमपि यथोक्त-

मिति। सम्यक्त्वं चौपशमिकभावे प्ररूपितमेव। विशेषस्त्वेतावानेव, यदुत–जिनकालीनो नरः क्षपकश्रेणियोग्यः क्षपयति चानन्तानुबन्धिकषायसम्यग्मिथ्यात्वतदुभयरूपदर्शनमोहलक्षणाः सप्त प्रकृतीः, क्षयश्च निःसत्ताकीभावः, उपशमस्तूदयनिरोधः, तथा चोपशमलब्धसम्यक्त्वस्य स्यात्प्रतिपातोऽवश्यंतया। अस्य तु न कदापि तत्सत्ताभावान्नूतनबन्धाभावाच्च, तथैव शेषाणामपि क्षायिकाणामप्रतिपातित्वमवगन्तव्यम्। चारित्रं तु क्षायिकं क्षपकश्रेणिक्रमेण, क्षपकश्रेणिश्चैवं–"अणमिच्छमीससम्मं अट्ठ नपुंसित्थिवेयछक्कं च। पुमवेअं च खवेइ कोहाइए अ संजलणे ॥१॥" इति। तथा च केवलज्ञानाद्या नव क्षायिका इति। ननु च "खयपरिणामि उदया अट्ठण्ह वि हुंति कम्माणं" इतिवचनात् शेषकर्मणामपि क्षायिको भावः स्वीकर्त्तव्यः, तथा च शेषकर्मक्षयोद्भूता अपि भावा अवश्यं वाच्याः। न च शेषाणि न क्षियन्त्यदृष्टानि, तथा सति मोक्षत्वाभावप्रसङ्गात्। न चास्ति मोहमृतेऽन्यस्योपशमः, क्षयोपशमोऽपि च न वेदनीयादीनां चतुर्णामिति स्वीकर्तव्य एव क्षय एषाम्। तथा च तदुद्भवा भावा अपि वाच्या एव। तथा सति च न नवैवेति युक्तमिति चेत्, सत्यं, शेषाणामप्यदृष्टानामस्ति क्षयः, परं न तदुद्भवा गुणाः सिद्धान्ते क्वचिदपि जेगीयन्ते ज्ञानावृत्यादिक्षये ज्ञानाद्युत्पत्तिवत्। आवार्यं च न तेषां किञ्चिदस्ति,तथा सति ज्ञानावृत्यादिवद् व्यपदेशप्रसङ्गात्। सुखाद्यावारकत्वं वेदनीयादीनां तत्स्वभावत्वादात्मन इति तु न तस्योपष्टम्भकत्वात्। अन्यच्च-यान्यात्मगुणघातीन्यदृष्टानि यानि घातीनीत्युच्यन्ते, तेषां क्षये तदावार्या गुणाः प्रादुर्भवन्ति। न चाघातिनामावार्यं किञ्चिदिति न तेषां क्षये क्षायिकगुणोत्पत्तिः। तथा च नवैव क्षायिकाः। न चानर्थकस्तेषां क्षयस्तत्क्षय एव यथास्थितात्मस्वरूपोद्भवात्,

स्वरूपप्रतिबन्धकत्वे च न घातित्वमात्मगुणघातकानामेव तथात्वात्। तथा च भवोपग्राहीण्येवैतानि चत्वारि कथ्यन्ते। यद्वा–गुणस्थानापेक्षया भावविचारणायाः प्रक्रान्तत्वाच्छेषाघातिकर्मक्षयश्च चरमगुणस्थानके प्रान्ते, तदुद्भवाश्च गुणाः सिद्धदशायां प्रादुर्भवन्त्यनन्तसुखाद्याः, सिद्धदशा च गुणस्थानक्रमातिरोहातिक्रान्ता कार्यरूपेति न शेषक्षायिकभावसम्भवः। यदि च "दुविहा होंति अजोगी सभवा अभवा निरुद्धजोगा य। इह सभवा अभवा उण सिद्धा जे सव्वभवमुक्का ॥१॥" इतिवचनेन सिद्धानामप्ययोगित्वं स्वीक्रियते। अयोगिगुणस्थानीया ह्रस्वपञ्चाक्षरात्मिका स्थितिश्च सभवायोगिन आश्रित्येति सोपस्कारं च व्याख्यायते, तदा स्यादेव शेषाणां क्षायिकभावत्वम्, परमत्र तद्गुणाधिकारत्वेन नवैवोदिता इत्यवधेयम्। सिद्धत्वप्रादुर्भावश्च समस्तादृष्टक्षयात्, न त्वेकतमक्षयात्। इति नासावपि सिद्धत्वाख्यः परिपठितः क्षायिके। यद्वा-भवन्तूपलक्षणेनान्यान्यपि। यदुक्तमनुयोगद्वारेषु–"से किं तं खयनिप्फन्ने २ अणेगविहे पन्नत्ते–उप्पन्ननाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली खीणाभिणिबोहियनाणावरणिज्जे, एवं० सुयओहिमणपज्जवकेवलनाणावरणे अनावरणे निरावरणे खीणावरणे नाणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के केवलदंसी सव्वदंसी खीणनिद्दे खीणनिद्दानिद्दे खीणपयले खीणपयलापयले खीणथीणगिद्धी खीणचक्खुदंसणावरणे एवं० अचक्खुओहिकेवलदंसणावरणे अनावरणे निरावरणे खीणावरणे दरिसणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणसायावेयणिज्जे खीणासायावेअणिज्जे अवेयणे निव्वेयणे खीणवेयणे सुभासुभवेयणिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणकोहे जाव खीणलोभे खीणपेज्जे खीणदोसे खीणदंसणमोहणिज्जे खीणचरित्तमोहणिज्जे अमोहे निम्मोहे खीणमोहे मोहणिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणनिरयाउए,एवं० तिरियमणुयदेवाउए

अणाउए निराउए खीणाउए आउयकम्मविप्पमुक्के गतिजातिसरीरंगोवंगबंधणसंघायणसंघयणसंठाणअणेगबोंदिविंदसंघायविप्पमुक्के खीणसुभनामे खीणअसुभनामे अनामे२ सुभासुभनामकम्मविप्पमुक्के खीणउच्चागोए खीणनीयागोए अगोए३ सुभासुभगोयविप्पमुक्के खीणदाणंतराए एवं० लाभभोगउवभोगवीरियंतराए, अणंतराए निरंतराए खीणंतराए अंतरायकम्मविप्पमुक्के सिद्धे बुद्धे मुत्ते परिनिव्वुडे अंतगडे सव्वदुक्खप्पहीणे से तं खयनिप्फण्णे" इति सूत्रानुरोधादेवम्। तत्त्वतस्तु न तत्रापि शेषकर्मक्षयोद्भूता गुणा दर्शिता इति नवैव क्षायिकाः। ननु च मत्याद्यावरणानां क्षयो भवति न वा? भवति चेत्, तत्समुद्भूताः कथं न क्षायिका भावास्तेषां त्वस्त्येव घातिकर्मत्वमिति चेत्, सत्यं, व्रजन्ति क्षयं, अन्यथा निरावरणत्वानुपपत्तेः, परं न तदुद्भवा भिन्ना गुणाः केवलादिभ्यो, येन व्यपदिश्येरंस्ते पृथगिति। केवलाद्यावृत्यपनायकाध्यवसायेनैव तेषां नाशात्समूलम्, उत्पद्यते चानन्तरं केवलमेवेति न भिन्नानि मत्यादीनि प्रतिपादितानि। चकारश्च क्षायिकाणामवान्तरभेदज्ञापनाय। ये औपाधिका भवस्थकेवलत्वादय उच्यन्ते तेऽत्रैव, न भिन्ना इति। यद्वा—आत्मस्वरूपतैषां ज्ञापयति। तथा च नेतरोत्पातुकभाववदस्य सान्तत्वं, कर्मवियोगजन्यत्वात्। वियोगश्चानन्तोऽपि भवत्येव, अन्यथा ध्वंसस्यानित्यत्वापत्तेर्नैव च स्वरूपस्योद्भवः, किन्तु प्रादुर्भाव एव। तथा च नोत्पत्तिमत्त्वादपि सान्ततापसङ्गः। तथेति वक्ष्यमाणक्षयोपशमस्य क्षायिकवत् सद्भावताज्ञापनाय, तेन निरस्तास्ते, ये कल्पनां कल्पयन्ति स्वमनीषया यदुत—प्रतिपादनीयाश्चत्वार एवौदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकाख्या भावाः, क्षायोपशमिकस्तु सान्निपातिकतया न पृथक्, तस्य क्षयोपशमलक्षणद्विकसंयोगरूपत्वादिति। तेषां निरासश्च

क्षयोपशमस्य विलक्षणगुणोत्पादकत्वात्, साद्यनन्तत्वनियमाभावात्, प्रदेशोदयवत्त्वेन क्षायिकौपशमिकोभयवैलक्षण्यात्, औपशमिकादनन्तरं क्षायिकात् पूर्वं भावात्, मत्यादिस्वतन्त्रगुणप्रभवत्वाच्चोहनीयः सुधीभिः। सान्निपातिका हि संयोगरूपेण वाच्या एव, न तु ततो विलक्षणगुणस्य प्रादुर्भावः, केवलं के संयोगाः कुत्र संभवन्तीति विचारणायैव तदुपयोगः। अत एव च सङ्ग्रहकारैर्भव्यजीवाधिकारपठितभावेषु नासावुपान्यासि। क्षायोपशमिकस्य च चेत्स्वीक्रियेत सान्निपातिकता, छाद्मस्थिकज्ञानदर्शनाज्ञानलब्धिसंयमासंयमानां व्यवच्छेद आकस्मिकता वा, जात्यन्तरत्वे च द्विसंयोगात् स्पष्टैव न सान्निपातिकता। 'खओवसमिए'त्ति। क्षायोपशमिकः– क्षय उदितस्य, उपशमोऽनुदितस्य क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्तः क्षायोपशमिकः। भिन्नश्चायमौपशमिकात्, प्रदेशोदयवत्त्वेन प्रतिपातनियमाभावात्, क्षायिकतावाप्तेः क्रमेण, सर्वेषामपि घातिनां विषयत्वात्, स तु "मोहस्सुवसमो खलु"त्ति वचनात् पूर्वोक्तयुक्तेश्च मोहस्यैव केवलस्य। न च वाच्यमुपशमश्रुतिसाम्ये किंकृतोऽयं भेदः, क्षयस्तु तत्रापि सिद्ध एवार्थबलादिति। तत्र द्विधोपशमः। अत्र तु विपाकोदयस्येत्युक्तप्रायमेव। श्रुतिसाम्यं द्विविधस्यापि उपशमशब्दवाच्यत्वाविरोधात्। न च वाच्यमौपशमिकस्यैव द्विभेदत्वं कथ्यतां, सर्वोपशमदेशोपशमजत्वेनेति। तथोक्तेः सौकर्येऽपि भावार्थानभिगमात्। औपशमिकादुपशमप्रधानात् क्षायोपशमिकस्य तु प्रदेशोदयवेदनेन क्षयोन्मुखत्वाद्भिन्नत्वं क्षयमिश्रत्वं चास्य सङ्गमनीयं तथैव। अन्यथोदीर्णस्य क्षयस्तु तत्रापि, परं विशेषोऽयमेवात्र यत्-क्षायोपशमिकावस्थायामपि नूतननूतनवेदनेन क्षपयतीतिध्वननाय उभयताऽऽम्नातेति। 'विपाकोऽनुभवः ततश्च निर्जरे'ति नियमेनोदितस्य च नामशेषता स्यादेवोभयत्रापि तन्नोद्यं न, नार्थोऽत्र क्षय-

शब्देनेति । सङ्क्रमादिव्यवच्छेदाय वोभयत्र क्षयो व्याख्यायते, तत एव च क्षयोपशमनिष्पन्नता मत्यादेः सङ्गता भवति । न ह्यन्यथोदितपूर्वं तदावरणं तदवस्थायां व्याघातकं भवति, येन तन्निष्पाद्यता तेषां सङ्गता भवेदिति नौपशमिके क्षययोजना । अत्र तु पठितः क्षयः शब्दः, तदुपपत्तये च विपाकोदयस्यैवैकस्य निरोधोऽभ्युपगतो नोभयोः, तथात्वे च क्षयाभावात्, क्षयोन्मुखत्वादेव च केवलादौपशमिकादस्यैकधोदयनिरोधिनोऽपि विशुद्धिप्रकर्ष आम्नायते भाष्यकारादिभिः । क्षायिके तु वन्धादिक्षयान्न क्षयशब्दयोजना सङ्गतेति ध्येयम् । ध्वनितं च पूज्यपादैरपि सम्यक्त्वत्रयलक्षणमेवम्—खीणम्मि उइण्णम्मि अणुइज्जंते असेसमिच्छत्ते । अंतोमुहुत्तकालं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥१॥ खीणे दंसणमोहे तिविहम्मि वि भवनियाणभूयम्मि । निप्पच्चवायमउलं सम्मत्तं खाइयं होइ ॥२॥ मिच्छत्तं जमुईण्णं तं खीणं अणुइयं च उवसंतं । मीसीभावपरिणयं वेइज्जंतं खओवसमं ॥३॥" इति । अत्र शेषमिथ्यात्वेऽनुदीर्यमाणे इति, निष्प्रत्यवायमिति, मिश्रीभावपरिणतमित्यत्र प्रागतत्त्वेच्विविधानमिति च चिन्तनीयानि मतिमता, येनोक्तपूर्वं भावि स्फुटमिति । अष्टादशधा चायं परिपठ्यते प्रवचनानूचानैः । तदाहुः—"ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्चे"ति [तत्त्वार्थ०] । तत्र ज्ञायते—सामान्योपसर्जनेन विशेषमुख्यतया गृह्यते वस्त्वनेनेति ज्ञानं-साकारोपयोगवाच्यं स्वपराभास्यसाधारण आत्मगुण इति यावत् । तच्च यद्यपि मतिश्रुतादिभेदेन पञ्चधास्ति, तथापि पूर्वं क्षायिकभावव्याख्याने केवलस्योक्तत्वाच्छेषाणि चत्वार्येव क्षायोपशमिकानि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायाख्यानीति प्रतिपत्तव्यम् । न च वाच्यं शेषाणां स्मृतिप्रत्यभिज्ञातर्कानुमानोपमानार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्यप्रातिभा-

प्रेक्षिकादिज्ञानानामनेकेषां सद्भावात्कथं पञ्चैव ज्ञानानीति, कथं च क्षायोपशमिकत्वं चतुर्णामेवेति। यत इन्द्रियानिन्द्रियोद्भवः समग्रोऽपि बोधो मतिरेव, केवलं विहाय श्रुतम्। यद्वा—अवग्रहादिक्रमोत्पन्नो बोधो मतिः। तथा च विहायैतिह्यप्रातिभज्ञाने शेषाणि सर्वाण्येवंविधानीति न मतित्वं व्यभिचरन्ति। तथाहि—स्मृतिस्तावत् पूर्वमवगृहीत ईहितोऽपेतो धृतश्च योऽर्थः तस्यैकसम्बन्धिज्ञानादिभिरुद्भवन्ती कथमिव मतिज्ञानतां व्यभिचरेत्? । पठ्यते च स्पष्टमेव स्मृतेर्मतित्वमभियुक्तैः। इत्थं निश्चितस्यैवाविच्युतिवासनास्मृतिरूपं धरणं धारणेति अवग्रहादिक्रमेण पूर्वमवधृतस्यैव तदित्युल्लेखेन स्मृतित्वात्। उदाह्रियते च तत्तीर्थकरबिम्बमिति। ननु मतिजन्या स्मृतिः स्यान्न तु मतिरेव, यतोऽवग्रहादि पूर्वमेव जातं नाधुनेति चेन्न, मतिजन्यस्यापि मतित्वात् श्रुतजन्यस्मरणस्य श्रुतत्वमेव। यद्वा—अस्तु तस्यापि मतित्वं "अक्खरलंभेण समा ऊणहिया हुंति मइविसेसेहिं। ते उण मइविसेसा सुयनाणब्भंतरे जाण ॥१॥" इति परममुनिवचनप्रामाण्यात्, श्रुतोपग्राहकत्वेन तस्य श्रुतत्वाभिधानोपपत्तेः, श्रुतस्य च स्पष्टमेव धारणाख्यमतिज्ञानजन्यत्वमाम्नायते। स्मरणं च धारणैवेति तु निर्णीतमेव। न च स्मरणस्याऽपूर्वार्थाविग्राहकत्वाभावादप्रामाण्यं धारावाहिकज्ञानवत् निर्विषयत्वाद्वा मरुमरीचिकाज्ञानवद्वेति वाच्यम्। तत्तेदंत्वयोः स्पष्टमेव भेदात्। अपूर्वार्थकग्राहकताया धारावाहिकज्ञानमपि न सर्वथा नापूर्वं, न चाप्रमाणं, प्रमेयत्वाभावापत्तेः, निर्विषयताऽपि नास्य, अननुभूतस्यापि स्मरणप्रसङ्गात्। अन्यच्च—स्मृतिप्रामाण्याभावे कथमिवानुमानस्यापि प्रामाण्यं जेगीयमानं जाघट्यात्, व्याप्तिस्मृतिमूलत्वात्तस्य। हेतोः साध्याविनाभावित्वं हि यत्पूर्वं निश्चितं तद्दृष्ट्वा लिङ्गं स्मर्यते, स्मृते च तस्मिन् पक्षे साधनदर्शनात्

साध्यसत्ता निश्चियते, अजातायां च स्मृतौ न कथङ्कारमपि दृष्टसाधनस्यापि निश्चितसाध्यसाधना, व्यभिचारित्वस्यापि सम्पद्यतेऽनुमाप्रथेति, तस्या अप्रामाण्ये च विपर्ययज्ञानादिव कथं तस्या जातमनुमानं प्रामाण्यभावमास्कन्देत्? । आस्तामन्यत्, स्मृतेरप्रामाण्ये नैव व्याप्तिरपि निश्चिता। यतो नहि दृष्टमात्र-वस्त्वालोचनेन व्याप्तिनिश्चितिः, किन्त्वनन्यथाभावित्वग्रहादिना। तथा च विना स्मृतिमप्रामाण्ये वा तस्याः, कथङ्कारं सा? । तत्त्वतस्तु तस्या अप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि नैव प्रामाण्यनिश्चयः, यथावस्तुत्वस्य तयैव निश्चयात्, तन्न स्मृतेरप्रामाण्यमाश्रयणीय-मात्मप्रामाण्यविघातकरमिति। प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्ये तु नैव प्रथयितुं पराक्रमतेऽनुमानप्रथा। यतो दृश्यमानसाधनस्य दृष्टपूर्व-साधनसमानता यावन्न निश्चिता, तावदुद्धतधूलिधूसरनभोभाग-दर्शनादिव न व्याप्तिस्मृतिः, भ्रान्त्या स्मृतौ वा न प्रामाण्यम्। न चैकत्र लूनपुनर्जातनखादावप्रामाण्यावलोकनेन सर्वत्रानाश्वास आत्मन्याश्वासवतामर्हः कर्तुं, अन्यथा प्रत्यक्षाणामपि द्विचन्द्रादी-नामनृतानां दर्शनात् सर्वेषामपि तथात्वापातो दुर्निवारः समापतन् केन निरोध्यः? । इन्द्रियदोषोद्भवानि तानि चेदनृतानि प्रत्यक्षाणि, तर्हि प्रत्यभिज्ञापीयं पूर्वापरविचाराभावादिति निश्चीयताम्, का हानिः? । पूर्वापरक्षणविशिष्टता भिन्नेति चेत् किमाह? न तावता विशेष्यनाशो वैशिष्ट्यनाशमात्रेण, तथा च सर्वथा भिन्नता द्रव्यस्य न,अन्यथा ध्वस्तं ध्वस्तमिति प्रतीत्यापत्तेः,स्मरणाद्यभावस्य प्रत्यक्षस्यापि चाविसंवादित्वनिश्चयाभावेन प्रामाण्यानवगमप्रसङ्ग-श्चेवं सति दुर्निवारः। इदं मदीयमित्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गाच्च स्पष्टैव वनेचरता स्ववाक्यसिद्धा दिगम्बरता चापद्येत। ननु सोऽयं वह्निसाधनः स एवायं जिनदत्त इत्यादिविधं हि प्रत्यभि-

ज्ञानमुच्यते। व्याहतं चेदं प्रत्यक्षमेव, यतो महानसीयो वह्निसाधनो धूमोऽन्यः, अन्यश्च पार्वतीय इति कथं तयोरैक्यं ?। तथा सति च कथं सोऽयं वह्निसाधन इति ज्ञानमवाप्नुयात् प्रामाण्यभूमिं ?। पूर्वं हि ये जिनदत्तशरीरेऽवयवा आस्ते नाधुनेति कथं तत्रापि स एवायं जिनदत्त इति स्यात्प्रामाणिकः संलापः ?। तथा च निर्णीतप्रामाण्यस्य लक्ष्यस्य बाधे लक्षणमेव दूषितं स्यादिति। स्पष्टा अप्रामाणिकी प्रत्यभिज्ञेति चेत्, न, आद्यायां तज्जातीय एवायमित्यादिवदालोचनेन दृष्टपूर्वसजातीयतायां अन्त्ये च तदभिधानाभिधेयतायां तात्पर्यात् कथञ्चिद्भेदाभेदवादे च न कथञ्चनाप्यसङ्गतमेव, कथमन्यथोपलक्षणाद्दानादिकं व्यवह्रियमाणं युक्तियुक्तं स्यात् ?। न च वाच्यं वार्त्तमानिकानुभवातीतानुभवस्मरणसङ्कलनारूपपर्यवसितस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कथमिव भिन्नत्वम् ?। तथात्वे च द्वीन्द्रियादिग्राह्यविषयज्ञानानां स्मृतितर्कवयादीनां च भेदेन भेदेयत्ता विशरारुताप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यं, परं भिन्नोऽनुभवो भिन्नमनुभूतस्मरणं च यत्र युगपदुदपादिपातां यद्यपि, तथापि न तत्र प्रत्यभिज्ञानस्योद्भवः, किन्तु ज्ञानद्वयस्य भिन्नस्यैवेति पृथक्ता प्रत्यभिज्ञानस्य। अत एव चालोको वह्निव्याप्यो धूमवांश्च पर्वत इति सतोरपि स्मरणानुभवयोर्नानुमाप्रथा प्रथते। न च द्वीन्द्रियादिपरिच्छेद्यमेवं, प्रत्येकं स्वविषयनिश्चयविधानप्रत्यलत्वात् हृषीकाणां। परिमाणादिनिश्चयोऽपि यथास्वमेवेति न द्वीन्द्रियादिविषयग्राहकाधिक्यम्, स्मृतितर्कादीनां च नैकत्रीभूय विषयवेदनं विशिष्टं समस्ति, येन पृथग्ज्ञानाङ्गीकारप्रसङ्गेन भेदेयत्ता विशीर्येत। केचित्तूपलक्षणमिदमित्याहुः। तथा चान्यज्ञानसंयोगेऽपि नैव क्षतिः। नन्वेवं साजात्येन प्रत्यभिज्ञानस्य सिद्धौ वैजात्येनान्यदपि किं न सिध्येदिति

चेन्न, तस्याप्यनुभवस्मरणैकसङ्कलनारूपत्वात्। दृष्टे महिषे स्मृते च सादृश्यादिना गोपिण्डे वैचित्र्यावगमे च स्पष्टमेव विजातीयोऽयं गोपिण्डादिति भवेदिति ज्ञानम्। न च वैचित्र्यावगमश्च कथमिति वाच्यम्, पिण्डद्वयधर्मालोचनायां तस्य स्वतो भानात्। न रूपं रसतो विजातीयमित्यत्रोपयुज्येत प्रमाणान्तरेणाभावस्य साजात्याभावबोधनाभ्युपगमेऽपि वैजात्यसत्ताबोधनं तु मनसैव विकल्पनीयम्। न च साजात्याभाव एव वैजात्यमिति तत्तदभावेन बोधनीयतामापद्येत, तस्य निषेधमुखेनैव बोधनात्। तथा च स एवायं जिनदत्तः, तज्जातीय एवायं गोपिण्डो, गोसदृशो गवयो, गोविजातीयो महिष इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रत्यभिज्ञानान्येव। एतदपि मतिज्ञानमेव, पूर्वानुभूतस्येदानीमनुभूयमानस्य च सङ्कलनारूपत्वेन श्रुतभिन्नतयेन्द्रियानिन्द्रियोद्भवत्वेन चेति। तर्कोऽपि न व्यभिचरति मतिज्ञानताम्। यतस्त्रिकालीकलितसाध्यसाधनाद्यालम्बनज्ञानरूपो हि सः। तच्च क्वचिद् वह्निधूमादौ ज्ञानपञ्चकेनानुपलम्भद्वय–साध्योपलम्भसाधनोपलम्भ–साध्यानुपलम्भ–साधनानुपलम्भात्मकेन। न चैतत्सर्वमवग्रहाद्यन्तरा हृषीकाऽनिन्द्रियसाधनमन्तरा च। न च वाच्यं तर्कस्यामानतैव युक्ता, विकल्परूपत्वात्तस्य। मेयाधीना हि मानप्रामाण्यसिद्धिः। न चास्ति मेयमस्येति। सर्वथाऽसतां शशशृङ्गाकाशकुसुमवन्ध्यास्तनन्धयादीनां विकल्पाविषयत्वेन सर्वथा विकल्पस्याप्रमाणत्वाभावात्। अन्यच्च–असति तर्कस्य प्रामाण्ये कथङ्कारं व्यवस्थाप्येत व्यवस्थाप्रियैरपि प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं, प्रमेयाव्यभिचारित्वज्ञानरूपं हि तत्। न च विना तर्केण यथावन्निश्चीयते च तत्। न च दृष्टेऽपि प्रत्यक्षेण विषये तर्कशून्यो ज्ञातुमलम्, इष्टानिष्टोभयानुभयादिमत्तादिप्रत्यक्षवत्तस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेः।

नर्थं च विना तर्केण व्याप्तिग्रहोऽपि देवानांप्रियाणाम्। यतो न हि सहचारदर्शनमात्रं व्याप्तिनिश्चायकम्, वज्रस्यापि पार्थिवत्वेन लोहलेख्यत्वानुमानापातात्। किन्त्वविनाभावनिश्चयेनैव व्याप्तिनिश्चयः। न चासौ विना तर्कमित्यवश्यमभ्युपेया प्रामाणिकता तर्कस्य। अप्रामाण्ये च तस्य सुतरां व्याप्तेरप्रामाण्यापत्त्याऽनुमानप्रामाण्यव्यवच्छेदः। सोऽयं तर्कोऽप्यूहापरनामधेयो नातिरिच्यते मतिज्ञानाद्, एतस्य मनोज्ञानरूपत्वादेव। न च वाच्यं विचाररूपोऽयं न तु ज्ञानरूप इति। तथा सति ज्ञानमात्रस्यैव प्रत्यक्षादेस्तथात्वापातात्। यथा हि स्मृत्या जानामीति स्मरामीति स्मारयामीति चानुभवः स्मृतेः सिद्धिश्च, तथैव तर्केण वेद्मीति तर्कयामीति प्रत्यवमर्शितस्तर्केण तर्के वेति सुप्रसिद्धस्वस्यानुभवात् स्पष्टैवाभ्युपेया तर्कस्यापि स्मृतेरिव ज्ञानरूपता प्रमाणरूपता चेति। तदेवं निरस्तकोऽपि नातिरेते मतिज्ञानस्वरूपम्, हृषीकमनोनिमित्तत्वात्, तस्यरूपस्य च मतिज्ञानत्वात्। यत आहुः सद्ग्रहकारिपादाः—"तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्त"मिति। तथा साध्याविनाभुवो हेतोः साध्यनिश्चयरूपमनुमानमपि मतिरूपमेव प्रतिपादितायां एव युक्तेः, न चानुमानमप्रमाणम्, तथावचनस्यैव अनुमानाप्रामाण्येऽप्रामाणिकत्वेन अनुमानप्रामाण्यध्रौव्यात्। तत्प्रभञ्जनमपि परेषां नाप्रमाणेन, पर्यनुयोजनमपि नाप्रामाणिकेनाऽमता वा गगनकुसुमकल्पेन। अन्यच्च—न स्याद्धननीयं वाक्यमपि, प्रामाण्यं चेन्नाभ्युपगम्यतेऽनुमानस्य, पराभिसन्धि सावधानतां शुश्रूषां वाऽनभिलक्ष्याय तत्प्रयोगस्य सर्वाग्मसाधनत्वापत्तेः। कार्येन च न जीवजीवनप्रगुणजीवनपानादिका क्रियापि विनाऽनुमानप्रामाण्यवादम्। न च सन्देहात् तत्र प्रवृत्तिरनुभूयते, येन संशयात् स्यात्प्रवृत्तिः, न च संशयोऽप्यभावे प्रामाण्यस्य प्रदाग्नोटिमाटीकते, स्मृतिरपि च नाप्रतिबन्धनगं

युज्यत इति व्यभिचरतीति प्रत्याख्यायते चेत्कः किमाह, न हि यावदनुमानस्य प्रामाण्यमाम्नायते आम्नायवेदिभिः, किन्तु यदेव सद्धेतुप्रभवं निःशेषदोषापोहितं तदेव । व्यभिचारित्वज्ञानं प्रतिवन्धकं चेत्, प्रत्यक्षस्यापि किं न तथात्वं ? व्यक्तिविशेषस्यैव तथात्वानुसन्धानादिति चेद्,अत्रापि न यावदनुमानस्य व्यभिचारित्वं प्रतिसन्धत्तं, व्यक्तेस्तत्प्रतिसन्धाने तस्या एव प्रत्यक्षव्यक्तिवद-प्रामाण्यं भवन्न केनापि निवार्यते । न लौकिकं नाभ्युपगम्यतेऽनुमानं, किन्त्वतीन्द्रियात्मादृष्टादिसाधकमिति चेत्, तदपि चेत् सद्धेतुप्रभव-मभ्युपेयमेवाविसंवादिपदार्थाभ्युपगमतत्परैः । असद्धेतुप्रभवं तु लौकि-कमपि नैवाभ्युपेयं विचक्षणैरिति । को लौकिक-लोकोत्तरयोर्भेदोऽभि-प्रेतो बुद्धिमद्भिरतीन्द्रियसाध्यके प्रतिवन्धाप्रतिपत्तेरिति चेत्, न सा चेत्, कः कथयेत् प्रमाणभावतामस्य, परं गत्यादिनाऽतीन्द्रियस्यापि मनसो लक्षणाद् । यदि प्रतिबन्धप्रतिपत्तिस्तत्रावितथा तदा काऽवि-तथताऽस्य, येनाभ्युपगम्यं नास्य प्रामाण्यं ?। अतीन्द्रियं मन इति तद्विषयकस्यास्य प्रामाण्यानभ्युपगमे नैव रात्रौ पिधेयं गृहद्वारमपहर-णबुद्धेः प्रत्यक्षाभावाच्चौरस्याप्रत्यक्षत्वात्, विहिते हि चौर्ये प्रत्यक्ष-भावात् वार्त्तमानिकत्वात् प्रत्यक्षस्य, कल्पनापि विनाऽनुमानं न प्रभवत्युद्भवितुम् । न च वस्तूनां स्वत्वं वाच्यं, विशिष्टचिह्नादिना स्वत्वस्यानुमेयत्वादेव । किञ्च—विनाऽनुमानप्रामाण्यं कथं स्वप्रसू-सद्भावं वेत्सि स्वप्रसवं वा ?, अवेदने चानयोः स्पष्टैव कान्दिशि-कता । तथा च न स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानानि मतिज्ञानम-तिशेरते इति तत्त्वम् । ऊचुश्चानूचाना अपि—"मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिवोध इत्यनर्थान्तर"मिति । ननु मा भवन्तु स्मृत्यादीनि पूर्वोक्तयुक्तेर्मत्यतिशायीनि, परमुपमानादीनि तथा भवन्ति न निवारितुं शक्यानि शक्रेणापीति चेत्, मा हि त्वरित्वम् । यतो

विचिन्तय–यथोपमानं तावन्न भिन्नं प्रत्यभिज्ञानात्, सादृश्यज्ञानमात्रतया भिन्नत्वे तु वैसादृश्यस्यापि हेतु वाच्यं स्यादन्यदपि, तदभावज्ञानाच्चेत्तत् तदा वैसादृश्याभावादेवेदं न तत्र किं निवन्धनं ? प्रवृत्तिनिबन्धनमिदं चेद्, अपरं किं न निवृत्तिनिवन्धनं प्रवृत्तिनिवन्धनं चापि। सादृश्यदर्शनोत्थज्ञानत्वमप्यस्य प्रत्यभिज्ञानत्वमेवावगाहते धर्मप्रत्यभिज्ञानेन धर्मिप्रत्यभिज्ञानात्, तन्नातिरिक्तं पूर्वोक्तादुपमानं, [न] तेन तदन्तर्भावविचारोऽपि युक्तियुक्तः। एवमर्थापत्तिरपि न भिन्नाऽनुमानात् तर्काद्वा। तथा च तत्र क्वचित् पक्षादिविकल्पाभावेऽपि न क्षतिः। न च विचारशून्यानामभ्युपगम्यते सा, विचारवतां च तर्कबलादुद्भवन्ती सा न तर्कादतिशायिनीति। तर्कश्चाननुभूतेऽपि वस्तुनि वस्तुधर्मपर्यालोचनयोद्भवत्येव। न च सर्वथाऽसति प्रवर्त्ततेऽर्थापत्तिरपि, अन्यथाऽनुपपन्नोऽर्थोऽदृष्टं कल्पयेत्तदुपपादकमित्येवंलक्षणा वाऽर्थापत्तिर्नानुमानप्रथामतिक्रामति, अन्यथाऽनुपपन्नहेतुप्रभवत्वात्तस्य, व्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानं पाटवादेवेति। भवति ह्यभ्यासपाटवादन्यत्रापि स्फुटतामन्तरेणाप्यवग्रहेहयोरपायोद्भवः। न चैतावताऽवग्रहेहयोरन्तरेणैवापाय इति निश्चेतुं शक्यम्, अनवगृहीतस्येहाविषयमनीहितस्य चापायविषयं समवतरीतुमेवाशक्यत्वात्। तद्वदत्रापि पक्षधर्मताव्याप्त्यादिसमुल्लेखस्फुटताभावेऽपि नानुमानभिन्नताऽस्याभिगन्तव्या। तत्त्वतस्तु हेतुपक्षवचनात्मकमेवानुमानमपि व्युत्पन्नानपेक्ष्योच्यतेऽनूचानप्रधानैः। न च सर्वथाऽत्र न तदुल्लेखः, तच्छब्दोल्लेखाभावस्त्वनुमानेऽपि सम एवेति नाभिनिवेष्टव्यमर्थापत्तिप्रमाणपार्थक्ये विचारविशारदैः। यच्चोच्यते यद्यर्थापत्तिरनुमानरूपा समभिगम्यते, किं लिङ्गं तत्राभिमन्तुं योग्यं? यत्र गृहवृत्तित्वाभावेन देवदत्तस्य बहिर्वर्तित्वकल्पना ह्यर्थापत्तिस्तत्र न गृहवृत्तित्वाभावो हेतुतयाभिप्रेतुं

(योग्यः) बहिर्वृत्तित्वसाध्यस्य, मृतादेरपि तथाकल्पनप्रसङ्गात् । जीवनं च गेहादर्शनेनैव सन्दिग्धताभूमिमारूढम्, ततस्तद्विशिष्टमपि न गेहावृत्तित्वं बहिर्वृत्तित्वसाधनायालं, सन्दिग्धविशेषणत्वेन हेतोर्भागासिद्धेः साध्यसिद्धेरपि सप्रत्यूहत्वादिति । तदपि न समञ्जसम् । यतो यदि तावज्जीवनमेव सन्दिग्धं तर्हि कथमर्थापत्तिरप्युन्मज्जेत्? । न हि गेहाभावमात्रेण देवदत्तस्य बहिःसद्भावो निश्चीयते कल्पनया, किन्तु जीवनस्य कुतोऽपि ज्योतिषादिना निर्णये एव । तथा च काऽनुमानेऽपि क्षतिः? यतो जीवने निश्चिते गेहावर्त्तित्वं गमयेदेव बहिर्वृत्तित्वम्, जीवतः परिमितक्षेत्रवृत्तित्वनियमात् । एवं चायुःसत्तावैशिष्ट्यान्वितं गेहावृत्तित्वं बहिर्वृत्तित्वं साधयेदेव, बहिर्वृत्तित्वसन्देहे च न किमपि क्षीयते नः, सन्दिग्धस्यैव साध्यत्वेनाम्नायमानत्वात् । प्रतीतं च न स्यात्साध्यं, "अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्य"मिति [प्रमाणनयतत्त्व०] वचनप्रामाण्यात् । गेहावृत्तेर्जीवनान्यथानुपपत्तिरेव बहिर्वृत्तित्वं साधयेत् । तथा कथं गेहाभावो बहिर्वृत्तित्वं साधयेदित्यपि निरस्तमेव । न चात्र नान्वयिता व्याप्तिरपि, जीवतः कुत्रचिद्वृत्तित्वनियमाद्, गेहावृत्तित्वं वा अध्यक्षसिद्धमिति पारिशेष्याद्बहिर्वृत्तित्वसिद्धिः सिद्धिसौधमध्यारोहन्ती नानुमानादर्थापत्त्या विलम्बयितुं शक्या । अन्यच्च—कल्पनापि नियमान्विता स्यात् अन्यथा वा? । आद्ये, स्पष्टमनुमा, अन्त्ये, न यथार्थता । न च वाच्यं श्रुतादेरपि कल्पना तु भवति, लिङ्गत्वं त्वध्यक्षादेवेति । लिङ्गस्यापीतरप्रमाणसमधिगम्यत्वाऽऽम्नायात् तत्त्वतो लिङ्गनिश्चयस्यैवानुमानहेतुत्वात् । अत एव न लिङ्गमेवानुमानहेतुतयाऽऽम्नायते आम्नाये, किन्तु लिङ्गज्ञानमेवेति न श्रौतार्थापत्तिकल्पनायामपि क्षतिः । तत्त्वतस्तु तर्कादेवार्थापत्तिभावे न कोऽपि विरोधः । उभयमप्येतन्मतिज्ञानमिति तु निर्णीतमेवेति । अभाव-

स्यापि प्रणिगद्यमाना भिन्नप्रमाणता न जाघटीति। कथङ्कारं तर्हि परिगणना तदभावान्न्यूनेति सङ्गच्छते जेगीयमानम्? । यतो विचारणीयं तावत् प्रथमं किं प्रमाणत्वं नाम प्रमाकरणत्वं स्वार्थव्यवसायित्वं वा ? यत् किमपि भवतु, तथापि भावरूपमेव तदित्येतावन्निर्विवादमेव। तथा च स्पष्टमेव न तदभावव्यवहार्यतामेति। अन्यच्च–प्रमाणं हि प्रमेयमवगमयन्नवाप्नोति सद्भावव्यपदेश्यताम्, इदं किमवगमयेत् ? न तावत्स्पर्शादि, तस्यैन्द्रियकत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वात्। नापि प्रतिपन्नप्रतिबन्धं धूमादि नाऽतीन्द्रियं हुताशनादिवत् परोक्षं सिषाधयिषितं क्षममवगमयितुम्, व्याप्त्यादिनिबन्धनत्वात्तदवगमस्य। तथा अन्यदपि वाच्यादिकमवगमयितुं नाऽलम्। तथा च प्रमेयाभावे कथमिव प्रमाणताऽस्य ? । अभाव एवास्य प्रमेय इति चेत्। ननु किं भावव्यतिरिक्तोऽभावो भावाश्रितो वा परिच्छिद्येत? । आद्ये,अन्धस्य सर्वाभावावगतिः,तेनानवलोकनाद् भावानाम्। अथोच्येत योग्यतायां सत्यामिति चेत्, सा किं कुर्यात् येन प्रविश्यते ?। तत्त्वतः तु प्रत्यक्षादिनिवृत्तिरेवाभावतयाऽभिमता। निवृत्तिश्च न ज्ञानरूपा, यया प्रमाणता तस्य व्यांन्नियमाणा शोभेत। अथ 'भावव्यतिरिक्त' इत्यस्य भावाद्भिन्न इत्यर्थो न तु भावाभाव इति चेत्, ननु तथापि नैव सुन्दरम्, तस्य सत्त्वेनाभावावगमाविषयत्वात्। किञ्च–प्रत्यक्षं निवर्तमानं यन्निवृत्तिमधिगमयेत् सैवाभावमेया अयापि वा ?। आद्ये, अनुमानादिनिवृत्तेरन्यदपि प्रमाणान्तरमनुगमनीयम्। अन्त्ये च, धूमाभावाद्यपि यथायथं ज्ञेयम्। न तत्र च प्रयत्नकणिकापि विधेया स्यात्। न चैवमनुभूयते, व्यापकनिवृत्त्यैव व्याप्यनिवृत्तिसमासादनात्। न चाभावोऽस्ति व्यतिरिक्तः, समग्रस्यैव वस्तुस्तोमस्य भावाभावस्वरूपत्वात्। य एव घटः स एव पटाभावः। न च वाच्यमन्योन्याभावस्य तथात्वे नान्ये तथाविधाः।

प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्तावन्मृत्तिकाकपालरूपताऽनुभूयते। न च वाच्यं भावावेव तौ कथमभावौ, भिन्नस्याभावस्यैवाभावात्। यस्मिन्नेव न घटाकारो भूतपूर्वो भूतपूर्वो वा स एव मृदाख्यो भाव उभयत्रापीति। तत एव च प्रत्यभिज्ञापि मृदः तस्या अयं, तस्य वेयं कपालद्वयीति। अत्यन्ताभावो नाधिकरणात् सर्वथा भिन्नः, तथासत्यधिकरणानवलोकिनोऽपि तदवगमप्रसक्तेः। न च वाच्यं व्यतिरिक्ताभावाभावे कथमत्र घटाभाव इति प्रतीतिरिति केवलस्य भूतलस्यावलोकनेनाभिप्रेता दर्शनमात्रेण तथोच्चारात्, अन्यथा कथमनन्तात्यन्ताभावे सत्त्वे केषाञ्चिदेव प्रतीतिः। ननु तज्ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वमिति चेत्, न, तदपि प्रतियोगिनामप्यनेकेषामस्त्येव ज्ञानं भूतपूर्वं, परं यदेवाभिप्रेयते न दृश्यते च तत्तदा तदभावः प्रतीयते,अतिरिक्ताभावे घटपटादिवद्विलोक्येत स्वतन्त्रम्। न च स्यात् प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, अन्यच्च-अभावः स्वरूपेण स्थाणुतामादधीत तत्रान्यतरेण वा सम्बन्धेन ?। आद्ये, स्पष्टमेवाधिकरणात्मकत्वम्, कथमन्यथा स्वरूपेणावस्थानं तत्र ?। न च भिन्नः प्रमीयते। अन्यतरेणावस्थाने तु स्पष्टैवाभावताक्षतिः। अन्यच्च अभावस्य गन्धादिशून्यत्वान्नात्र घटाभाव इति ख्याप्यते भवद्भिरपि घटसत्त्वदशायाम्। यद्वा—घटो न घटाभाव इति। तथा चाभावाभावस्य भावरूपतापत्तौ कथङ्कारं निर्वाहः घटे गन्धवत्त्वादेरिति चिन्तनीयम्। ननु भवतामपि भावे गन्धादिर्नाभावे इति कथं उभयरूपत्वाद् घटादेरभावेऽपि गन्धादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यं, यथा हि घटे विद्यमानं रूपं न रसादिमत्, न चापि रसादिरहितं भिन्नदेशानवस्थानेन, तथाऽभावस्याप्यङ्गीकुर्युः, को विरोधः ?। तत्त्वतस्तु नायं नियम एव प्रामाणिकोऽभावस्यैव व्यतिरिक्तस्याभावात्। ननु गगनकुसुमादिस्थले किं वाच्यमभावस्यातिरिक्तस्या-

भावे इति चेत्, न, किञ्चिद्गगनस्यैव कुसुमवत्त्वादर्शनेन तथा सुखेन प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्, परं भवद्भिरेव चिन्तनीयमेतत् यदुत—न प्रतियोगिज्ञानमित्यादिनियमेन कथमापादनीयम्? नात्र गगनकुसुमं न वा तमो द्रव्यमिति, प्रतियोगिनोरेवाभावाद्। अत्र नञः क्रियान्वयित्वेऽप्यभावस्यैव प्रतीतेः। न चाभावस्यातिरिक्तत्वाभावे कथं कण्टकादिरहिते भूतले तथाज्ञानेन निरङ्कुशा प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, न तत्र कण्टकादिसद्भावाऽसत्तामवलोक्य तथाप्रवृत्तिः, किन्त्वनुभवसिद्धा एव सामान्यप्रवृत्तिर्निःशङ्का,कण्टकादिना स्खलनाः तु क्रियत एव, तथा दृष्टपथेऽपि प्रवृत्तिर्जायते निरङ्कुशा। न हि पथि प्रवर्त्तमानो यावदरिष्टाभावमवकल्पयति, किन्त्वरिष्टे दृष्टे सम्भाविते वा निवर्त्तत इति, तथाऽस्वीकारे च कण्टकादीनामनेकेषां निरङ्कुशप्रवृत्तिकारणता भिन्ना प्रत्येकं वाच्या अनन्तकारणता च निरर्थकैवं सति स्यात्। अस्माकं तु कण्टकादीनां निरङ्कुशप्रवृत्तिविघातकतेति सुमहल्लाघवम्। न च कथं प्रतिबन्धसंसर्गाभावस्य जनकत्वेन लाघवं भवतामपीति। न नूतनैषा कल्पना, सर्वत्रोपयोगित्वादस्याः। तथा च स्पष्टमेव लाघवं, भावाश्रितत्वे तु सम्प्रति ज्ञायमानेऽभावस्य किं भिन्नत्वेनाश्रितत्वमविष्वग्रूपतया वा?। आद्ये, भिन्नत्वायोगाद्व्याघातः। अन्त्ये तु स्पष्टैवाधिकरणात्मकता। न च वाच्यमभावस्याधिकरणात्मकत्वे स्पार्शनेन ज्ञातेऽधिकरणे तद्वृत्तिरसाभावोऽपि ज्ञायेत तेनेति। सङ्ख्येयप्रत्यक्षेऽपि सङ्ख्याप्रत्यक्षाभाववत् स्वाद्यमाने आम्रादौ रूपज्ञानाभाववदुपपत्तेः। न हि तेनाधिकरणे भिन्ने वा, यद्यदिन्द्रियवेद्यं तत्तेन वेद्यत इति नियमस्तु सामान्य एव, कथमन्यथा ज्ञाते घटमात्रे कुशूलाज्ञानिनापि प्रोच्येत पृष्टेन केनापि कुशूलो नायमिति प्रतिवचो, न तत इदं न्याय्यमभावस्य भिन्नताभिधानम्। तथा च कथमेवाभावस्य भिन्न-

प्रमाणता ? । अन्यच्च—ज्ञाते घटे पूर्वं पश्चात् केनचित् पृष्टस्तत्र पटो न वेति, तदोत्तरयति द्रष्टा—नेति । भवतां हि मतेऽभावस्याव विषयोऽधिकरणं च परोक्षमिति कथङ्कारं स परिच्छिन्द्यात् तत्र्त्व पटाभावं प्रतिपादयेच्च । अस्माकं तु घटस्यैव पटाभावरूपत्वात्तत्प-रिच्छेद एव गतार्थता । अन्यच्च—अभावाभावस्य भावरूपत्वाद् घटादयोऽपि भवतामभावप्रमाणविषया एव, न तु प्रत्यक्षादिविषयाः। यतोऽभ्युपगम्यते 'प्रमाणपञ्चकं यत्रे'त्यादि भवद्भिः । अन्यच्च-भावाभावोऽभाव इति स्वीक्रियते । तथा चाभावेनैव प्रमाणेन भावास्तदभावाश्च यद्यवगम्यन्ते, स्यात्तदा तस्याभावावगन्तृत्वम्, तथा च प्रत्यक्षादीनि निरर्थकान्येव, अनेन भावानामप्यवगमात् । विप्रतिहन्यते च 'प्रमाणपञ्चक'मित्यादि तथा सति । अन्यच्च-अभावेनाभावावगमः कथं नेन्द्रियादिना ? तस्य प्रत्यक्षत्वाच्च । न च वाच्यं प्रत्यक्षं सत् परिच्छिन्द्यादसत्तु न तेन परिच्छिद्यते, किन्त्वभावेनैवेति, तथा सति तस्य मानसत्वाभ्युपगमात् । अस्तु चेत् कथं नेन्द्रियविचारमन्तरा मानसमपि च प्रत्यक्षमेव व्यावहा-रिकमिति कथमभावस्य भिन्नमानता ? । तन्नाभावः प्रमाणान्तरम् । कथं तज्ज्ञानमिति चेदनुमानादिना भवतु । तथा च धूमाभावादि-साधनमपि वह्न्यभावादिहेतुना व्याप्तिपुरःसरं भविष्यति । भविष्यति वैजात्यादिज्ञानं गतशुद्धिभावशब्दादिज्ञानं चापि यथायथं स्वस्वज्ञानसाधनसहकृतालोचनातः स्पष्टं भविष्यति । व्यापाराभाव-मात्रत्वं च भवेत् अन्यथा भवदीयाभ्युपगमानुयायित्वे स्वीकर्तव्यम् । न च प्रत्यक्षादीनि भिन्नानि ज्ञानपञ्चकात्, न चानुमानादीनि मतेरिति नाभावस्याप्रतिपादनेन न्यूनता प्रस्तुतसूत्रस्येति । सम्भव-मपि च मानं न भिन्नतामर्हति । अवयवसङ्ख्यावगमरूपं हि तद् अवान्तरतया न चानधिगता सा ज्ञायते, अधिगतत्वे च तस्याः

प्रत्यक्षादिना किमिव भिन्नेन प्रमाणेन ? । न सम्भवस्य सर्वथा प्रामाणिकता, विसंवादस्यापि दर्शनादतथाविधेन विहितस्य तथाविधस्य तु पटुत्वभ्यासात्तथाभवने न प्रमाणान्तरता । अन्यथा शतशोऽभ्यस्तव्याप्तेरन्तरगपि व्याप्तिस्मृतिमनुमानोत्पत्तेः अभ्यस्तस्यप्यक्षादेस्च झटिति सत्येतरत्वानवधारणदर्शनाच्च व्याप्त्यवग्रहेहादिक्रमलोपापत्तेश्चाभ्याससंस्कृतबुद्धेर्हि विशेषेणावगमात्र-ज्ञानान्तरमभ्युपगम्यते । अन्यथा परगताद्याः प्रत्यक्षादीनामपि भेदा भवेयुः । यद्वा—सम्भवस्य पार्थक्याभिगमे न काचिन्नो हानिः, कर्मजाया बुद्धेः कथञ्चित्तथात्वात् । कथं न बुद्धेः कर्मजत्वमिति चेद्, अभ्यासेन पाटवोपलब्धेः प्रत्यक्षं न कथञ्चनापि सङ्गतिहीनता । प्रमाणप्रमेयव्यवस्था ह्यनुभवानुरोधेनैव क्रियते, अनुभवबाधस्य सर्वेभ्यो दुस्तरत्वात् । अनुभवश्चाभ्यासेन बुद्धेः पाटवोपलम्भे स्फुटतर एवेति । ह्रस्वदीर्घादिज्ञानं च यद्यपि न प्रत्यक्षम्, एकतरदर्शनेऽपि तथाज्ञानाभावात्, परदर्शन एव पूर्वज्ञातस्य द्वयोर्ह्रस्वदीर्घयोरेकतरेणाऽध्यवसायः । न च परदर्शनाऽनेहसि पूर्वदृष्टं विद्यते, न वा पूर्वदर्शनकाले परवस्तुनो दर्शनं, अध्यवसितिश्च समुदितयोरिति भिन्नमेवापेक्षिकमभ्युपगमनीयमित्युच्यते यत् । तदपि नैव समञ्जसम्, मानसत्वादेतस्य । यत् परिमाणं पूर्वस्याभूत्तदितो दृश्यमानवस्तुपरिमाणात् न्यूनं वाऽधिकं वा, ततस्तदस्मात् ह्रस्वं वा दीर्घं वेति प्रतिपद्यते, पश्चाद् द्वयोरपि स्यात् ह्रस्वता यदि, ततोऽपि दृष्टिपथमापाति महदिति नैतावता भिन्नप्रमाणता । अन्यथा परममहीयसो लघीयसो वा यावद्दर्शनं न जायते पूर्वस्य, न स्यान्निर्णयो, निर्णये वा प्रामाणिकता, सा तु ह्रस्वत्वाद्यावज्ज्ञाननिर्णयत्वाऽप्राप्तास्य । तथा च कदापि निर्णयो नैव भवति महीयसो लघीयसोऽपि च दर्शनस्य भविष्यन्त्यां सम्भावनेन निर्णयाऽभावात्, द्वयोर्निर्णय

इति चेत्, पूर्ववदेव युक्तः सः, अन्यथा तु निर्णयाऽभाव एवोक्तयुक्तेः। न च विचारशून्यं किमपि प्रमाणमाम्नायते आम्नायविद्भिः। तथा सति प्रमाणाऽप्रमाणयोर्विशेषाऽभावाद् अत्रापि। पूर्वदृष्टस्मरणेन सम्प्रति प्रेक्ष्य तदितरन्निश्चीयते तत्तथा तथारूपतया मनसेति नैव पार्थक्यम्। न च प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तत्वाऽभावेनैव केषाञ्चित्तत्सत्ता भवतीति वाच्यम्, प्रत्यक्षेऽपि क्षयोपशमवैचित्र्याद्विचित्रता दृश्यते एव पटुपटुतरपटुतमत्वादिना लोचनादेरनेकेषु आत्मन एववासन्न-दूरादिभेदेन। न चैतावता बोऽभिमता भिन्नता। तद्वदत्रापि कथञ्चिद्भिन्नतायां तु प्रतिव्यक्ति भिन्नव्यक्त्यात्मकतारूपोऽस्त्येव भेद इति। परं नैतावता भिन्नप्रमाणता। न चानुमानादेर्भिन्नता। तत्त्वतस्तु तर्कोऽयमित्यवसेयम्, ऊहापोहरूपत्वादस्य। स च नाति-शेते मतिज्ञानमिति तूक्तमेवेति। इति केषाञ्चित् पार्थक्येऽपि मतिज्ञानान्तर्भावात्, केषाञ्चित्तु पार्थक्याऽभावादेव न मत्यादिनिरू-पणमसङ्गतम्। यद्वा-समान्येवैतानि मतिज्ञानान्तर्गतान्येव। ऐतिह्यं क्वेति चेत्, प्रमाणभूतं चेत्तत्तदा श्रुते, आप्तोपज्ञतास्वरूपत्वात्तस्य। ऐतिह्यस्यापि प्रामाणिकस्य तथात्वादेवेह वटे यक्षो वसतीति श्रूयत इत्यादि ह्यैतिह्यतयाऽऽम्नायते, तच्च पूर्ववद्विचारणीयम्, सत्यं चेच्छ्रुततया, अप्रामाणिकत्वे तु का चर्चैव, तथाविधस्यासङ्ग्रहो भूषणमेव, यतो भारतीभाभास्वतां। तन्न तत्पृथग्ज्ञानचतुष्कान्तर्गतात् श्रुताख्यात् प्रातिभमपि भेदमास्कन्दति कथञ्चनापि, प्रतिभा हि नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा, तदुद्भवं च प्रातिभमिति योगि-कार्यानुगमे तु मतिरेव तत्। यदि च योगसामर्थ्यप्रभवतया भिन्न-रूपं ऋतम्भराप्रज्ञाया अर्वाक्तनमिष्यते प्रातिभतया, तदापि परमावधिवत् केवलादर्वाक्तनीयो मतिज्ञानप्रकर्ष एव तत्। तथापि च नोक्तसङ्ख्याव्याघात इति युक्तमुक्तं—पञ्चैव ज्ञानानि पूर्वो-

मतयुक्तिकलापात्। केवलस्य क्षायिकतासिद्धौ च पारिशेष्यादेव चतुर्णां क्षायोपशमिकता। आद्ये मोहोपशमात्तन्मूलत्वाज्ज्ञानावरणस्य सर्वदाऽर्वाक्केवलादेतद्वेदननियमात् केवलोपलब्धिनियमाच्च नैतानि औपशमिकानीति तु पूर्वं निर्णीतमेवौपशमिकव्याख्यानावसरे, तन्न भूयश्चर्च्यते। ननु च मतिश्रुतादेः क्रमेणोपन्यासो यथाकथञ्चिद् अस्ति वा प्रयोजनमिति। विद्यत एवेति ब्रूमः। किं तदिति शृणुत सावधानीभूय–पञ्चस्वपि ज्ञानेषु मतिज्ञानं तावत् स्वाभाविकं, जीवस्य चेतनारूपत्वात्। शेषाणि तु परोपदेशक्षयोपशमक्षयविशेष-निबन्धनानि श्रुतादीनि। न च वाच्यं मतिज्ञानं तावदिन्द्रियानि-न्द्रियनिमित्तं, इन्द्रियमनांसि चाऽवाप्तपर्याप्तभावस्येन्द्रियपर्याप्तस्य वा केवलानीन्द्रियाणीति कथं स्वाभाविकं तत्, कथं वा हृषीकाप-र्याप्तस्यापि जीवस्येति। यतोऽनिन्द्रियशब्देन मनोज्ञानमोघज्ञानं च द्वयमपि गृह्यते, गुरुशब्दव्यपदेशेन तज्ज्ञापनात्। न चैतत् स्वमनी-षिकाविजृम्भितं, यदाहुर्भाष्यकारपादाः–"अनिन्द्रियनिमित्तं मनो-वृत्तिरोघज्ञानं च" इति। स्वीकर्तव्यमेतदेवम्, अन्यथा जीवस्यो-पयोगस्वभावव्ययापत्तेः। उपयोगश्च न साकारानाकाराऽन्यः। न च भवदीयनीत्याऽनाकारशब्दास्येयदर्शनसम्भवोऽपि। प्रोक्त-शैल्या तु दर्शनेऽप्यचक्षुर्दर्शनस्य शेषेन्द्रियौघदर्शनं द्वयमित्यर्थाख्यानेन तत्र सम्भवः स्यादेवेति। न चैतत् सिद्धान्ताननुपाति। यतः सिद्धा-न्तेऽपि सिद्धान्तितमेव जीवस्य ज्ञानदर्शनयोरप्रतिपातित्वं पर्याप्ता-पर्याप्तलक्षणयोरुभयोरप्यवस्थयोः। तथा चादौ मतिज्ञानमेवोपन्य-सनीयम्। न च वाच्यं यथा मतिज्ञानं स्वाभाविकं तथा सञ्ज्ञाया नित्यत्वाभ्युपगमात्तस्याश्चाभिलापरूपत्वात्तस्य चाक्षरोल्लेखरूप-त्वात्तस्य च श्रुतत्वात्तदपि नित्यमेवाभ्युपेयं स्वाभाविकं चेति चेत्। सत्यं, भवदीयापेक्षया "सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स

अणंत [तमो] भागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ, जइ पुण सो वि आवरिज्जा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविज्ज"त्ति (नन्दी० सू० ४२) अक्षरस्य केवलार्थकत्वेऽपि अक्षरानन्ततमभागस्य श्रुतत्वाऽव्याहतेः श्रुतमपि सर्वदा जीवस्यास्तीति प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते यतः, ततश्च तस्य नित्यत्वं स्वाभाविकत्वं च, तथापि तस्य विशेषोपयोगरूपत्वेनेन्द्रियविषयावगममन्तरा श्रुतोद्भवाभावान्मतिज्ञानजन्यत्वाच्च श्रुतस्य पश्चादेवोपन्यासो युक्तियुक्तः। केचित्त्वक्षरादिमात्रं न श्रुतम्, अन्यथा स्पार्शनादेरप्यक्षरानुविद्धत्वेन मतिविलोपप्रसङ्गात्। यत्त उच्यतेऽपि "न मतेरधिकं श्रुत"मिति, किन्त्वङ्गप्रविष्टादिरूपः सिद्धान्त एव श्रुतम्। तथा च वाच्यवाचकभावसंस्पृष्टार्थग्रहः श्रुतमिति श्रुतलक्षणमपि नाव्याप्तिमियर्त्ति। अपेक्ष्यैवैनं पक्षमुक्तं भाष्यकारैः "मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् पारिणामिकं, श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्तोपदेशाद् भवतीति"। एवं चैकस्मिन् जीवे एकादीनि मत्यादीनि आ चतुर्भ्यो ज्ञानानि भवन्तीति युक्तियुक्तं स्यात्, आहुरपि च–"एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः [तत्त्वार्थ १-३१]"इति। व्याख्यातं च–"यथा कस्मिँश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति, कस्मिँश्चिज्जीवे द्वे भवतः, कस्मिँश्चित् त्रीणि भवन्ति, कस्मिँश्चिच्चत्वारि भवन्ति। श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावस्तत्पूर्वकत्वात्, यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानं, यस्य तु मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं स्याद्वा न वेति" [भाष्यम्]। पक्षे श्रुतज्ञानस्य नाऽक्षरादिका भेदास्तल्लब्धेः शेषेन्द्रियैरपि प्राप्तुं शक्यत्वात्। श्रुतं चानिन्द्रियस्यार्थो लिप्यक्षराणि च सङ्केतरूपाणीति न तावन्मात्रेण श्रुतत्वम्। तथा च–"श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदं [तत्त्वार्थ० १-२०]"मिति सूत्रं "अंगपविट्ठियरसुयं" इति च ऽङ्गच्छते इत्याचचक्षिरे युक्त्यनुसारिणः। तन्मते स्पष्ट एव श्रुतस्य

पश्चादुपन्यासो युक्तियुक्तः। व्यवहारश्रुततामपेक्ष्य नैतदसङ्गतम्। तत्त्वतस्तु "सोइंदिओवलद्धी सुयनाणं सेसयं तु मइनाणं। मुत्तूणं दव्वसुअं अक्खरलंभो अ सेसेसु" ॥१॥ [विशेषाव०] इति गाथाप्रतिपादितो महाभाष्यकाराभिमतः पन्था उभयानुयायी, शास्त्रेषु चैष एवाभिसमीक्ष्यते पन्थाः, तत एवोच्यते–"विसिट्ठो वा मइभेओ चेव सुयं" इति। इत्यलमतिप्रसङ्गेन। उभयोरप्यवधार्य तत्त्वं पक्षयोः श्रुतस्य पश्चादेवोपन्यासो युक्त इति त्वविप्रतिपन्नः पन्थाः। श्रुतस्य मतेरनन्तरमुपन्यासः किमिति चेत्, स्वामि–काल–कारण–विषय–परोक्षत्वसाधर्म्यात्। श्रुतपक्षे मतिश्रुतयोर्नियतसहचारित्वेन यो मतिज्ञानवान् स श्रुतवान्, यः श्रुतवान् स मतिमान् इति स्वाम्यनयोरेक एव। न चास्मिन् पक्षे एकादीनीति श्रुतमसङ्गतिमापाद्येत; केवलस्यैकस्यैवाभ्युपगमात्। ये च केवले उत्पन्नेऽपि शेषज्ञानसद्भावमामनन्ति; ते तु द्व्यादीन्या पञ्चभ्य इत्येव स्वीकुर्युः। तन्नाऽत्र तच्चर्चा। तथा कालतो यथा मतिज्ञानं षट्षष्टिसागराणि यावदवतिष्ठतेऽप्रतिपतितं, तथा श्रुतमपि। ननु पूर्वमुदितमप्रतिपाति मतिज्ञानमेकीयपक्षेण तु श्रुतमपीति, किमिदं परस्परविरुद्धमिति चेदनभिसन्धायाऽभिसन्धिमेतद्वचनं; यतः "सामन्नेओ मई च्चिय सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइन्नाणं" इतिवचनादत्र मतिज्ञानाधिकारात् सम्यग्दृष्टिमतिप्ररूपणा, सम्यग्दृष्टित्वं च नाधिकमिति युक्तैव षट्षष्टिसागराणि यावन्मतिज्ञानस्थितिः। एवं श्रुतेऽप्यूह्यम्। ननु च कथं षट्षष्टिसागराण्यप्रतिपातितयाऽवतिष्ठेत सम्यक्त्वमिति चेच्छृणु–लब्धसम्यक्त्वः कश्चिदप्रतिपतितसम्यक्त्व एवं पर्यटति भवे तावत्कालं, पश्चात्तु प्रतिपतेत् सिद्धिसौधं वाऽध्यारोहेत्। तदुक्तं–"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्नच्चुए अहव ताइं। अइरेगं नरभवियं" इतिवचनात् विजयादिषु

चतुर्ष्वनुत्तरेषु त्रयस्त्रिंशत्सागराण्युत्कृष्टत आयुः, आरणे च द्वाविंशतिरिति द्वे त्रयस्त्रिंशती, तिस्रो द्वाविंशतयो वा स्यादेव षट्षष्टिः, नरभवश्चाधिक एवाऽत्रावगन्तव्य इति। कारणतश्च यतः साधर्म्यं द्वयोः, तथाहि—मतिज्ञानं तावदिन्द्रियानिन्द्रियोद्भवम्। तथा श्रुतमपि "सोइंदिओवलद्धि"त्ति अक्खरलंभो अ सेसेसु त्ति" च वचनात्। ये च मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियोद्भवत्वस्वीकारेऽपि श्रुतज्ञानस्यानिन्द्रियोद्भवत्वं "श्रुतमनिन्द्रियस्यार्थं" इतिवचनात् स्वीकुर्वन्ति, तेषां तु मनोजन्यसाधर्म्येणेदं, यथा हि—मतिज्ञानमनिन्द्रियप्रभवं तथा श्रुतमपि। यद्वा—यथा मतिज्ञानमात्मेतरपदार्थद्वारात्मनामुपजायते, तथा श्रुतमपि, पौद्गलिककारणतालक्षणं साधर्म्यम्। तथा विषयतोऽपि साधर्म्यं द्वयोः। यथा हि—मतिज्ञानी सर्वद्रव्याणि जानात्योघेन, तथा श्रुतज्ञान्यपि, तत एव "मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्"िवति, "दव्वओ णं आभिणिबोहियनाणी सव्वदव्वाइं जाणइ"त्ति, तथा "दव्वओ णं सुयनाणी ओहेणं सव्वदव्वाइं जाणइ"त्ति च पठ्यते। न च वाच्यं मतिश्रुतयोः सर्वद्रव्याणि विषय इति कथं श्रद्धेयं?। घटव्यक्तिज्ञाने यथा समग्रघटज्ञानमनुभवसिद्धमेव, अन्यथा देशान्तरे घटोपलक्षणाभावाद् घटानयनाद्यभावाच्च, तथा यावत्पदार्थानां मतिश्रुताभ्यामपि बोधोऽवगन्तव्यः। ननु घटपटादीनां रूपिणामर्थानां भवत्वेवंविषयता सर्वथा, परमरूपिणां धर्माधर्मादीनां कथं विषयता मतिश्रुतयोरिति चेत्। तान्यपि ज्ञेयान्येवानुमादिना द्रव्याणि, श्रुते चास्त्येव तत्प्ररूपणा सप्रपञ्चमिति कथं तान्यपि द्रव्याणि नानयोर्विषयः?। ननु सर्वे पर्याया अप्येवं भवेयुर्गम्याः, तथा च कथमसर्वपर्याया इत्युच्यते? इति चेत्, न हि सर्वजातीयाः सर्वे पर्याया मत्या ज्ञायन्ते, श्रुतेनावबुध्यन्ते वा, तेषामानन्त्यादिनेति युक्तमुक्तमसर्वपर्यायेष्विति।

न हि घटज्ञाने पटज्ञानं जायते यथा, तथाऽन्यपर्यायज्ञाने नान्यपर्यायज्ञानमित्यवसेयं मतिमद्भिर्यथोक्तमित्यलमतिप्रसङ्गेन । तथा यथा मतिज्ञानं परोक्षं, तथा श्रुतमपीति परोक्षत्वसाधर्म्यम् । ननु च यदि मतिश्रुते परोक्षे एव, तर्हि किमन्यदिन्द्रियानिन्द्रियजमस्ति ज्ञानं ? यदाश्रित्योच्यते-"इंदियपच्चक्खं नोइंदियपच्चक्खं" [नन्दी] इत्यादीति चेत्, न यद्यपीन्द्रियानिन्द्रियजन्यं ज्ञानमन्यदस्ति, अवध्यादीनामात्ममात्रापेक्षत्वात् मतिज्ञानमेव तन्निर्दिष्टम् । तथा सति कथं न विरोध? इति । प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यात् । सांव्यावहारिकं ह्येतत्, पारमार्थिकं त्ववध्यादीति न विरोधः, अन्यथा कथं तत्रैवाऽवक्ष्यन् सूत्रकाराः "परोक्खं दुविहं तं जहा—आभिणिबोहिअनाणे सुयनाणे" इत्यादि । अन्यत्रापि "इत्थ य मइसुयाइं परोक्खमियरं च पच्चक्खं" इति । तथा "आद्ये परोक्षं, प्रत्यक्षमन्यत्" इति सूत्रद्वन्द्वं चेति परमार्थतो मतिश्रुतयोः परोक्षतैव प्रतिपत्तव्या । ननु किं तावत् परोक्षत्वमभिप्रेयते, यत उच्यमानमेतदावहति सङ्गतिमिति चेद्, अवधारयन्तु—अक्षस्तावदात्मा "अक्षो रथस्यावयवे, व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे, ज्ञाने चात्मनि रावणी ॥१॥ अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके" [हैम०] इत्यनेकार्थवचनात् "अक्षो ज्ञानात्म–शकट–व्यवहारेष्विति" मेदिनीवचनाच्च अक्षआत्मा । आहुश्चाभियुक्ता अपि—"अक्खो जीवो अत्थव्वावणभक्खणगुणन्निओ जेण"त्ति । यद्यपि 'अशौटि व्याप्ता'वित्यस्यैव 'भावावद्यमिकमिहनिमानिकष्यशी'त्यादिनौणादिके [उ० ५६४] सेऽक्ष इति भवतीकारस्यात्मनेपदानुबन्धिनो ग्रहणात्, तथापि स्वरूपार्थेकानिर्देशो भवत्येव 'अशश् भक्षणे' इत्यस्याप्यक्ष इति, बाहुलकाद्वा भक्षणार्थकपरस्मैपदिनोऽप्यशेः स औणादिकः । यद्यप्यशेर्देवने इत्याख्यातो देवने पाणिनीये तथापि बाहुलकादेवान्यत्रापि

सः स्यादेव। यद्वा—व्याप्त्यर्थादक्षेरन्नि स्यादेवाऽत्र इति। न च वाच्यं 'योगाद् रूढिर्बलीयसी'ति न्यायोऽत्र बाधकः, व्याकरण एवोपयोगित्वात्तस्य, कोशप्रतिपादिता वा सर्वे रूढा एवार्था एतन्न्यायगृहीता इति ज्ञेयम्। तस्मादक्षात् परं परोक्षम्। परशब्दसमानार्थेन परःशब्देनाव्ययेनात्ययार्थेन समासे परोक्ष इत्यादि। सत्ववचनता त्वश्वादित्वादप्रत्यये भविष्यति, इन्द्रियानिन्द्रिययोः पुद्गलरूपत्वात् स्पष्टमेव तदुद्भवस्यात्मनः परत्वम्। यद्वा—परैरक्षासम्बन्धो यस्मिन्निति परोक्षम्। इन्द्रियानिन्द्रिययोः पुद्गलरूपत्वेन परत्वं तदुत्पन्नं च ततः परोक्षमेव। यदाहुः—अक्खस्स पोग्गलक्कया जं दव्विन्दियमणा परा होंति"त्ति। तदुद्भवज्ञानं च परोक्षम्। मतिश्रुते परोक्षे, पुद्गलजन्यत्वात्, व्यतिरेके अवध्यादि। यद्वा—सम्प्रतिपन्ने परोक्षे साभासत्वात् अनुमानादिवत्। न च विभङ्गस्याभासतावधेर्येन भवेदवधेः प्रत्यक्षस्य साभासत्वं, किन्तु मिथ्यात्वसामान्याधिकरणत्वेन तस्याऽज्ञानत्वं जेगीयते। न ह्यवधौ स भवति, येन भवेत्तदाभासरूपम्। यद्वा—परोक्षे एते, इन्द्रियानिन्द्रियोद्भवत्वात् अनुमानवत्। तदुक्तं—"दव्विन्दियमणा परा तेण तेहिं तो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमाणं व"त्ति। न च वाच्यं सर्वथा पर्याप्तावस्थायामप्यभ्युपगम्यमानं कथं पौद्गलिकम्, न च वाच्यं कार्मणशरीरस्य तत्रापि सत्त्वात्तदुद्भवं तत्, तथा सति चावधेरपि तदुद्भवत्वात् प्रत्यक्षसम्भवस्याप्युच्छेदापत्तेः, न च कार्मणमेति तथोपयोगिता 'निरुपभोगमन्त्य'मिति वचनादिति चेत्। सत्यं, यथा हि तैजसशरीरोपगृहीत आहारादिग्रहणाय व्याप्रियते, तथा जीवस्वाभाव्यादेव तैजसकार्मणाभ्यामुपगृहीतो वेत्त्येव किञ्चित्। न च कोऽपि जीवोऽभिमतो विद्यते वा यो न ज्ञानवान्, विशिष्टक्षयोपशमाभावाच्च नाऽवध्यादिनियमोऽपि तदेति। कार्मणस्य निरुपभोगत्वं च

साक्षात्सुखदु:खादिविधानाभावेन, अन्यथा तु तदभ्युपगमस्यैवानर्थक्याऽऽपत्तेः। सूक्ष्मा च शरीरादिकृता ज्ञानकणिका सर्वेषामेवासुमताम्, अन्यथा सञ्ज्ञादीनामप्युच्छेदाऽऽपत्तेः। विशेषार्थिभिश्चाकरस्तत्त्वार्थवृत्त्यादयश्च विलोकनीयाः। एतावता च मतिर्यथा परोक्षत्वं तथैव श्रुतस्यापीति परोक्षत्वसाधर्म्यम्। ततश्च स्वाम्यादिसाधर्म्येण मतेरनन्तरं श्रुतोपन्यास इति युक्तमेवोदितम्। आहुश्च महाभाष्यकारपादा दुष्षमाश्यामासमयसमुद्भूताद्भुतसन्तमससम्भ्रान्तजनोद्दिधीर्षाकृपापारावारीणविततप्रदीप्रप्रदीपप्रतिमाः– "जं सामि–काल–कारण–विसय–परोक्खत्तणेहि तुल्लाइं। तब्भावे सेसाइं तेणाइए मइसुयाइं ॥१॥ मइपुव्वं जेण सुयं तेणाइए मई विसिट्ठो वा। मइभेओ चेव सुयं तो मइसमणंतरं भणियं ॥२॥" इति। विवृतं चैतदेव प्राक्। मतिश्रुताभ्यामुपर्यवधिश्च कथमिति ? चेत्, काल–विपर्यय–स्वामित्व–लाभसाधर्म्यादेव। यथा ह्यप्रतिपतिते मतिश्रुते षट्षष्टिसागराणि यावत्तथाऽवधिरपि। तानि च पूर्ववदेवाभिगन्तव्यानि। ततः मतिश्रुताभ्यां कालतः साधर्म्यता। मनःपर्यायं तु नैति परभवमीयिवांसं नरम्। न चान्यगतो। स्थितिश्च तस्य जघन्यतः समयं उत्कृष्टतश्च देशोना पूर्वकोटी। ततोऽधिकायुष्कस्य तदनुत्पत्तेश्चारित्रमन्तरा तदावरणविच्छेदाभावात्, चारित्रं च यथोक्तस्यैव, केवलस्य तु भगवतः साद्यनन्ता स्थितिरिति न स्थितेस्ताभ्यामनयोः साधर्म्यम्। तथा विपर्ययसाधर्म्यात्, यथा ह्यवाप्तसम्यक्त्वोऽपि कदाचिद्भ्रान्तिकल्पानन्तानुबन्ध्युदयात् प्रतिपतति सम्यक्त्वात्तदा 'सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति नियमतः सिद्धमिति वचनात् मतिश्रुते तदा ज्ञानरूपे ये अभूतां, ते एव मिथ्यात्वावाप्तेरज्ञाने जायेते, तथैव चेदसौ प्रतिपतिता देवो नारको

वा अवधिज्ञानवान्नरो वा तिर्यङ् वा तदाऽवधिरपि विभङ्गत्वेन परिणमति। यदाहु:-"आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसंयुक्तम्" इति। पारमर्षमपि-"सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइन्नाणं" इत्यादि। ननु च केयं चातुरी यत्-सम्यग्दृष्टेरेव ज्ञानं, मिथ्यादृष्टिबोधश्चाज्ञानमिति ?। न हि मिथ्यादृष्टिरपि घटं पटतया, पटं घटतया वा वेत्ति। यथैव सम्यग्दृष्टि: स्पर्शादिकं स्पर्शादितया जानाति, तथैव मिथ्यादृगपि। यथा च नरत्वेन नरमवगच्छति सुदृष्टिस्तथा मिथ्यात्वमोहितोऽपि। तन्न सम्यङ्मिथ्यादृशोरस्ति द्रव्यगुणपर्यायाणामध्यक्षादौ विशेष:। विना विशेषं च कथमेकस्य ज्ञानत्वमन्यस्याज्ञानमिति निगद्यमानं विद्वत्परिषदि प्राप्नुयात् प्रशंसामिति चेत्, सत्यं, प्रथमं तावदवसेयमिदं-यन्मिथ्यात्वं हि मिथ्यात्वमोहनीयोदयजन्य आत्मपरिणाम:। सम्यक्त्वं च मिथ्यात्वक्षयोपशमादिजन्य: प्रशमसंवेगनिर्वेदास्तिक्यानुकम्पाभिव्यक्तिलक्षणस्तत्त्वार्थश्रद्धानकरण आत्मपरिणाम:। ज्ञानं चाप्यात्मस्वभाव इति मिथ्यात्वोपबृंहितात्मनो ज्ञानं मलिनं कुवासनया, अन्यस्य तु नेति। दृश्यते चैकरूपस्यापि दीपस्य काचगृहवैचित्र्येणैव विविधप्रभाविधायित्वम्, अत एव च तस्य जायमान आवरणक्षयोपशमोऽज्ञानावरणक्षयोपशम इत्यभिधीयते 'अज्ञानावरणापाय'मित्यादिना। तत एव चानर्थनिबन्धनताऽपि 'महापायनिबन्धन'मित्यनेनाभियुक्तैराख्यायतेऽस्य। अभिलापसादृश्यमात्रेण च न भ्रमो विधेयो विधानकुशलै:। यथा ह्युन्मत्तोऽश्वमश्वं गां गामिति वक्ति यदि, नैतावता तस्य स्वस्थता। स हि कदाचिज्जननीं प्रियीयति, प्रियां च जननीयत्यपीति, तथाऽयमपि घटादिकमेवं व्यपदिशन्नपि न तावन्मात्रेण ज्ञानवत्ताऽऽख्यामाप्तुमलम्, यद्वा-वदन्नपि नैव मनुतेऽसौ तथा। तश्चात्मद्रुह: कथं ज्ञानवत्ता ?। कथं नु मनुते चेदुच्यते-ये

तावदात्मापलापपापकर्दमलिप्तात्मका नास्तिकास्ते तावज्जीवमेव नाभ्युपयन्ति, कथं तदा तत्कर्तृतां घटादेः; तन्मते च भूतनिर्वर्त्तितो घटः। तथा साङ्ख्यैरप्यकर्ता निर्गुणो भोक्ता इत्यभ्युपगमेन नैवायं जीवप्रयत्नजोऽभ्युपगम्येत। प्रत्यक्षापलापिनो वेदान्तिनस्तु घटोऽयमित्येव मृषोद्यं, विहाय ब्रह्म अपरस्याभावादेव तन्मते। बौद्धानामपि मते नायं जीवकर्तृकः, यतः कैश्चित्तावन्नाङ्गीक्रियते ज्ञानव्यतिरिक्तः कोऽपि पदार्थोऽपरैरपि नाभिमतः कोऽपि पदार्थः, शून्यवादाङ्गीकारात्। क्षणिकवादे चेदन्त्वेन प्रत्यक्षक्षणोऽन्योऽन्यश्च व्यवहारक्षण इति प्रत्यक्ष एवासत्यता स्वाभिप्रायेणैवं तद्ग्राहिणाम्। तथा नैयायिक–वैशेषिकयोरपि जगदीश्वरकृतियोजितद्व्यणुकादिजन्योऽयम्, न तु स्ववृत्तिस्निग्धरूक्षत्वादिगुणयोजिततथाभावाऽऽपादितमृत्तिकाजन्यः। न च परमाणुमयो न वाऽपरमाणुमयः, आद्येऽदृश्यत्वापातात्, अन्त्ये च परमाण्वनित्यत्वाङ्गीकारात्, उभयाभ्युपगमे च स्वमतत्यागेन स्पष्टा स्याद्वादाभ्युपगमापत्तिः, कथञ्चिद्वादस्य तथात्वात्। ततश्च न तौ स्वाभ्युपगममनुश्रित्य वक्तुं शक्नुयातां अयं घट इति। प्रतिपादितरीत्याऽन्येषामप्यात्माभ्युपगमेनाऽसद्वादितोपपादनीया। यथा घटादिद्रव्याण्यपेक्ष्योदितं तथैव गुणाद्यपेक्ष्यापि वाच्यं, भेदाभेदैकान्तप्रवणत्वादन्येषां सर्वेषां मिथ्यामतानुसारिणामिति। यद्वा-सदसतोर्न विशेषस्तेषां, सर्वथा सत्त्वमसत्त्वं वा तैरभिमतं स्याद्वादाभ्युपगमभीत्यैव, तथाभ्युपगमे च घटस्य सत्त्वेऽपि स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया परद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया यद्घटे असत्त्वं तन्न तैरभिप्रेतं, पदार्थस्य सदसद्रूपेण स्वीकारापत्तेः। नियमश्चायं सर्ववादिसम्मतः–यद्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणावस्थानम्। यदि च नाङ्गीक्रियते परासत्त्वं घटादौ, स्पष्टमेव परसत्त्वं तत्रापतन्न निवारयितुं शक्येत तैः। तथा च घटस्य सत्त्वेऽपि पटादेरपि

सत्त्वमसतोऽपि । ततश्च स्पष्ट एव सदसतोरविशेष इति । न च भिन्नोऽभ्युपेयतेऽभावो भिन्नाभ्युपगमेऽपि घटादेस्तत्प्रसङ्गवारणाभावात् । यद्वा—यथा मृत्तिकायां घटाभावस्तथैव तन्त्वादौ, यथा च तन्तौ पटाभावस्तथैव मृत्तिकादाविति स्पष्ट एव सदसतोरविशेषः, मृत्तिकायां कारणरूपेण घटस्य तन्तौ च पटस्य सत्त्वे, घटस्य तन्त्वादौ पटस्य मृत्तिकादौ चासत्त्वेऽप्यविशेषात् । न च वाच्यं नेयमापत्तिः सत्कार्यवाद इति । तत्रापि यथा निष्पन्नघटे घटाकारसद्भावे घटत्वाभ्युपगमस्तथा मृत्तिकायामसत्यपि तथाकारे घटत्वाभ्युपगम इति स्पष्ट एव तेषामपि सदसतोरविशेषो, न स्यादेवेयमापत्तिः। यद्यपि अभ्युपगम्येत कारणतया सत्त्वं कार्यतया चासत्त्वं कार्यस्य कारणे । न चैवमभ्युपगमो विना सम्यग्दृशोऽन्येषां, तैःस्याद्वादस्यैवानभ्युपगमात् । कथं भवति च जात्यन्धानां सूर्याचन्द्रमसोश्चित्रस्य चित्रं चित्रकारितेति । अन्यच्च—तैरेकान्तेन सदेवासदेव वेति प्रोच्यते, तथा च वर्त्तमानगुणपर्यायमात्राभ्युपगमेनाऽतीतानागतानां गुणपर्यायाणां सतामसतां चाविशेषेण कुतः प्रतिषेध इत्यपि सदसतोरविशिष्टतैव तेषामिति युक्तमेव मिथ्यादृशामज्ञानित्वम् । प्रतिपादितं च पूज्यपादैः—"सदसतोरविशेषा"दिति "सयसयविसेसणाओ" इति च । अपरं चान्योऽन्याऽभावस्याधिकरणस्वरूपेण स्पष्ट एव सदेवासदेव वेत्येकान्तपक्षव्याहतिः । यतो यथाऽत्यन्ताभावे व्यपदिश्यते भूतले न घट इति नान्योऽन्याभावव्यपदेशः तद्वत्, किन्तु नायं घटः पटो वेत्यादिना सद्वस्तुवाचकेनैव सर्वनाम्ना । तथा सति च स्पष्ट एवैकान्तसदादिव्यपदेशस्तेषां स्वाभ्युपगमविरोधीति । अन्यच्च—सर्वं हि ज्ञानं हेयोपादेयोपेक्षणीयानां हानोपादानोपेक्षाविधानक्षमतयोपादेयतामर्हति, तेषां च मिथ्यादृशां सतां यथार्थश्रद्धानाभावाद् हेयानुपाददते उपादेयतया अभिमन्यन्ते

च कषायाऽऽश्रवादीन्, उपादेयांश्च सुदेवसुगुरुसुधर्मसंवरनिर्जरादीन् कषायकलुषिततया मिथ्यात्वमोहितमतिकतयेन्द्रियविषयरसलोलुपतया च नोपाददते। न चोपादेयतया रोचयति। तथैवोपेक्षणीयानाऽऽक्रोशादीन् बालविहितानुपेक्षयति, तत्त्वस्वभावपरिज्ञानेऽपि विशिष्टाहंताममतापरिकरिततया कषायोदयस्यानिरुद्धप्रसरतया अनात्मवशंवदतया च विदधते क्रोधादिकं, शातयति च लब्धात्मलाभानपि कथङ्कारं यथाभद्रकादीनिति न तेषामुत्पन्नमपि ज्ञानं फलेग्रहि तत्त्वतः। यच्चोपादीयते स्रक्चन्दनादि, हीयते कण्टकादि, उपेक्ष्यते च स्थाण्वादि, न तत्परमार्थतो विवेकतयाऽभिमन्तुं योग्यं देहात्मभ्रमवासनालब्धजन्मतया तस्य, तस्याश्च स्पष्ट एव भवभ्रमणनिदानतेति वराकाणां तेषां प्रत्युत ज्ञानादेव भवचक्रपरिभ्रमणमुदयते, इति तेषां भवहेतुर्ज्ञानमिति स्पष्टैवाज्ञानता ज्ञानस्य। ननु सम्यग्दृशामपि न विरतिर्नियता, चतुर्थगुणे विरतेरभावाल्लेशतोऽपि। पञ्चमे च सत्यामपि देशतो विरतौ बहुतराया अविरतेः सत्त्वात् कथं तेषां सम्यग्ज्ञानमिति चेत्; सत्यं, तेषां श्रद्धानं परं विद्यत एव। यद्यपि कर्मनियोगाद्विदधते हेयादिषु प्रवृत्तिं, नोपाददते वोपादेयं, तथापि न तदीया वाञ्छा तेषां, वाञ्छा तु तेषां हेयादेर्हानादावेव, यत आहुः–"एवं त्वपूर्वकरणात्सम्यक्त्वामृतरसज्ञ इह जीवः। चिरकालासेवितमपि न जातु बहु मन्यते पापम् ॥१॥ यद्यपि कर्मनियोगात्करोति तत्तदपि भावशून्यमलम्" इत्यादि। अपुनर्बन्धकताप्येवमेव–"पावं न तिव्वभावा कुणइ" इत्यादिवचनात्। न च श्रद्धानेऽपि प्रवृत्तिश्चेद् हेयेषु निष्फलमेव तेषामपि ज्ञानं मिथ्यादृशामिवेत्यज्ञानतैवेति वाच्यम्, तथाश्रद्धानादेवाल्पीयसा कालेनैव हेयादिहानादेरवश्यंभावात्। यदाहुः–"अत एव धर्मयोगात् क्षिप्रं तत्सिद्धिमाप्नोति" इति। यद्वा–सन्तु तेऽपि ज्ञानविकला एव।

न च कथं सम्यग्दृशां ज्ञानविकलत्वमिति वाच्यम्, यतो निश्चयनयेन फलवदेव कारणं प्रतिज्ञायते, कारकसम्यक्त्वस्यैव तेनाभ्युपगमात्, यमाश्रित्याभिसमीक्ष्यते सिद्धान्तोऽप्येवं—"जं सम्मंति पासहा तं मोणंति पासहा, जं मोणंति पासहा तं सम्मंति पासह" त्ति। न च भवति कदाचिदप्यनेनाभिप्रायेण ज्ञानिनो विरसा प्रवृत्तिर्मोहाद्यैरलिप्तत्वाल्लेपे तैर्न तज्ज्ञानमेव। न हि भवत्यन्धतमसं नितरां भाभरभासितभुवनाभोगे भास्वत्युदिते, तथोक्तं—"तज्ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः। तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥१॥" इत्यादि। अत एव च पारमर्षेऽप्यविरतानां सम्यग्दृशामपि बालत्वं जेगीयते। व्यवहारेण तु कुशूलस्थबीजानामङ्कुरकारणतावत् श्रद्धानस्यापि विरतिकारणतामविकलामनुसन्धायाभिधीयते, तेषामपि ज्ञानत्वं, प्रत्यक्षं सम्यग्मिथ्यादृशोरध्यवसायतारतम्यानुभवात्। एतदेव सम्यग्दृशां प्रशमादिमत्त्वं—यन्न क्रुध्यन्ति तथा, न च भवे रज्यन्ति। न च विहायापवर्गं परमानन्दपदमभिलषन्ति परमिति स्पष्टैव तेन ज्ञानिताऽभ्युपगम्यते तेषामविरतानां, देशविरतानां तु स्पष्टैव ज्ञानिता व्यवहारेण। निश्चयेन तूभयमेवाभ्युपगम्यते, यत उच्यते तेषां "बालपण्डितत्वमिति"। तत्त्वतस्तु हेयोपादेयोपेक्षणीयांस्तथात्वेन श्रद्दधानानां ज्ञानत्वं सम्यग्दृशामविरतानां देशविरतानां वाऽभिप्रायसौष्ठवात्। अत एव चोच्यते—"सम्मद्दिट्ठी जीवो जइ वि हु पावं समायरइ किंची। अप्पो सि होइ बंधो जेण न निद्धंधसो होइ ॥१॥" इति। "संमत्तंमि उ लद्धे विमाणवज्जं न बंधए आउं" इति च। न च वाच्यं कथमभिप्रायसौष्ठवेऽनुचिता प्रवृत्तिः सम्पद्येत ?, तस्या अभिप्राये कुत्सिते सत्येव भावादिति। कर्मनियोगादित्यनेन पूर्वमेव समाहितत्वात्। सत्यभिप्राये

कुत्सिते स्पष्टमेव निरपेक्षत्वं, तच्च नैव सम्भवति सम्यग्दृशाम्, यत एवोदितं प्राक् "जेण न निद्धंधसो होइ"त्ति। न च प्रवृत्तिमात्रस्याभिप्रायपूर्वकतानियमः; सुप्तमूर्छितादावतिव्याप्तेः। अन्यादृशीयं प्रवृत्तिरिति चेद्, अस्तु, न त्विच्छापूर्विका प्रतीकारतया वा प्रवृत्तेस्तीव्रेच्छारहितत्वं स्पष्टमेव। तथात्वं च बलवदनिष्टानुसन्धानादिति। अत एवोच्यते–"भवहेउओ"त्ति। न च मिथ्यादृशामिव सम्यग्दृशां ज्ञानं भवकारणमपार्द्धपुद्गलेनाप्यपवर्गसमापत्तेः, अन्येषां तु नानन्तैरपि नियम इति तेषां ज्ञानस्य भवकारणता। यद्वा–यएवाऽऽप्तागमः सम्यग्दृशां यथास्थितार्थविभासकः श्रद्धाविषयतया संसाराम्बुधिपारदेशी, स एवान्येषां ज्वरार्त्तानां घृतमिव व्याधिवृद्धिं विपरीतबोधतयाऽवज्ञास्पदतया च भवविकारवृद्धिमेव तनुते। उदितं च-"स्याद्वादरसायनमश्रद्दधानः कुरुते वाचाटताऽपथ्यं पुनः पुनर्निरङ्कुशतये"ति। यथार्थमेव तेषां ज्ञानस्य भवहेतुत्वम्। अन्यच्च–सम्यग्दृशां ज्ञानं विलोकितलोकालोकानां भगवतां केवलिनामुक्तेरनुसारेणावाप्नोति जन्म, वर्धते च, प्रामाण्यमपि तस्यैवेमे मन्वते यत्तदनुसारि "तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं" इतिविचारस्य सर्वत्रानुगतत्वात्, अनृतभाषिता च भगवतां न कदाचिदपि सम्भवति, तद्धेतूनां रागद्वेषमोहानां समूलकापंकषितत्वात्। यत उच्यते–"रागाद्वा द्वेषाद्वा मोहाद्वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम्। यस्य तु नैते दोषास्तस्यानृतकारणं किं स्यात् ॥१॥" इत्यादि। तथा च न सम्यग्दृशां यादृच्छिकं ज्ञानम्। न च तेनाज्ञानसम्भवोऽखिलज्ञातृज्ञानानुसारिज्ञानत्वात्। अत एव स्थाने स्थाने पूर्वपुरुषैः 'केवलिनो विदन्ति, बहुश्रुता विदन्ती'ति वा दुर्गमनिर्णये व्यपदिश्यते। एष एव च श्रीमदकलङ्कदेवाकलङ्को महिमा-यत् नान्यथाऽन्यथाप्ररूपणा सिद्धान्तस्य। अन्येषां तु दृश्यत

एव विचित्रैकमप्याश्रित्य सिद्धान्तम्। यदाश्रित्योच्यते—"यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यैस्तदन्यथाकारमकारि शिष्यैः। न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभूदहो! अधृष्या तव शासनश्रीः ॥१॥" तथा "स्वपक्ष एव प्रतिवद्धमत्सरा, यथाऽन्यशिष्याः स्वरुचिप्रलापिनः। निरुक्तसूत्रस्य यथार्थवादिनो, न तत्तथा यत्तव कोऽत्र विस्मयः ॥१॥" न चैतत् स्वरुचिप्रलपितं स्तुतिकृतां, यत उपनिषदोऽभ्युपगच्छतामपि नैयायिक—वैशेषिक—साङ्ख्य—जैमिनीय—वेदान्तिनां परस्परं विरुद्धा सहस्रशः प्रलापा, आख्यायन्ते च तैरन्यथाकारमन्यथाकारमर्थाः श्रुतीनां स्वस्वरुचिविरचितैर्भिन्नभिन्नव्याख्यानैः। विस्तरस्तु तत्तच्छासनशासितार्थविगमावगम्यो भेदो, लेशतो दर्श्यतेऽत्र, येन तेषां तदनुसारेणान्येषां च यादृच्छिकज्ञानवत्त्वं प्रसिध्यति—वेदा एव तावत् कैश्चिदीश्वरप्रतिपादिताः सकर्तृकाः पौरुषेया अभ्युपगम्यन्ते "वुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे" इत्यादिना। तदा कैश्चित् स्वयमेवानादिसिद्धा इति व्यपदिश्यन्ते "तस्मादतीन्द्रियार्थानां, साक्षाद्द्रष्टुरभावतः। नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो, यथार्थत्वविनिश्चयः ॥१॥" इति। उक्तं तु शव्दपूर्वत्वमिति च यत आख्यायते। अत्र चिन्तनीयं तावद्यत्सर्वस्वाभिलपितसिद्धिनिवन्धनेषु वेदेष्वपि न स्वरूपतो निर्णयः। तथेश्वरविषयेऽपि न ते एकशास्त्रानुसारिणोऽपि कञ्चिदेकं सिद्धान्तमाश्रिताः साङ्ख्यादिकाः। केचित्तावन्नाभ्युपगच्छन्ति, वेदान्तिनस्तु जगदुपादानरूपमभ्युपगच्छन्ति, नैयायिकवैशेषिकाः पुनर्दृश्यमानचराचरजगन्निमित्तकारणतया कक्षीकुर्वन्ति। आत्मानमप्याश्रित्य केचित् वेदान्तिनः एक एवात्मा "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः" इत्यभ्युपगच्छन्ति, प्रतिपादयन्ति च द्वितीयाद्वै भयं भवति, तथा "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि। साङ्ख्यादिकास्तु जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवहुत्वम्, तथा नाद्वैतश्रुतिविरोधो,

जातिपरत्वात् । तथा वामदेवादिमुक्तौ 'नाद्वैत'मित्यादि प्रतिपादयन्तोऽनेकात्मत्वं स्पष्टयन्ति जीवात्मनाम् । अपि च–कैश्चित् "निःसङ्गोऽयं पुरुषः" इत्यादिना न कर्तृत्वमभ्युपगम्यते, अभ्युपगम्यते च प्रतिबिम्बोदयन्यायेन केवलं भोक्तृत्वम्, तदाऽन्यैः शुभाशुभकर्मणोः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेति द्वयमप्यभ्युपगम्यते । जीवात्मनां मुक्तिरपि कैश्चित् पदार्थषट्कज्ञानात्, कैश्चित्तु षोडशपदार्थबोधात्, कैश्चित् ऋणत्रयापाकरणात्, कैश्चन ज्ञानमात्रात्प्रकृत्यादीनां, कतिभिश्चाविद्यानिवृत्तिमात्रात्, इत्येवमनेकधोररीकृता । मुक्तिरपि कैश्चिच्छुभाशुभादृष्टक्षयरूपा, कैश्चनैकविंशतिदुःखध्वंसरूपा, कैरपि प्रकृतिवियोगरूपा, कतिभिश्च ब्रह्माभेदरूपा, एकैः कैश्चन तु विशेषगुणोच्छेदरूपा । कैश्चित्पुनर्न मुक्तिर्नच मुक्तिसाधनमभ्युपगतं सर्वज्ञत्वाद्यभावादेवेति । कियन्तो दधिमाषभोजनात् कृष्णा विवेच्याः । एवमेव बौद्धानामपि योगाचार–सौत्रान्तिक–वैभाषिक–माध्यमिकाद्या विचित्रतमा भेदाः शून्य–क्षणिक–ज्ञानमात्रादि विचित्रवासनाविर्भावुकं बुद्धं व्याकुर्वाणाः परस्परविरुद्धव्याख्यायका एकसूत्रानुयायिनोऽप्यवगन्तव्याः । अत एवोक्तं "यादृच्छिकोपलब्धिमन्तो मिथ्यादृशः" इत्यज्ञानमेव तेषाम् । सम्यग्दृशां चातीन्द्रियार्थदृग्व्यक्तागमानुसारित्वेन परम्परागततदर्थसत्यताभिसन्धिमतां च न कथञ्चनापि यादृच्छिकत्वम् । अत एवोच्यते-"सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः । मिथ्यादृष्टिः सूत्रं नः प्रमाणं जिनाभिहितम् ॥१॥" इति । तथा–"पयमक्खरं च इक्कं जो न रोएइ सुत्तनिद्दिट्ठं । सेसं रोयंतो वि हु मिच्छादिट्ठी मुणेयव्वो ॥१॥" इति । एतदेवाभिसन्धाय तत्त्वं निवारितोऽर्थाभेदेऽपि व्यञ्जनभेदो व्यवहारेण । तत्त्वतस्तु तत्राप्यर्थभेदाभ्युपगमान्नयभेदेन, तथा च व्यञ्जनार्थतदुभयभेदनिवारणमेव विरुद्धव्याख्या-

द्वारार्गलायमानं समापयति सम्यग्दृष्टिसाधनम्, तदनुसारिणां च न कदाचनापि यादृच्छिकज्ञानसद्भावः। विवृतं चात एव-"जिणमयं मह पमाणं" इत्यादि। तथा सम्यग्दृशां ज्ञानं आश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षाऽनुगत्वेन यत्र तत्रोत्पद्यमानं कल्पतेऽपवर्गपदप्राप्तये। एवमेव "जन्मभिरष्टत्र्येकैः सिध्यन्त्याराधकास्तासां" इत्यादिना प्रतिपाद्यमानं फलं सङ्गच्छते। रीत्यैवाऽनया सुबुद्धयमात्यस्याश्वक्रीडनेऽपि दुर्गन्धतरपानीयपूर्णपरिखाजलेऽपि न जुगुप्सा, किन्तु पुद्गलस्वभावचिन्तनं, वासुदेवस्यापि विदितसारासारविवेकस्य पूतिकुथितमण्डलदुर्गन्धविदारितनासिकादरेऽपि सैन्ये न मनागपि जुगुप्सा, किन्तु मरकततर्तिरिव विराजमाना च्छदततिः समक्षं प्रशंसिता सैन्यानाम्, यत्प्रभावान्निशमितपूर्वतत्प्रशंसाकोऽमरोऽर्पयामास तस्मै रोगोपशामिनीं भेरीं प्रजावत्पाल्यमानप्रजोपकाराय याचितां तेनेति। अभयादीनां चाप्यनेके धर्ममयाः प्रबन्धा राजसभागताः श्रूयन्ते। इदमेव च तेषां वैमानिकाऽऽयुष्कस्य कारणं समवगन्तव्यम्, पुण्यानुवन्धिपुण्यरूपत्वात् कुशलानुबन्धित्वात् पूर्वोक्तवदपवर्गानुवन्धिता तेषामिति। न चैवं परेषां, तेषां तु परिग्रहारम्भमग्नत्वेनाविदितबन्ध-मोक्षहेतूनां प्रवर्त्तते बुद्धिः शाकिन्या बालवधे यत्र तत्र ममतान्धितया बुद्ध्या विचारः। तथा च स्पष्टमेव तेषां ज्ञानफलाऽभाववत्परमार्थतः तत्त्वतो हेयहानादिफलमाम्नायते आम्नायवेदिभिः, तच्च न तेषामिति स्पष्टैवाज्ञानितेत्यनुसन्धेयमनभिनिवेशेन। तदुक्तमेतत्सर्वमभिप्रेत्य भाष्यकारपादैः-"सयसयविसेसणाओ भवहेउओ जहिच्छिओवलंभाओ। नाणफलाभावाओ मिच्छाद्दिट्ठिस्स अन्नाणं ॥१॥" इति। संग्रहकारमिश्रैरपि "सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्" तथा "आद्यत्रयमज्ञान-

मपि भवति मिथ्यात्वसंयुक्तं" इत्यादि। कृतमतिप्रस्तुतेन। प्रस्तुतं प्रस्तूयते। इदमत्र प्रस्तुतं-यन्मिथ्यात्वावाप्तौ मतिश्रुतयोर्विपर्ययवत् प्राक्प्रतिपन्नस्यावधेरपि विपर्ययतेति मतिश्रुतानन्तरमवधेरुपन्यास इति। तथा य एव मतिश्रुतयोः स्वामी, स एवावधेरपि, त्रयाणामपि सम्यक्त्वहेतुकत्वात्। न च मतिश्रुते अन्तरा भवति लाभोऽवधेः। न च वाच्यं क्रमेणैवायं गतार्थ इति। न तावन्नियमोऽस्ति तादृशो यत्पूर्वज्ञानलाभे एवोत्तरज्ञानलाभ इति, विनाप्यवधिना मनःपर्यायोपलम्भादेशात् केवलावाप्त्युपदेशाच्च। कथमिति चेच्छृणुत–गृहस्थलिङ्गे स्त्रीलिङ्गेऽन्यलिङ्गे चावाप्यते केवलं, न तेषां मनःपर्यायज्ञानसम्भवः, संयमादिनिबन्धनत्वात्तस्य। न चावधिज्ञानस्यापि नियमो, व्यपदिश्यते च अत एव ज्ञानद्वारेऽव्यञ्जिते व्यञ्जिते चैवं–अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति त्रिभिश्चतुर्भिरिति। व्यञ्जिते द्वाभ्यां मतिश्रुताभ्यां, त्रिभिर्मतिश्रुतावधिभिर्मतिश्रुतमनःपर्यायैर्वा, चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्यायैरिति। अल्पबहुत्वद्वारे च सर्वस्तोका मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः, मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति स्पष्ट एवात्र विनाप्यवधिं मनःपर्यायोपलम्भः केवलोपलम्भोऽपि च। पूर्वभावप्रज्ञापनीयनयापेक्षया चैदमिति नैवाशङ्कनीयम्। कथमकेवला सिद्धिः?। केवलं तु सर्वेषामेवाश्रुत्वा केवलिनोऽपेक्ष्य श्रुतानियमं वाऽपेक्ष्य। मतिज्ञानेन सह कथं नैकज्ञानसिद्धा इति तु नैव द्वापरयितव्यम्, समताभावाद्यनागमे केवलित्वस्यैवाभावात्। अश्रुत्वाकेवलित्वं विशिष्टश्रुतलाभापेक्षयैव गुरुपार्श्वादनधिगतश्रुतत्वापेक्षया वेति यत्किञ्चिदेतत्। यथा च विनावधिं मनःपर्यायं केवलं, विना मनःपर्यवं वा केवलं प्राप्नोति कश्चिन्न तथा विना मतिश्रुते लभतेऽवधिं कश्चना-

पीति युक्तमेव स्वामिसाधर्म्यं वर्ण्यमानमिति। तथा लाभसाधर्म्यात्। यदा हि सम्यक्त्वमश्नुते देवो नारकोऽज्ञानत्रयान्वितो नरस्तिर्यङ् वा तदा मतिश्रुताज्ञानयोर्विनाशेन मतिश्रुतज्ञानयोर्लाभः, तथैव विभङ्गस्याप्यपगमेनावधिज्ञानस्य लाभो, मिथ्यात्वनिबन्धनत्वादज्ञानतायाः, ज्ञानतायाश्च निबन्धनं सम्यक्त्वमिति युक्त एव मिथ्यात्वस्यापगमे, लब्धे च सम्यक्त्वेऽज्ञाननाशेन सज्ज्ञानलाभो भवत्येव। विषवेगापगमे स्पष्टा चेतनक्रिया, विज्ञत्वे वा सफलत्वं क्रियाणाम्। अत एव चार्वागदशपूर्व्याः परमश्रुतस्यापि मिथ्याज्ञानताव्यपदेशः, परतस्तु "चउदस दस य अभिन्ने" इत्यादिना सम्यक्त्वनियमात् सम्यग्ज्ञानता, मिथ्याश्रुतमपि सम्यग्दृष्टिपरिग्रहपूतत्वेन सम्यग्ज्ञानमिति च "सम्यग्दृष्टिपरिग्रहपूतं जयति श्रुतज्ञानं" तथा "जं पि कुप्पावयणीयं" इत्यादि च सङ्गच्छते। आप्तोक्ततया चात्र जैनेन्द्रागमानां सम्यक्श्रुतता,यत्किञ्चिज्ज्ञाऽवीतरागोदितत्वेन चान्येषां मिथ्याश्रुतता व्यपदिश्यते। तत्त्वतस्तु परिग्राहकाध्यवसायविशेषेणैव समीचीनता विपरीतता वा श्रुतस्येति नैकस्मिन्नप्यनाश्वास इत्यलं प्रसङ्गेन। तदेवं काल-विपर्यय-स्वामित्व-लाभसाधर्म्यतो मतिश्रुतयोरानन्तरीयकतयाऽवधेरुपन्यासः। तदिदमाहुः पूज्यपादाः—"काल-विवज्जय-सामित्त-लाभसाहम्मतो तओ अवहि"त्ति। ननु च चतुर्थस्थाने किमिति मनःपर्यायमभिहितं, न केवलं? इति चेदुच्यते-मानसमात्र-च्छद्मस्थत्व-विषय-लाभ-प्रत्यक्षत्वादिसाधर्म्यात्। यथा हि ह्यखिलानि रूपिद्रव्याण्यवधिमान् समीक्षते विनेन्द्रियानिन्द्रियसाहाय्यम्, तथा मनःपर्यायज्ञान्यपि मनोलक्षणानि रूपिद्रव्याणि वेत्ति विनैवेन्द्रियानिन्द्रियसाहाय्यमिति रूपिद्रव्यलाभसाधर्म्यं, मनोमात्रग्रहणादनेन। तथा यथा हि-च्छद्मस्थः सन्नेवावाप्नुतेऽवधिज्ञानं तथा मनःपर्यायज्ञानमपि। न हि मनःप-

र्यायोत्पादेऽपि निखिलावरणविच्छेदः कारणं, न वैकीयमतेन केवलिनां भगवतां द्वयमप्येतद्भवति, परिमितवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वादिन्द्रियवत्। केवलं त्वनन्तं, यतो द्वितीयमतेन सदपि नोपयोगीति प्रतिपादितमेव प्राक्। अथवा-यथा लब्धेऽपि तृतीयस्मिन्नवधिज्ञाने छद्मस्थ इति व्यपदिश्यते तद्वांस्तथैव लब्धे मनःपर्यायेऽपि व्यपदिश्यते इति च्छद्मस्थत्वसाधर्म्यम्। तथा विषयसाधर्म्यात्, यथा हि रूपीण्येव द्रव्याण्यभिगच्छत्यवधिमांस्तथा मनःपर्यायज्ञान्यपि। नैतयोरेकतरमपि वेत्त्यरूपाणि। न च वाच्यं मनःपर्यायवांश्चिन्तितं सञ्ज्ञिना पर्याप्तकेन वेत्ति, चिन्तितं चारूपमपि स्यादिति कथं मनःपर्यायं रूपिविषयमिति। चिन्तितांश्च वेत्त्यदः साक्षात् किन्तु चिन्तापरिणतान्मनोद्रव्यपुद्गलानेव, चिन्तितांस्तु बाह्यान् वेत्त्यनुमानेनैव "जाणइ बज्झेऽणुमाणाओ" इतिवचनात्। तथा चावधिमनःपर्याययोः समान एव विषयः। तथा यथा ह्यवधिज्ञानं क्षायोपशमिकमुदीर्णक्षयादनुदीर्णस्य विपाकत उपशमेन, प्रदेशतो वेदनेन क्रमशः स्पष्टतादिरपि भवत्यस्यैवमेव, तथा मनःपर्यायमपि क्षायोपशमिकभावान्तर्गतमपि। केवलोत्पत्तेरनुपपत्तिरन्यथा। ततश्च भावसाधर्म्यम्। तथा यथा ह्यवधिज्ञानं केवलमात्ममात्रहेतुकोत्पत्तिकतया प्रत्यक्षमिति व्यपदिश्यते तथा मनःपर्यायमपि, ततश्च प्रत्यक्षसाधर्म्यम्। स्पर्शनादि तु सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं, न पारमार्थिकमिति तूक्तपूर्वमेव। तथा यथा ह्यवधिज्ञानं विकलप्रत्यक्षं देशप्रत्यक्षीकरणाद्व्यपदिश्यते, तथा मनःपर्यायमपीति विकलतासाधर्म्यमिति। प्रतिपादितवन्तश्च जिनप्रवचनानुयोगभुवनाभोगप्रदीप्रदीपायमानातनुबुद्धिप्राग्भाराः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपादाः–"माणसमेत्त-छउमत्थ-विसय-भावादिसामन्ना" इति। अत्रादिशब्देन प्रत्यक्षता-विकलतादिग्रहः। केवलं तूत्तमत्वात्सर्वेषु यति-

स्वामिकत्वात्। न च वाच्यं गृहिलिङ्गादीनामपि केवलभावात् कथमेतदिति। लाभेऽपि तदवस्थायां न भावचारित्रेण विना केवलज्ञानलाभो। अनेन "सिज्झंति चरणरहिया" इत्यपि व्याख्यातं ज्ञेयम्। द्रव्यचारित्ररहिता इत्येव ह्यस्यार्थः। कषायमोहनीयादिक्षयस्य भावचारित्रं विनानुपपत्तेर्युक्तमुच्यते यतिस्वामिकत्वसाधर्म्यम्, परमेतावान् विशेषो यदुत– मनःपर्यायं तु न द्रव्यचारित्रमन्तरापि। यद्वा–अवाप्तकेवलोऽवश्यं सत्यायुषि प्रभूते द्रव्यप्रव्रज्ययापि प्रव्रजत्येव, अन्यथा देवादिकृतमहिम्नोऽयोगात्। स्पष्टं चैतद् भरतकेवलोदन्ते पुरन्दरस्य तथावचनेनेति, स्यादेव यतिस्वामिकत्वसाधर्म्यम्। यद्वा–यतिशब्देनाऽप्रमत्तता गृह्यते, परमार्थतस्तस्या एव यतित्वात्। तथा च यथा मनःपर्यायमप्रमत्तस्य प्रादुर्भवति, तथा केवलमप्यप्रमत्तस्यैव। न च मतिश्रुतावधयस्तथेति युक्तमप्रमत्तस्वामिकत्वेन साधर्म्यमिति। तथाऽवसानलाभात्। सर्वावरणविच्छेदलभ्यं ह्येतत्। न च लब्धे एतस्मिन्नन्यत् प्राप्तव्यं ज्ञानमवशिष्यते लभ्यते वा। सूर्योदयेऽन्यतेजस्व्युदयानपेक्षणमिव। तदिदमाहुः–"अंते केवलमुत्तमं जइसामित्तावसाणलाभाओ" त्ति। न चेदं प्रकृतमत्र, क्षायिकत्वेनास्य क्षायिकभावे परिगणितत्वात्, केवलं क्रमख्यापनार्थं साधर्म्यं दर्शितम्। अत्र तु चतुर्णां क्षायोपशमिकानां मतिश्रुतादीनां प्रस्तावः। व्युत्पत्तिस्तु ज्ञानपञ्चकस्य समयसागरादवसेया, विस्तारभयात् प्रायोऽन्वर्थसिद्धत्वाच्च नोक्ताऽत्र। तथा श्रुतमनःपर्याययोर्भिन्नत्वेनानभ्युपगमो यः सोऽपि नयविचारापेक्षत्वादुपेक्षितः। तथा अज्ञानत्रयं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानरूपं पूर्वोक्तमतिश्रुतावधिविपर्ययस्वरूपम्। न च वाच्यं कथं नान्यज्ज्ञानं मनःपर्यायादि मत्यादिवदिति, पर्यन्तज्ञानयुगलस्य मिथ्यात्वसद्भावे उत्पादायोगात्, सति च तस्मिन्मिथ्यात्वोदयस्यैवाभावाच्च। तत

एवोच्यते "मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चे" [तत्त्वार्थ०] ति। तथा "आद्यत्रयमज्ञानमपि" इत्यादि च। ननु च कथं भवत्याद्यत्रयस्याज्ञानता ?। न तावत् कर्मोदयात्, तथा सति तस्यौदयिकप्रकरणपाठप्रसङ्गात्। सति चौदयिकत्वे ज्ञानाभावरूपमज्ञानं भवेत्, न तु कुत्सितं ज्ञानमज्ञानमित्यभिप्रेतरूपम्। सति च क्षायोपशमिकत्वेऽस्यावरणविलयप्रभवत्वे आवार्यस्याज्ञानस्याभावात् स्पष्टमेव ज्ञानत्वापत्तिः, आवार्यस्याज्ञानत्वे च न किमपि प्रयोजनं क्षयोपशमेनाज्ञानाविर्भावकेनेति चेत्, नैवम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, मिथ्यात्वसहचरितत्वेन ज्ञानस्यैवाज्ञानताव्यपदेशादिति पूर्वमुक्तमेव। एवमेव मिथ्यादृशामज्ञानावरणीयक्षयोपशम इत्यत्राप्ययमेव पन्थाः। न ह्यज्ञानावरणाभिधानं कर्म पठ्यते कर्मप्रकृतिविवेचनेऽभियुक्तैः, किन्तु मिथ्यादृशां ज्ञानावरणक्षयोपशमेऽप्यज्ञानस्यैवाविर्भावादुपचर्यते यदज्ञानावरणक्षयोपशम इति। सदसदविशेषादिना चाज्ञानता मिथ्यादृग्ज्ञानानामित्यपि निर्णीतमेव पूर्वम्। ननु च विभङ्गस्यावधिविपर्ययत्वेन प्रत्यक्षरूपत्वात् कथं विपरीतबोधकत्वमज्ञानत्वं च कथं तदभावे इति चेत्, सत्यं, प्रत्यक्षपरोक्षताकृत एव हि भेदोऽत्र मतिश्रुतावध्योः, परं श्रद्धानाभावकृतमज्ञानत्वं तु कथञ्चनापि विषमतावहमिति तस्याप्यज्ञानता। ननु प्रत्यक्षे कथमज्ञानतेति चेत्, यथा घटादिप्रत्यक्षे मत्यादिमतां तदज्ञानानि त्रीण्येवेति। तथा दर्शनेति। दर्शनत्रयं चक्षुरचक्षुरवधिसञ्ज्ञं तत्र, "चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि" इति धातुस्तस्मादौणादिके "चक्षेः शिद्वा" [१००१] इत्युसि चक्षुःसिद्धिः। तथा च चक्षतेऽनेनेति, त्रष्टे वेति वा चक्षुः। प्रेक्षणीयं हि पदार्थमवेक्ष्यैव चक्षुषा चक्षते जनाः। ततश्च चक्षुरक्षीत्यर्थः। तथा दृश्यते–प्रेक्ष्यते–सामान्येनाववुध्यतेऽनेनेति दर्शनं, दृष्टिर्वा दर्शनमिति सामान्यमुख्यको वोधः। व्युत्पत्तिद्वयेऽपि

"करणाधारयोः" इति अनट्, "क्लीबे" इति चानट्। चक्षुषा चक्षुषो वा दर्शनं चक्षुर्दर्शनमिति। यद्यप्यत्र दर्शनशब्दो बोधार्थ एव सामान्येन तथापि विशेषबोधस्यावग्रहादिरूपस्य चाक्षुषमतिज्ञानरूपत्वात् सामान्यमुख्यको गृह्यते बोधः, अत उच्यते–"जं सामन्नग्गहणमत्थाणं नेव कट्टु आगारं। अविसेसिऊणमत्थे दंसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥" इति। पदार्थश्च सामान्यविशेषोभयात्मको यतस्ततो ज्ञानदर्शनयोः क्रमेण विशेषाणां च सामान्यस्य च ग्रहणमिति। न च वाच्यं कथमनाकारं ग्रहणं स्यादिति स्वस्वोत्तरापेक्षया सामान्यत्वाद् विशिष्टाकारराहित्यमनुसन्धेयं, परमादिसामान्यग्रहस्यैव दर्शनत्वमिति। तथा च–"सामन्नमेत्तगहणं नेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो। तत्तो णंतरमीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥१॥" सो पुण इहावायावेक्खाओ वग्गहोत्ति उवचरिओ। एस विसेसाविक्खं सामन्नं गिण्हए जेण ॥२॥ तत्तोऽणंतरमीहा तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स। इय सामन्नविसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥३॥ सव्वत्थेहावाया निच्छयओ मोत्तुमाइ सामन्नं। संववहारत्थं पुण सव्वत्थावग्गहो वाओ ॥४॥ तरतमजोगाभावे वाओ च्चिय धारणा तदंतम्मि"। इत्यपि सङ्गच्छते। सङ्गच्छते च "नाणमवायधिइओ" इत्यादि च। चक्षुरितरत्वेन विभागश्च दृष्टिव्यपदेशानुरोधेन, यद्वा–चक्षुषोऽबद्धस्पष्टग्रहणार्हत्वेन स्पष्टतादर्शनपरः, यत उच्यते–"पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु। गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥१॥" इति। दृश्यते च त्रुटयादेः महत्त्वे सत्यपि न स्पार्शनविषयता, चाक्षुषविषयता तु तस्या अपि विद्यत इत्यनुभवेनापि चक्षुषः पाटवमिति। यद्यपि मनोदर्शनमोघदर्शनं चाप्यचक्षुर्दर्शनेन व्यपदेश्यम्, पाटवतत्त्वं च मनसः, तथापि व्यवहारानुरो-

धेनेत्थं विभागः। तथाऽचक्षुषा-चक्षुर्वर्ज्यशेषेन्द्रियचतुष्केण "अचक्खु नपुमिच्छि सव्वे वि" इतिवचनादचक्षुर्दर्शनरहितस्य कस्याप्यभावान्मनोदर्शनमोघदर्शनं चापि ग्राह्यम्। ननु चक्षुषा दर्शनमिति सर्वजनप्रसिद्धम्, परं कथमचक्षुषा दर्शनमिति चेत्, सत्यं, पश्यतिः सामान्यमुखबोधार्थक इह गृहीतः। सामान्यमुख्यको बोधश्च शेषेन्द्रियादिरपि भवत्येव, अन्यथा विशेषबोधाभावाच्छद्मस्थानां सामान्यबोधपूर्वकत्वनियमाद्विशेषबोधस्येति। पठ्यते च-"आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति"। तथा 'पृष्ठत उपसर्पन्तं सर्पं वृद्धश्चैव पश्यती'त्यादौ सामान्यबोधमात्रे पश्यतिः। कोशकारैरपि-"दर्शनं दर्पणे धर्मोपलब्ध्योर्बुद्धिशास्त्रयोः। स्वप्नलोचनयोश्चापि," इति व्युत्पादित एव दर्शनशब्द उपलब्धौ ज्ञानसामान्यवाच्यायां बुद्धौ चेति। तथा च चक्षुरवधिकेवलव्यतिरेकज आत्मनि जायमानः सामान्यबोधोऽचक्षुर्दर्शनशब्दाभिधेय इति निर्गलितोऽर्थः। केचित्तु "अचक्खु सेसिंदिय"त्तिवचनस्य नियामकतामङ्गीकृत्य शेषेन्द्रियज एव सामान्यबोधो दर्शनमित्याख्यान्ति। तथाऽवधिना-ऽधोऽवो विशेषपरिच्छेदकेन बोधविशेषेण दर्शनं-सामान्यावगमोऽवधिदर्शनं, सामान्यमात्रग्राहकत्वाच्च दर्शनानां न ज्ञानानामिव विपर्यय एषाम्। तथा च न मतिश्रुताज्ञानविभङ्गवदत्र दर्शनानां विपर्ययेण निर्देशः। तथा च कथं नावधिदर्शनवद्विभङ्गदर्शनं दर्शनं नाभिमतं ज्ञानवद्विपर्ययेणेति शङ्कोत्सादितैव, एवमेवादर्शनव्यपदेशशङ्कापि निरस्ता, सामान्ये तावद्विभागाभावात्। यद्वा-श्रद्धानाभावेन ज्ञान एव विपर्ययभावादिति। ननु च यथा अवधिज्ञानापेक्षयाऽवधिदर्शनमभिमतं तथा श्रुतज्ञानमनःपर्यायज्ञानापेक्षया कथं न दर्शनद्वयमभिमतमिति चेत्, सत्यं, श्रुतज्ञानं हि मनोमात्रविषयं मतिपूर्वकं चेति गतार्थं तद्दर्शनमचक्षुर्दर्शनेनेति।

तथा च श्रुतपश्यत्ताभिधानेऽपि न क्षतिः। न च क्षतिः श्रुतज्ञान्योयेन सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यतीत्यादिवचनेऽपि। मनःपर्याये तु नास्त्येव सामान्यग्रहणमिति न तद्दर्शनाभिलापः। सामान्यबोधेति नियमे चैतद्भिन्नत्वेन सङ्कोचात् श्रुतान्यथाऽनुपपत्तेः,अतीन्द्रिये चार्थे सद्भावप्रतिपत्तये नान्यदागमान्मानमस्तीति। पर्यायाणां च विशेषरूपत्वात्तदवगमे न दर्शनाकाङ्क्षेति निष्कर्षः। न च वाच्यमवधिदर्शनेन रूपिद्रव्यसामान्योपयोगरूपेण तदर्थकरणमिति। सति संभवनियमे एवेत्थं वक्तुं युक्तत्वात्, स एव तु न विद्यते, विनाप्यवधेर्मनःपर्यायोत्पादात्, विना चावधिविभङ्गावधिदर्शनाभावादिति। तथा केवलं–सम्पूर्णार्थगोचरं सामान्यग्राहि (दर्शनं) केवलदर्शनम्, तच्च भिन्ने समये एकस्मिन् वा समये केवलज्ञानस्याभिन्नं वा केवलादिति विविधनयापेक्षं विवृतं समयाम्बुधावुपयुज्य ज्ञानबिन्दूक्तरीत्या सङ्गमनीयं, क्षायोपशमिकप्रकरणत्वाच्च दर्शनमेवात्र प्रकृतम्, केवलं तु गणितपूर्वं क्षायिके भावे इति। तथा 'दानादिलब्धय' इति। दानादीनि च पञ्च व्याख्यातपूर्वाणि क्षायिकप्रकरणे। ननु क्षायिके व्याख्यातानि तर्हि कथमत्राप्याख्यायन्त इतिचेद्, द्विविधानि हि दानादीनि–समूलघातं घातितान्तरायकर्मोत्थानि तत्क्षयोपशमजानि च। आद्यानि पूर्वमुक्तानि, अन्त्यानि त्वत्रैव तदविकारत्वाद्बोध्यानि। एवं च सम्यक्त्वचारित्रे अपि त्रिपु व्याख्यायन्ते (येते) कथमित्यपि समाहितं ज्ञेयम्, तयोस्त्रैविध्यात्। क्षयोपशमाभावे च दानाद्यन्तरायाणामध्यक्षोपलभ्यमानानां दानादीनामसङ्गत्यापत्तेः। न च क्षयोऽयं तेषां। तथा सति सर्वदा सर्वयोग्योपलम्भप्राप्तेः। न चोपशमोऽस्त्वेषामिति, सर्वथैतद्रहितत्वानुपलम्भात्, ओजआहारादेः सर्वेषां भावात्, "ओयाहारा सव्वे" इतिवचनात्। सूक्ष्मक्षयोपशमश्च वीर्यान्तरायस्याप्यभ्युपगम्य एव, अनन्यगतिकत्वाज्जीवन-

प्रयत्नस्योपशमे चावश्यंपातभावात्, गत्यन्तरालेऽपि चास्त्येव क्षयोपशमः, चेतनादिसत्त्वादिति द्विविधानि दानादीनीत्येव सम्यग्। लब्धित्वं चोपशमादित्रयान्यतमप्रभवत्वम्, इत्यमेव च सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्येति सङ्गच्छते, तस्यैवोपयोगविशेषेणैवैतद्भावात्। उपयोगविशेषता च साकारतैव। ननु कथमर्हदादिपदवीनामौदयिकीनामपि लब्धित्वं जेगीयते तर्हीति चेत्, क्षयादिहेतुतां प्रतीत्यैव नान्यथा। अत एव च लब्धिवर्णनाधिकारे चक्रधरादिबलवर्णनं सङ्गच्छते। ननु कथं तर्हि सत्यामप्यष्टाविंशतौ लब्धीनां पञ्चैवैताः? अष्टाविंशतिश्चैवं–"आमोसहि विप्पोसहि खेलोसही जल्लओसही चेव। सव्वोसही संभिन्ने ओही रिउविउलमइलद्धी ॥१॥ चारण आसीविस केवली य गणहारिणो य पुव्वधरा। अरहंत चक्कवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥२॥ खीरमहुसप्पिआसव–कोट्ठयबुद्धि–पयाणुसारी य। तह बीयबुद्धि तेयग आहारग सीयलेसा य ॥३॥ वेउव्विदेहलद्धी अक्खीणमहाणसी-पुलाया य। परिणामतववसेसा एमाई हुंति लद्धिओ ॥४॥" इति। न च वाच्यमुपलक्षणीभूता इमाः, तथा सति पञ्चानामप्यग्रहणप्रसङ्गात् इति चेत्, सत्यं, परं सर्वा अपि तपोविशेषोद्भवाः, तपश्च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजम्। यत एवोच्यते–'विशिष्टज्ञानसंवेगशमसारमतस्तपः। क्षायोपशमिकं ज्ञेयमव्याबाधसुखात्मक-[अष्टके]मिति। यश्च परिणामविशेषः सहकारितयाऽभिप्रेयते सोऽपि चारित्रादिनाऽत्र गृहीत एवेति न न्यूनता लब्धिपञ्चकोपन्यासेऽप्यत्र। ननु किं तर्हि गृहीता अवध्याद्याः स्पष्टमिति चेद्, आत्माऽसाधारणगुणत्वेन विनापि तपो भावाच्चेत्यलं प्रसङ्गेन। चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा' इति तु गतार्थमेव। एवं प्ररूप्य क्षायोपशमिकान् पञ्चदश भावान् शेषांस्त्रीनाहुः'सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्चे'ति।

ननु कथं पृथगुपन्यास एषामिति चेद्, एकैकैकेति सङ्ख्याया अनुपन्यासेन लाघवायेति। कथं नैवमौदयिक इति चेत्, पर्यन्ते लेश्योपादानस्य सकारणत्वात्तासां पर्यन्ते उपादाने चावश्यं सङ्ख्याया उपादेयत्वादिति। न च वाच्यं सम्यक्त्वं चारित्रं च 'सम्यक्त्वचारित्रे' इत्येतस्मादौपशमिकादनुवर्त्तेते एव, न चोपात्ते साक्षात् अत एव क्षायिके, किन्तूपरिष्टादाकृष्टे, तथाऽत्रापि विधेयम्, निर्देश्यश्च स्पष्टः केवलः संयमासंयम एवेति चेत्, सत्यं, परं परिभाषानभिज्ञताख्यापकमेतत्, यतो न सम्यक्त्वचारित्रे इत्यनुवर्त्तिते क्षायिकसूत्रे, किन्तु चकारेणानुकृष्टे 'चानुकृष्टं च नोत्तरत्रे'ति हि वैयाकरणानां समयः सुप्रसिद्ध एव। न च वाच्यं नाकर्षणीये तर्हि चकारेण, एवमेवानुवर्त्त्येताम्, तथा सति च नात्र पुनर्निरूप्यम्, न च पूर्वसूत्रे चकारः कर्त्तव्य इति चेत्, सत्यं, लाघवमपेक्ष्यार्थस्यैवं निर्देशः, आचार्यस्य शैलीयं वा लक्ष्यते—यत्र दीर्घमनुवर्त्तनीयम्, उद्देश्ये वा नानुवृत्तिरिति पूर्वं चकारेण पश्चाच्च साक्षान्निर्देश इति। तथा च तत्र तत्रोक्ततच्छब्दसाफल्यमिति। यद्वा—निवृत्तिवाचकतां चकारेणानुकर्षणे चकारस्याभिप्रेत्येदं स्पष्टितम्। यद्वा-अनुवर्त्तने संयमासंयमाद् भिन्नत्वं कश्चित्प्रतिपद्येत, कार्यं च स्याद्विशेषव्याख्यानं वेति नानुवर्तितम्। केचित्त्वित एव भिन्नत्वेन त्रयाणां निर्देशः स्वरसादित्याहुः। अवान्तरभेदाभावात् पार्थक्येन प्ररूपणानियमज्ञापनायैवं निर्देश इत्यपरे। तत्त्वं (तु) वहुश्रुता एव विदन्ति। अत्र सम्यक्त्वं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं, चारित्रं सर्वसावद्यनिवृत्तिरूपं सामायिकादीनामन्यतमम्, संयमासंयमश्च स्थूलेभ्यो हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो ज्ञात्वाऽभ्युपेत्याकरणमितिस्वरूपा विरतिः सूक्ष्मेभ्यश्च तेभ्योऽविरतिः, अविरतिश्चैषा परिहर्त्तुमशक्यत्वाद् गृहस्थत्वे न तु परिणामाभावात्,

अत एव बन्धवधादीनामतिचारत्वं सङ्गच्छते, भङ्गाभङ्गरूपत्वात्तेषाम्। न च वाच्यं देशविरतेः सूक्ष्मत्वात् कुन्थ्वादिकाये छिद्रमिव न तस्यां भङ्गाभङ्गरूपातिचारसम्पत्तिः। अन्यच्च—"सव्वे वि य अइयारा संजलणाणं उदयओ हुंति। मूलच्छेज्जं पुण होइ वारसण्हं कसायाणं ॥१॥" इत्यादिवचनात्तेषां प्रत्याख्यानावरणाद्युदये स्पष्टैव देशविरतेः क्षतिर्न त्वतिचारतेति। कुन्थ्वादिष्वपि स्वापेक्षया तथाविधच्छिद्रसत्त्वमिव अन्यथा तयाहाराद्यपरिणतेर्देशविरतेरपि स्युरेवातिचाराः। "सव्वे वि य" इत्यादि च सर्वविरत्यपेक्षमिति न तदुदयतो देशविरतिक्षतिः। व्याख्यायते च कैश्चिदेषा गाथैवं—यथा द्वादशानां कषायाणामुदये मूलच्छेद्यमित्यस्यैष परमार्थो यदुत—यथा सञ्ज्वलनास्तीव्रा मन्दा मध्या वाऽतिचारानाऽऽपादयन्ति,तथा नान्ये, किन्तु प्रत्याख्यानावरणोदये चारित्रस्य हतिरेव। एवमप्रत्याख्यानोदये देशविरतेरनन्तानुबन्ध्युदये च सम्यक्त्वस्यापीति पूर्वपूर्वकषायोदये पूर्वपूर्वस्य मूलच्छेद्यतेति। तथा च कथं नातिचारत्वमस्यां, व्यपदिष्टाश्च साक्षादेव सूत्रप्रकरणयोरतिचारा अप्यस्या इत्यलमप्रस्तुतेन। इत्थमेव दिग्विरत्यादावपि शेषदिगमनानर्थदंडसावद्यकरणादिभोगोपभोगोपयोगिसंक्षिप्तेतरादिभ्यो विरतत्वादितरेभ्यश्चाविरतत्वात् स्पष्ट एव देशविरतानां संयमासंयमः। तथा च पञ्चदशानां त्रिभिर्मेलने जाता एवाष्टादश। एते च क्षायोपशमिकाः। चकारश्चात्र मत्यादीनामवग्रहादिभेदज्ञापनाय, तेन श्रोत्रेन्द्रियलब्धिरित्याद्यनुयोगद्वारनिर्दिष्टेनापरिगणितशेषक्षयोपशमेन न विरोधः। तथा च तत्सूत्रं-"से किं तं खओवसमनिप्फण्णे २ अणेगविहे पण्णत्ते, तं जहा—खओवसमिया आभिणिवोहियनाणलद्धी एवं सुयओहिमणपज्जवनाण-मइअन्नाण-सुयअन्नाण-विभंगनाण-सम्मदंसण-मिच्छादंसण-सम्ममिच्छदंसण-सामाइयचरित्त-च्छेओव-

ट्ठावण-परिहारविसुद्धि-सुहुमसंपरायचरित्तलद्धी खओवसमिया चरित्ताचरित्तलद्धी खओवसमिया दाणलाभभोगोवभोगवीरियलद्धी खओवसमिया बाललद्धी पंडियलद्धी खओवसमिया बालपंडियलद्धी खओवसमिया सोइंदियलद्धी जाव फासिंदियलद्धी खओवसमिया आयारधरलद्धी जाव दिट्ठिवायधरे खओवसमिया नवपुव्वधरे जाव चोद्दसपुव्वधरे खओवसमिए गणीवायए, से तं खओवसमनिप्फन्ने"त्ति। अत्र च सामायिकादिकाश्चारित्रभेदा बालपण्डितबालपण्डितत्वानि च केवलसम्यक्त्वचारित्रदेशविरतिहेतुकाः परिणामाः सम्यक्त्वादिकार्यभूता इति न पृथगुक्तेभ्यः। श्रोत्रेन्द्रियाद्याद्युपलब्धयश्च न मतिज्ञानचक्षुरचक्षुर्दर्शनेभ्यो भिन्ना लब्धीन्द्रियाणाँ क्षयोपशमस्वरूपत्वात्, तस्य च मत्याद्यावरणक्षयोपशमरूपत्वादुपयोगेन्द्रियाण्यपि मत्यादिरूपाण्येव, अत एव च क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि। न च केवलिनस्तानीति पठ्यते पूर्वोक्तयुक्तेस्तस्य मत्याद्यभावात्। द्रव्येन्द्रियाणि त्वौदयिकं पर्याप्तनामकर्माश्रित्योद्भूतानि त्विन्द्रियाणि सन्त्येव यदपेक्ष्योच्यतेऽसौ पञ्चेन्द्रिय इति। आचारधरत्वाद्या गणिवाचकत्वावसानालब्धयस्तु स्पष्टमेव श्रुतज्ञानोदयजाता इति नाधिकाः क्षायोपशमिकभेदाः। ननु प्रोक्तान्तर्भावेऽपि सामायिकादीनां मिथ्यात्व-सम्यग्मिथ्यात्वयोः कथं क्षायोपशमिकत्वम्। कथं वा नाभिहितौ तावत्र भेदौ, कुत्र वा अन्तर्भावनीयाविति चेत्, सत्यं, मार्गानुसारिमार्गपतितादिभेदभिन्नं मिथ्यात्वं न मन्दतामन्तरेण तस्य, सा च क्षयोपशमप्रभवेति युक्तं मिथ्यात्वस्यापि तथाविधस्य क्षायोपशमिकता। अत एव च मिथ्यात्वस्य गुणस्थानकतापि सङ्गच्छते। यद्वा-अव्यक्तमिथ्यात्वाद्व्यक्तमिथ्यात्वप्राप्तिर्न क्षयोपशममन्तरा, स च मिथ्यात्वस्यैवेति क्षायोपशमिकता तस्य। यत उच्यते-"व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिर्गुणस्थानतयोच्यते" [गुणस्थान-

कक्रमारोहे] इति। यदि वा सत्यपि मिथ्यात्वोदयेऽनन्तानुबन्धिनां मन्दत्वमध्यत्वभावो यथाभद्रकत्वादिनानुमेयः। स च न तन्मूलमिथ्यात्वमन्दत्वाद्यन्तरेति योग्यमेवास्य क्षायोपशमिकत्वम्, अत एव च मिथ्यादृष्टित्वेऽप्युत्थितानुत्थितादिविकल्पः सङ्गच्छते इति। सम्यङ्मिथ्यात्वस्य तु द्विधा गतिस्तद्वतां द्विधा गतेः। केचित् प्राप्स्यत्सम्यक्त्वाः केचिच्च प्राप्स्यन्मिथ्यात्वा इति स्पष्टो मिश्रोदयेऽपि तरतमभावः। स एव च क्षयोपशमाविनाभावीति क्षायोपशमिकता तस्य। न चात्र ते भिन्ने उदिते, सम्यक्त्वमूलत्वेन तयोस्तद्ग्रहणेनैव ग्रहणात्। तथा च नाधिकाः क्षायोपशमिका इति। भावचतुष्कमाख्याय क्रमनिर्दिष्टं पञ्चमं (भावं) निर्दिदिक्षयाहुः–'परिणामे'ति। तद्धितलुगन्तनिर्देशात् पारिणामिक इति। तत्र यद्यपि परिणामशब्देन "नार्थान्तरगमो यस्मात् सर्वथैव न चागमः। परिणामः प्रमासिद्ध इष्टश्च खलु पण्डितैः" ॥१॥ इतिवचनात् पूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरावस्थापरिणतिरुच्यते। तथापि नात्र स गृह्यते, किन्तु पारिभाषिकतया स्वभाव एव। तथा च परिणामेन–स्वभावेन निर्वृत्तः पारिणामिकः–स्वाभाविक इत्यर्थो निष्पद्यते। ननु किमिति पारिभाषिकः परिणामार्थः परित्यज्यते इति चेत्, नहि जीवत्वभव्यत्वादिकं नूतनं येन तदर्थपरिग्रहः समञ्जसतामापद्येत। स च त्रिधा, यदाहुः–"जीवभव्याभव्यत्वादीनि च" [तत्त्वार्थ०] इति। तत्र जीवति जीविष्यति अजीवीत् इत्यौणादिकाऽप्रत्यये जीवः, तस्य भावः स्वरूपमवच्छेदकधर्मो वेति जीवत्वम्, तद्धि स्वाभाविकमेव। यतो न हि पूर्वमजीवस्य सतो जीवत्वं भवति, येनादौ न स्यात् पारिणामिकम्, किन्त्वनादिनिधनं, जीवस्यानादिनिधनत्वात्, तदपि तस्य वीतरागजन्मादर्शनन्यायेनाकिञ्चिन्मयत्वादिना सिद्धमेव। तथा भविष्यति सिद्धिपर्यायेणेति भव्यः। तद्विपरीत-

स्त्वभव्यः। अत एव भव्याभव्यसिद्धिक इत्यप्युच्यमानं सङ्गच्छत एव। भव्याभव्यत्वशङ्काया एव भव्यत्वनियामकत्वात् नैवाभव्यत्व-शङ्काया धर्मप्रवृत्तिविघातकता, प्राप्तायां च सिद्धौ नैवाख्यायते भव्याभव्ययोरन्यतरेण, प्राप्स्यमानत्वाभावात्। प्राप्तत्वाच्चेत् किं न तृतीयो भेद उभयविलक्षणत्वादस्येति। पूर्वप्रज्ञापनीयनयेन तस्य भव्यत्ववत्त्वात् द्रव्यभव्यत्वं तत्रापि "भूतस्य भाविनो वा" इत्या-दिवचनात्। नोभव्यो नोअभव्य इति तु प्रथमस्य निषेधेन द्वितीय-स्यापत्तिः संसारिषु द्वयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाच्छवयेत केन-चिदिति द्वितीयमपि न्यषेधि। तथा च तेन न भावान्तरं व्याख्ये-यम्। तथा भव्यत्वं चापि भव्यत्वविशेष एवेति न तदपि भिन्नम्। तथा च भव्यत्वमभव्यत्वं चेति द्वयमेव। 'आदीनी'ति वहुवचना-न्तादिशब्दोऽत्र। तत्रादिना जीवस्य सामान्यपारिणामिका भावाः सूचिताः। के ते? इति चेदाहुः—अस्तित्वं अन्यत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं गुणवत्त्वमसर्वगतत्वमनादिकर्मसन्तानवद्धत्वं प्रदेशवत्त्वमरूपत्वं नित्यत्वमित्येवमादयः। ननु च किमिति सम्यक्त्वादयः कण्ठत उक्ता अस्तित्वादयश्चादिशब्देन सूचिताः? इति चेत्, सम्यक्त्वा-दीनां वैशेषिकत्वात् अस्तित्वादीनां च सामान्यत्वात्। केन समानतेति चेद्, धर्मादिनाऽजीवेनेति गृह्णीत। नन्वस्त्वन्येषां धर्मादिभिः समानत्वमस्तित्वादीनां, परं कर्तृत्वभोक्तृत्वानादिकर्म-सन्तानवद्धत्वानां कथं तत्?। यतो न हि धर्मादीनां तानीति चेद्, अपेक्षया तेषामपि तानि। यतः स्वपर्यायाद्यपेक्षया कर्तृत्वभोक्तृत्वे कर्मसन्तत्युपग्रहादिना च कर्मसन्तानवद्धत्वम्, अन्यथा वा यथागमं परिभावनीयानि। वहुवचनेन चादिशब्दोत्तरेणाजीवत्वादयःसूचिताः। अजीवत्वमपि पारिणामिकमेव। यतो न हि वर्त्तमानजीवत्वस्य भविष्यदजीवत्वमस्ति, येनाजीवत्वं न भवेत् स्वाभाविकम्। एवं

धर्माधर्माकाशपुद्गलत्वादयोऽपि ग्राह्याः। न चैतत् स्वमनीषिका-विजृम्भितम्। यत उक्तमेव–"औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चे"त्यत्र मध्यभागे जीवस्य स्वतत्त्वमनुवदद्भिर्भाष्यकारैरजीवानामपि प्रान्त्यभावयुगलम्। एतदपि च न स्वमनीषिकया व्याख्यायते, यत आहुः–"छद्धा जीवसमासो, परिणामुदओ अजीवाणं"ति तथा धम्माधम्मागासा कालो त्ति य पारिणामिओ भावो। खंधादेसपएसा अणू य परिणाम-उदए य ॥१॥" इति। तत्राजीवानां पारिणामिकभाववत्त्वाख्यानं सूत्रोत्तीर्णमिति। एतच्च पारिणामिकः स्वाभाविक इत्यर्थमुररीकृत्य ज्ञेयम्। यदि च पारिभाषिकः परिणामस्यार्थः कक्षीक्रियते, तदापि न विरोधः। कथं अनादीनां जीवत्वादीनां परिणामभवत्वं ? तस्य सादित्वादिति चेत्। प्रतिक्षणभाव्युत्पादव्ययध्रौव्याक्रान्तत्वात् क्षण-विशिष्टतया भावाद्वाऽनादीनामपि भवत्येव भवनता। पठ्यते चातः-सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः। सत्योश्चित्य-पचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥१॥ इत्यादि। भावेऽपि च क्षणे क्षणेऽन्यान्यत्वस्य, नान्यथा परिणमन्ति ये तेऽनादिपारिणामिका इति तत्त्वम्। तत एव चोच्यते पूज्यपादैः–"तद्भावः परिणामः। अनादिरादिमांश्चे"ति। [तत्त्वार्थ०] अत एव च 'रूपिष्वादि-मानि'ति पौद्गलिकः पारिणामिकः सादिपरिणामभावोऽप्याख्या-यमानः सङ्गच्छते। न चैतत् स्वकल्पनाशिल्पिनिर्मितम्, यतः सूत्रं–"से किं तं पारिणामिए भावे ?, पारिणामिए भावे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–साइयपारिणामिए य अणाइयपारिणामिए य। से किं तं साइयपारिणामिए ?, साइयपारिणामिए अणेगविहे पन्नत्ते, तं जहा–जुन्नसुरा जुन्नगुलो जुन्नघयं जुन्नतंदुला चेव। अब्भा य अब्भरुक्खा संझा गंधव्वनयरा य ॥१॥ उक्कावाया दिसादाहा

विज्जू गज्जिया निग्घाया जूवा जक्खा लित्ता धूमिया महिया रउग्घाया चंदोवराया सूरोवराया चंदपरिवेसा सूरपरिवेसा पडिचंदा पडिसूरा इंदधणू उदगं मच्छा अमोहा कविहसिया वासा वासहरा गामो नगरो घडो पव्वओ पायालो भवणो निरओ पासाओ रयणप्पभा जाव तमतमा, सोहम्मे जाव इसीपब्भारा, परमाणुपोग्गले जाव अणंतपएसिए, से तं साइयपारिणामिए। से किं तं अणाइयपारिणामिए ?, अणाइयपारिणामिए अणेगविहे पन्नत्ते, तं जहा—धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए लोए अलोए भवसिद्धिया अभवसिद्धिया। से तं अणाइयपारिणामिए" त्ति। स्पष्ट एव ह्यत्र तथा तथा परिणामः पुद्गलानां सम्पद्यमानः पारिणामिकतयाख्यातः। ननु कथं पर्वतपातालनिरयादीनां सादिपारिणामिकता प्रतिपादितेति चेत्, न ह्यसङ्ख्येयकालातिक्रमात् परमेकत्र तिष्ठन्ति पुद्गलास्तत्परिणामेन विपर्यये नूतने चाऽऽगते स्पष्ट एव पारिणामिकः सादिर्भावः। न च द्रव्यावस्थानमन्तरेण धर्मादीनामिवानादित्वं युक्तियुक्तं स्यादिति। एवं च षष्ठः सान्निपातिक इति। तत्र सन्निपातो—द्व्यादिसंयोगस्तेन निर्वृत्तः सान्निपातिकः। तद्भेदाश्च षड्विंशतिः। कथमिति चेत्, क्रमोत्क्रमाभ्यां न्यसनीयमङ्कपञ्चकमुपर्यधः। $\begin{smallmatrix}1&2&3&4&5\\5&4&3&2&1\end{smallmatrix}$ तत्र प्रथमपङ्क्तिगाऽधस्त्यपञ्चकाङ्कस्योपरितनेनैकेन भागे हृते पञ्च लभ्यन्ते, ते चैकसंयोगाः। आगतानां पञ्चानां द्वितीयपङ्क्त्यधस्त्यचतुष्केण गुणने जाता विंशतिः, उपरितनेन द्विकेन भागे हृते लब्धा दश, एते च द्विकसंयोगाः। ते तृतीयौल्यधस्तनीयत्रिकेण गुणिता जाताः त्रिंशत्, उपरिष्टात् त्रिकेण भग्ने लब्धा दशैव त्रिकसंयोगाः। तेषां च चतुर्थश्रेण्यधरवर्त्तिना द्विकेन गुणने जाता विंशतिः, उपरितनेन चतुष्केण भागेऽपहृते लब्धाः पञ्च चतुष्कयोगाः। तेऽप्येकककेनान्त्येन

गुणयित्वोपरितनेन पञ्चकेन भागहारे विहिते लब्ध एकः पञ्चकयोगः। सर्वे च मिलिता भवेदेकत्रिंशत्, परं पञ्चैकसंयोगा नात्र गृह्यन्ते, तेषां सान्निपातिकत्वाभावात्, द्व्यादिसंयोगस्यैव सान्निपातिकत्वात्। तथा च शेषा षड्विंशतिः सान्निपातिकाः। एतेऽपि प्ररूपणामात्रोपयोगिनो, न सर्वे सम्भविनः। कति सम्भवन्तीति चेत्, षडेव। प्रस्तुतनिर्युक्तिक्रमप्रामाण्येनैवं योजना–दशसु द्विकसंयोगेषु क्रमेणौपशमिकादिभिश्चतुर्षु औदयिकस्य लब्धेषु, औपशमिकस्य क्षायिकादिस्त्रिभिर्लब्धेषु त्रिषु, क्षायिकस्य मिश्रपारिणामिकाभ्यां द्वयोर्लब्धयोर्नवमः क्षायिकपारिणामिकाख्यो भङ्गः सम्भवति सिद्धानाम्। शेषास्तु नवापि न सम्भवन्ति। यतः शेषाणामस्त्येवौदयिकी गतिः, क्षायोपशमिकं क्षायिकं वा ज्ञानादिकं, पारिणामिकं च जीवत्वमिति जघन्यतोऽपि भावत्रयं, तन्निषेध्या एव ते। तथा त्रिकसंयोगेष्वपि दशसु औदयिकौपशमिकयोः क्षायिकादिभिर्योगेन त्रिषु व्यतीतेषु, औदयिकक्षायिकयोर्मिश्रपारिणामिकाभ्यां द्वयोर्भङ्गयोः सम्पन्नयोः, पञ्चम औदयिकक्षायिकपारिणामिकलक्षणः पञ्चमस्त्रिकसंयोगः संम्भवति। यतः केवलिनो भगवत औदयिकी गतिः, क्षायिकं ज्ञानं, पारिणामिकं च जीवत्वं यतोऽस्ति। नास्त्युपशमोऽस्यैकादशगुणीयचतुर्थगुणीयत्वात्तःय। यद्वा–मोहसत्तान्वितस्यैव तद्भावान्न चासौ केवलिनो, न चास्ति क्षायोपशमिकोऽप्यस्य छाद्मस्थिकज्ञानदर्शनाद्यतीतत्वेन, ततो न शेषभङ्गकसम्भवः। षष्ठस्तु भङ्गक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकाख्यस्त्रिकसंयोगो नारकादिगतिचतुष्टयेऽपि ज्ञेयः। यतस्तासु गतिष्वौदयिकी गतिः स्यादेव। सर्वत्र क्षायोपशमिकानि चेन्द्रियाणि मत्यादीनि च, तथा पारिणामिकं जीवत्वं सम्भवति। ततः शेषाणामसम्भवादष्टौ त्रिकसंयोगाः प्ररूपणामात्रोपयोगिनो,

न तु सम्भवन्ति । चतुष्कसंयोगेषु त्वौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिक-पारिणामिकाख्यभावचतुष्टयनिर्वर्त्तितः सर्वास्वपि गतिषु सम्भवति, गत्युपशमसम्यक्त्वेन्द्रियजीवत्वसद्भावात्, भवति च तद्वर्तिनां प्रथमसम्यक्त्वलाभः । तत्र चौपशमिकमेव सम्यक्त्वम् । तथौदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावाख्यश्चतुर्थः सर्वास्वपि गतिषु सम्भवति, पूर्वोक्तपष्ठत्रिकयोगभावनायां क्षायिकसम्यक्त्व-मोचनेन तथाभावात् । पञ्चकसंयोगस्त्वेकः । स च नरगतावेव सम्भवति । यतोऽसावुपशमश्रेणिं प्रतिपन्नस्य क्षायिकसम्यग्दृष्टेर्भवति, न चैवमन्य इति । समुदिता एते—द्विकसंयोग एकः, त्रिकसंयोगौ द्वौ, चतुष्कसंयोगौ द्वौ, एक एव च पञ्चकसंयोग इति सम्भविनः षडेव । अत्रापि चैकस्त्रिकसंयोगो द्वौ च चतुःसंयोगौ गतिचतुष्टयेऽपि लभ्यन्ते, ततो द्वादश ते विवक्ष्यन्ते । ततश्च पञ्चदशविधः सान्निपातिक इत्यपि वक्तुं शक्यते । यत उक्तं—"ओदइयखओवसमिए परिणामिएक्केक्को गइचउक्के वि । खयजोगेण वि चउरो तयभावे उवसमेण वि ॥१॥ उवसमसेढी एक्को केवलिणो विय तहेव सिद्धस्स । अविरुद्धसंनिवाइयभेया एमेते पन्नरसग ॥२॥"त्ति । ननु च किमिति सान्निपातिकस्य भावत्वं ?, यतो न हि ततो भवति कोऽपि गुणविशेषः । न च व्याख्यातोऽपि शास्त्रकृद्भिरिति चेत्? सत्यं, परस्परसमागमदर्शनायैवैतन्निरूपणम् । तथा च सम्भव्यभव्युपयोगः स्यात्, अत एव चान्यत्र पञ्चैव निरूप्यन्ते भावा 'औपशमिकक्षायिकौ भावा'वित्यादिना, यद्वा—संयोगविशेषेण गुणविशेषदर्शनाय । यथा ज्ञानक्रियाभ्यां समवेताभ्यां साध्यतेऽपवर्गस्तथा लब्धमनुष्यभवलक्षणौदयिकभावानामेव सर्वविरतिरित्यादि अवगम्येत सान्निपातिकेनेति तत्प्ररूपणा । तदेवं प्ररूपितं भावषट्कं प्रकृते योजयन्त आहुः—"छव्विहो भावलोगो

अ"त्ति । तत्र षट् औदयिकादयो विधाः-प्रकारा यस्यासौ षड्विधः, नास्त्यन्यो भाव एतेभ्य इत्यन्यूनता सर्वेषामपि पदार्थानामेषु प्रत्यवतारात् । कोऽसावित्याहुः–'भावलोक'इति । तत्र भाव इति द्रव्यादिव्यवच्छेदेन शुद्धभावप्ररूपणाज्ञापनाय तथा भावभूतो लोको, विलोकनीयत्वात् पदार्थमात्रस्य वाऽऽलोकनादन्तर्भावेनेति भावलोको,भावेन वा पर्यायप्राधान्येन भावानुगततया लोको भावलोकः । भावा वा समुदिता लोको भावलोकः । चकारोऽस्यापि द्रव्यादिलोकवद्विवक्षापरत्वसूचकः ॥७॥

प्रकारान्तरेण भावलोकमेवाहुः–

तिव्वो रागो अ दोसो य, उइण्णा जस्स जंतुणो ।
जाणाहि भावलोगं, अणंतजिणदेसिअं सम्मं ॥८॥

व्याख्या–तत्र तीव्रः–उत्कटो मन्दमध्ययोरविवक्षितत्वात्, न पुनरेतावता न तस्य भावलोकता । यद्वा–तीव्रभावस्य लोक्यत्वेन लोकत्वाभिसन्धानात्तस्यैव ग्रहणम् । कोऽसावित्याहुः–रागश्चेति, तत्र रज्यतेऽनेनात्मरमणतामात्मस्वभावं वा विहाय परेषु पौद्गलिकेषु स्रक्चन्दनादिष्विति रागो–रागमोहनीयं, यन्मायालोभकषायमोहनीयमिति व्यपदिश्यते "मायालोभकषायावित्येतद्रागसञ्ज्ञितं द्वन्द्व"[प्रशम०] मितिवचनात् । रञ्जनं वा रागः-प्रीतिलक्षणः । चकारस्तत्सहचरितनोकषायनवकस्य तन्निर्वर्तितप्राणवधादेर्वा परिग्रहाय । तथा द्विष्यतेऽनेन जन्तुः कण्टकादिषु दुःखसाधनेषु इति द्वेषो– द्वेषमोहनीयो, यत्क्रोधमानमोहनीयमिति व्यपदिश्यते 'क्रोधो मानश्च पुनर्द्वेष इति समासनिर्दिष्ट' इति । द्वेषणं द्वेषोऽप्रीतिलक्षणः । चकारोऽत्रापि पूर्ववत् । अत्र प्राग्रागोपादानं तस्य दुरुच्छेद्यत्वप्रतिपादनाय 'मुक्खमग्गपवन्नाणं सिणेहो वज्जसिखला । वीरे जीवंतए जाओ गोयमो जं न केवली ॥१॥'

इति वचनात् । द्वेषो वा रागमूलक एवेति ज्ञापनाय, इष्टेषु रक्तो हि जन्तुस्तदपकारिषु द्वेष्टि । एतावेव च परमपदप्राप्तिप्रतिवन्धकौ, संसारेऽपि च सुखकल्पवल्लीकृपाणदुःखदावदवकाष्ठकल्पौ । यदुक्तं—"को दुक्खं पाविज्जा कस्स व सोक्खेहि विम्हओ होज्जा । को वा न लभिज्ज मुक्खं रागद्दोसा जइ न हुंता ॥१॥" इत्यादि । ननु कथं ज्ञानावरणादीनामुत्कटत्वं विहाय मोह एव प्रस्तुत इति चेत्? साम्परायिको हि ज्ञानावरणीयादीनामाश्रवः, स च सकषायस्यैवेत्येवं व्यपदेशः । तौ किमित्याहुः—"उइण्ण" त्ति । उदीर्णाविहायाऽवाधावस्थामुदयावस्थमितौ । ननु किमिति शेषा वन्धाद्या अवस्था उपेक्षिता इति चेद्? उदयाधीनत्वाद् वन्धादीनामन्यच्च—विहितेऽपि वन्धे यदि विधत्ते क्षयमपि प्रदेशवेदनसङ्क्रमापवर्त्तनादिना नोदिते इति स एव गृहीत इति । कस्येत्याहुः—"जस्स जंतुणो" त्ति । यस्य कस्यापि, अनेन सामान्यनिर्देशेन वक्तुर्माध्यस्थ्यं ख्यापितं भवति । तथाविधादेव वक्तुस्तत्त्वाभिगमसम्भवात् । पठ्यते च—"आग्रही वत निनीषति युक्ति, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥१॥ इति । न हि व्यक्तिविशेषस्यैवापकारकौ रागद्वेषौ, नान्येषामिति पक्षपातो मध्यस्थमनोवृत्तेर्विदधाति काञ्चन शोभाम्, जैनेन्द्रमतं तु निष्पक्षपातम्, आस्तां परेषु पक्षपातवार्ता, यावन्न भगवति जिनेन्द्रेऽपि पक्षपातो [नैव] शोभायायेति सिद्धान्तात् । तदुक्तं—"न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु । यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु, त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥१॥" इति यस्य कस्यापि कस्येत्युक्तं जीवस्येति । न च नार्थोऽनेन, अजीवस्य तदभावादिति वाच्यम्, अनेन हि ये जीवस्य शुद्धत्वमभिधार्य रागद्वेषौ मायाप्रत्ययौ अविद्याप्रत्ययावनभिसन्धाय जीवसत्तां शुक्रहेतुको रागः

पित्तहेतुको द्वेष इत्याद्याचख्यु:, तन्निरासायैतस्यावश्यं वाच्यत्वात् । न चैवंविधौ रागद्वेषौ स्यातामात्मापकारकौ, किन्तु यथोदितौ जीवेनासम्बन्धे कथं प्रतिनियतापकारकारित्वमनुभूयमानं युज्येत ? कथञ्चनापि सम्बन्धे चात्मना तयो: स्वीक्रियमाणे स्पष्ट एव जीवेन सम्बन्धोऽनयो: । युक्तियुक्तश्चायमेव पक्षो, अन्यथा भिन्नस्य मुक्तस्येव कथमस्य संसार्यात्मनोऽपकारकौ स्यातामेताविति । शुक्राद्यतिरेकश्च कथं वैचित्र्येण सम्पद्येतेति सिद्धचेदेवार्थापत्त्या जीव:, तद्विचित्रतया च कर्म, तद्धेतुकौ च रागद्वेषावित्यलं प्रसङ्गेन । यद्वा-भावलोकतया व्याख्येयत्वेन स्पष्टं निर्दिष्टो 'जीवो' जन्तोरिति । असौ किमित्याहु:-"जाणाहि भावलोगं"ति । जानीहीति शिष्याबधानाय क्रियानिर्देश: । यद्वा-हेयत्वेन निर्दिदिक्षवोऽपि रागद्वेषौ नैवं निर्दिष्टौ, धर्मिणोऽहेयत्वात्, धर्मस्य हेयताऽपि च न ज्ञानमन्तरेति जानीहीत्यूचु: । भावलोकमिति सञ्ज्ञानिर्देशो, जन्तुश्चात्र पूर्वप्रतिपादितावस्थ: सञ्ज्ञितया ज्ञेय: । सञ्ज्ञा चेयमन्वर्था, न तु यादृच्छिकी गुणशून्या वेति तु स्वयमूह्यम् । भावलोकसञ्ज्ञाया: प्रामाण्यनिर्देशायाहु: "अणंतजिणदेसियं"ति । तत्र रागद्वेषजेतारो जिना: । अनन्तजिनदेशितमिति च जिनानां सर्वेषामविप्रतिपन्नतादर्शनाय, अन्यथा जिनदेशितत्वमात्रेणैव प्रामाण्यात् । न हि च्छद्मस्थानामिव जिना: परत: प्रामाण्यभावमापन्नवचनवादिन:, अप्रामाण्यहेतुरागद्वेषविलयात् । तयोरसत्यवचोहेतुत्वनियमस्तु 'रागाद्वा द्वेषाद्वे'त्यादिना स्पष्ट एव । केचित्त्वनन्तेत्यत्र लुप्तविभक्तिकनिर्देशमाख्याय भावलोकमित्यनेनैवानन्तमिति योजयन्ति । व्याख्यान्ति च तादृशरागद्वेषपरिकलितजन्तूनामानन्त्यादनन्तो हि भावलोक इति । अनन्तसङ्ख्या च यद्यपि च्छद्मस्थसातिशयज्ञानिज्ञानवेद्या, तथापि जन्तूनामरूपित्वाद् विना केवलं प्रत्यक्षाभा-

वाद्रागाद्युदयोऽपि न यथावदितरज्ञेय इत्युक्तं 'जिनदेशित'मिति । एतच्च भावलोकस्य प्रामाण्यज्ञापनार्थैव, न चैवं यथाकथञ्चिद् ग्राह्यम्, तथाग्रहणे हि द्रव्यसम्यक्त्वस्यैव भावात् । भावसम्यक्त्वं तु प्रमाणनयनिक्षेपनिर्देशसदादिद्वारैरेव पदार्थानामवगमे इत्याहुः- "सम्मं"ति । न च वाच्यं कथं तर्हि "तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं"ति । तद्वचनस्यासद्बाधकासत्साधनसूक्ष्मयुक्ति-गम्यपदार्थस्थलीयत्वात् । तदुक्तं "परीक्ष्य भिक्षवो ! ग्राह्यं मद्वचो न तु गौरवात्" । तथा-" ते पश्चात्परितप्यन्ते ये गृह्णन्त्यविचारितम्" इति । ननु कथं तर्हि सम्यक्त्वस्य श्रद्धानात्मकतेति चेत् । दृष्टेष्टाविरुद्धतया यथार्थवादित्वनिर्णयेन दृश्यमानेषु चाविरुद्धतया निर्णीतेषु, न तु यथाकथञ्चिदिति । यद्वा-जिनप्रणीतानां सत्यत्व-मवधार्य शास्त्रकर्त्तारो लक्षयन्ति सम्यक्त्वं-यद्यथा जिनैरभिहिता-स्तथा चेच्छ्रद्दधाति जीवादि देवादि वा तदा सम्यक्त्वमिति । तथा च नासदभिनिवेशस्तद्वताम् । अनेन य आहुः-पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥" इत्यादि, (ते) निरस्ताः । यत उच्यत एव तत्र- "निर्दोषं काञ्चनं चेत् स्यात्परीक्षाया बिभेति किम् । सदोषं काञ्चनं चेत्स्यान्न परीक्ष्य(क्षा)प्रयोजनम् ॥१॥" इत्यादि । न च वाच्यं हन्तव्यानीत्यस्य हेतुभिर्गम्यानीत्येवार्थः, तथा च तद्वक्तॄणां सामर्थ्यं द्योत्यते इति । प्रथमं तावदत्र हन्तेर्गमनार्थताया एव काव्यकृत्समयविरुद्धतासङ्गतेः । अन्यच्च-न प्रयोजनं हेतुपरीक्षा-निषेधेन । न हि मुद्रान्वितं सुवर्णमिति निषिध्यन्ते परीक्षका व्यवहारिभिः । न चोशन्ति कदाचिदप्येवं-यन्नास्य कषो देय इति । न चेदं वचनं साक्षरसंसदि शोभां काञ्चनाऽऽसादयति प्रयोक्तुस्तन्नेदं योग्यमुशितुं मनीषिणाम् । जैनेन्द्रं वच एवमुद्घुष्यते-

"इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा–मुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे। न वीतरागात् परमस्ति दैवतं, न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥१॥" तथा–"पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु। युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥" इति। भावलोकस्य प्रकारान्तरताख्यानं च 'विवक्षाधीनानि कारकाणी'तियद्विवक्षाधीनैव वाक्पद्धतिरिति सूचनाय, प्रतिपादितेष्वौदयिकादिषु भावेषु षट्सु ग्राह्यौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकभावत्रयप्रतिबन्धकमूलज्ञापनेन सम्यक्सिद्धिपुरपथप्रवृत्तानां रागद्वेषह्रासस्यावश्यं विधेयताज्ञापनायेति वा ॥८॥ इत्येवमाख्याय द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलोकान् व्याख्येयान्, शेषं क्रमप्राप्तं पर्यायलोकं व्याचिख्यासयाऽऽह:–

दव्वगुणखित्तपज्जवभवाणुभावे अ भावपरिणामे।
जाण चउव्विहमेअं पज्जवलोगं समासेणं ॥९॥

व्याख्या–तत्र द्रवति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यं, गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्यर्थः। द्रव्यं हि पुरातनान् विहाय पर्यायानवाप्नोति नूतनान्, स्थिरत्वात्तस्य। स्थिरत्वमपि द्रव्यपर्यायोभयात्मकत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यत्वापेक्षयैव। सापि अर्पितानर्पितसिद्धेरिति। यद्वा–द्रूयते–स्ववृत्तिगुणपर्यायैर्मुच्यते नवीनैश्चाश्रीयते, व्याप्यते वा स्ववृत्तिगुणपर्यायैरिति द्रव्यं गुणपर्यायाश्रयतया। यदाहु:–

"गुणाणमासओ दव्वं एगदव्वस्सिआ गुणा। लक्खणं पज्जवाणं तु उभओ अस्सिआ भवे ॥१॥" इति। न च संयोगादीनां द्व्याश्रितत्वं यतो, न तत एकद्रव्यनिश्रितता युक्ता गुणानामिति। तेषां पर्यायात्मकत्वात्। यद्वा–द्रो महासत्तायां भव्यं योग्यं द्रव्यं "द्रोर्भव्ये" इतिवचनात्। यतः सद्द्रव्यमिति पठ्यतेऽपि, द्रोरवयवो वा द्रव्यं, सदभिधेयः पदार्थव्रजो हि महासत्तावानुच्यते, द्रव्यं च तदेकदेशत्वादवयव एवेति, विकारो वा द्रोर्गुणवत्तान्वित एव

महासत्तावान् द्रव्यमित्यभिधीयते, गुणसमूहो वा द्रव्यं, पर्यायार्थिको हि न द्रव्यं भेदेनाभिधत्ते, किन्तु गुणसमूहमेव । यतो व्याख्यायते—

"उप्पज्जंति वयंति य परिणामेंति अ गुणा न दव्वाइं । दव्वप्पभवा य गुणा न गुणप्पभवाइं दव्वाइं ॥१॥"तिगाथा पर्यायार्थिकेनैवं—यथोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं हि सदित्युच्यते, द्रव्यस्य च नोत्पादव्ययावभिमतौ द्रव्यार्थिकेन, न च विनोत्पादव्ययावस्ति पदार्थ इति न द्रव्यं पदार्थः, किन्तु गुणा एव । कुतः ? इति चेदाह—उत्पद्यन्तेऽसन्तोऽपि सत्तया प्रादुर्भवन्ति, असत आविर्भावस्योत्पत्तिपदार्थत्वात्, सतश्चोत्पादाभावात् । तथा व्ययन्ते—विनश्यन्ति सन्तोऽप्यभावतामापद्यन्ते, विवक्षितव्यतिक्रमस्यैव नाशपदार्थत्वात्, विवक्षितशब्दानभिधेयत्वस्य वा तथात्वात् । तथा परिणमन्ति—चैकगुणद्विगुणयावदनन्तगुणत्वादिनाऽवस्थान्तरमाप्नुवन्ति । के एवमित्याह—गुणाः, अवधारणफलत्वाद्वाक्यस्य गुणा एव । लब्धेऽप्येवकारेण व्यवच्छेदे स्पष्टतार्थमाह—'न द्रव्याणी'ति । न द्रव्याण्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति परिणमन्ति वा, तेषामवस्थितैकरूपत्वेन द्रव्यार्थिकेन प्रतिज्ञानात् "दव्वट्ठिअस्स सव्वं सया अणुप्पन्नमविणट्ठं ति" वचनात् । तथा त्रिलक्षणयुक्तत्वात् स्पष्टमेव द्रव्यमसदिति । ननु तर्हि किमिति द्रव्यमित्याह—'द्रव्यप्रभवा गुणा' इति द्रव्यस्य—द्रव्यशब्दस्य प्रभवो—व्यवहारो येभ्यस्ते द्रव्यप्रभवा—द्रव्यशब्दवाच्याः । के ? इत्याह—गुणा अवधारणयोजने गुणा एव । तथा च तथा तथा समुदितावस्थामापन्ना गुणा एव द्रव्यशब्देनोच्यन्ते, तेषामेव सल्लक्षणान्वितत्वात् । स्पष्टमेव व्यवच्छिनत्ति—'न गुणप्पभवाइं'ति । गुणानां प्रभवो येभ्यस्तानि गुणप्रभवानि—गुणाश्रयरूपाणीत्यर्थः । किमित्याह—'ने'ति । न सन्त्येवेत्यध्याहार्या क्रिया । कानि न सन्तीत्याह—द्रव्याणि-द्रव्यार्थि-

काभिप्रेतानि गुणपर्यायवद् द्रव्यमिति लक्षणलक्षितानि द्रव्याणि, त्रिलक्षणरहितत्वात्। यच्च स्यात् त्रिलक्षणयुक्तं तदेव सदिति व्यवहार्यम्। न च द्रव्याणि तथेति न तानि सन्ति, द्रव्यशब्दाभिलाप्यं तु पूर्वमदेवेति पर्यायार्थिकेन गुणसमूह एव द्रव्यतयाऽभिप्रेत इति नेदमयुक्तम्। यद्वा-भूतभविष्यत्पर्याययोग्यं वा द्रव्यमिति, यदाश्रित्योच्यते-'भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके। तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥१॥ इति। योग्यताग्रहणं च सर्वेषां पर्यायाणामनुभूतत्वादनुभविष्यमाणत्वाच्च, मा भूत् सर्वापेक्षया सर्वदा सर्वेषां द्रव्यतेति, तत एवोच्यते-"एगभवियबद्धाउअे य अभिमुहनामगोत्ते य। एए तिन्नि दव्वादेस"त्ति। न च वाच्यं कथं तर्हि-

"तं वयणं सोऊणं राया अंचियतणुरूहसरीरो। अभिवंदिऊण पियरं मरीइ मभिवंदिओ जाइ ॥१॥ सो विणएण उवगओ काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो। वंदइ अभित्थुणंतो इमाहि महुराहि वग्गूहि ॥२॥ लाभा हु ते सुलद्धा जं सि तुमं धम्मचक्कवट्टीणं। होहिसि दसचउदसमो अपच्छिमो वीरनामु त्ति ॥३॥ न वि तेहं पारिवज्जं वंदामि अहं इमं च ते जम्मं। जं होहिसि तित्थयरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥४॥" इतिवचनाद् बहुतमभवभावित्वेऽपि तीर्थंकृत्त्वस्य, वन्दितो भरतेन विद्यमाने त्रिजगदीश्वरे मरीचिभक्त्या। न च नामस्थापनाभावापेक्षया तीर्थकृत्त्वं तदा तस्य सम्भवति,यदपेक्ष्य वन्दितः स्यात् इति चेत्। सत्यं, मुद्‌रावधानवता लोकवर्गात्तजादिना नैगमेन तथाविधानात्, तीर्थंकरवचनाद्वोल्लसितभावेन वा तथाविहितमिति न व्यवहारानुगमम्, प्रत्यपते च व्यवहारानुगतमेव। तत एव भविष्यन्त्यां शासनबाधाविधायिब्राह्मणपूर्वजानां माहननामधेयानां स्तुतिपाठकानां वधं निषिद्ध

शिक्षितो भरतो युगादिदेवेन। तदेतत् सर्वं द्रव्यलक्षणमभिप्रेत्योदाहृतं महाभाष्यकारैः—

"दवइ दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो। दव्वं भव्वं भावस्स भूयभावं च जं जोग्गं ॥१॥" इति। तदेवंविधस्य द्रव्यस्य द्रव्यशब्दवाच्यस्य वा धर्माधर्माकाशपुद्गलकालजीवलक्षणस्य गुणाः—सहभाविनो धर्माः। एष गुणपर्याययोर्विशेषो यदुत—सहभाविनो गुणाः, क्रमभाविनः पर्याया इति। द्रव्याविष्वग्भावेनेति तु प्रकृतमध्याहार्यं वा। तथा च यत्र गुणपर्यायरूपेण निर्देशो धर्माणां तत्र गोबलीवर्दन्यायेन गुणव्यतिरिक्ता धर्माः पर्यायतया ग्राह्याः। यत्र च केवलाः पर्याया एव व्यपदिश्येरँस्तत्र तु यावद्धर्मा अपि पर्यायशब्देन गृह्यन्ते। तथा च यथा द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदेन नययुगलं वर्ण्यते, तथा कथं न तृतीयो वर्ण्यते गुणार्थिक इति, तन्निरस्तम्। यदाहुर्दिवाकरपादाः—

"रूवरसगंधफासा असमाणग्गहणलक्खणा जम्हा। तम्हा दव्वाणुगया गुणत्ति ते केइ इच्छंति ॥१॥ दूरे ता अन्नत्तं गुणसद्दे चेव तावपारिच्छं। जं पज्जवाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥२॥ दो पुण नया भगवया दव्वट्ठियपज्जवट्ठिया नियया। एत्तो वि गुणविसेसे गुणट्ठिअनओ वि जुज्जंतो ॥३॥ जं च पुण अरहयातेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं। पज्जवसण्णा नियया वागरिया तेण पज्जाया ॥४॥ परिगमणं पज्जाओ अणेगकरणं गुणो त्ति एगत्था। तह वि न गुणो त्ति भण्णइ पज्जवनयदेसणं जम्हा ॥५॥" इत्यादि। गुणाश्च सामान्यविशेषभेदेन द्विविधाः। तत्र आद्या अस्तित्वं वस्तुत्वं सामान्यविशेषात्मकत्वं द्रव्यत्वं प्रमेयत्वं प्रदेशत्वं चेतनाचेतनत्वं मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं चेति दश, प्रत्येकमष्टाष्टौ, चेतनाचेतनत्वयोर्मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वयोश्च परस्परपरिहारेणावस्थानात्। अन्त्यास्तु ज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्पर्श-

रसगन्धवर्णा गतिहेतुत्वं स्थितिहेतुत्वमवगाहनहेतुत्वं वर्त्तमानहेतुत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं चेति षोडश। तत्र धर्माधर्माकाशेषु गतिहेतुत्वाचेतनत्वामूर्त्तत्वानि स्थितिहेतुत्वाचेतनत्वामूर्त्तत्वानि अवगाहनहेतुत्वाचेतनत्वामूर्त्तत्वानि च क्रमेण पुद्गले स्पर्शरसगन्धवर्णाचेतनत्वमूर्त्तत्वरूपाः षट्, काले वर्त्तमानहेतुत्वाचेतनामूर्त्तत्वरूपास्त्रयः, जीवे च ज्ञानदर्शनसुखवीर्यचेतनत्वामूर्त्तत्वानीति षट्। अत्रेदमवधेयम्–चेतनाचेतनत्वमूर्त्तत्वामूर्त्तत्वानि स्वजातिविजातिभ्यां सामान्यविशेषरूपाणीति सामान्यगुणेषु विशेषगुणेषु चाख्यातानीति षड्विंशतिरप्येते गुणा द्रव्याणामेवेति द्रव्यगुणा इति कथ्यन्ते। द्रव्याणि च धर्मादीनि प्राग् व्याख्यातान्येव "जीवमजीवे०" इत्यादिगाथायां समासतः। व्यासतस्तु–"पंचत्थिकायमइओ" इतिगाथाप्रथमदलव्याख्याने व्याख्यास्यते इति नात्र तन्निरूपणम्। तथा "खित्तपज्जव"त्ति। तत्र "क्षि निवासगत्योः" इति तुदादिः, ततो "हुयामाश्रुवसिभसिगुवीपचिवचियमिमनितनिसदिच्छादिक्षी" त्यादिनौणादिके त्रे क्षेत्रमिति। तथा च क्षियन्ति–वसन्ति धर्माधर्मासुमत्पुद्गलादयोऽस्मिन्निति क्षेत्रमाकाशलक्षणं, "क्षेत्रं संकर्षणभूमिः शरीरमाकाशं च" इत्युणादिवृत्तिः। तस्य क्षेत्रस्य पर्यायाः स्वभावविभावलक्षणा गुणविकाररूपा वा, उभयाश्रितत्वात् पर्यायाणाम्। तत्रागुरुलघुत्वाद्याः स्वभावपर्यायाः। गुणविकाररूपास्तु अनन्तासङ्ख्यातसङ्ख्यातभागगुणवृद्धिभागगुणहानिभ्यो द्वादशधा। विभावपर्यायास्तु घटाद्यवगाहदानजन्याः। एते च सर्वेऽपि क्षेत्रपर्याया, आकाशपर्यायत्वात्तेषाम्। यद्वा-क्षेत्राणि भरतादीनि, यदाहुः- "क्षेत्रं भरतादौ भगाङ्गयोः" इत्यादिवचनाद् भरतादि तस्य पर्यायाः अवस्थितानवस्थितकालादिकं स्वरूपम्। तच्च विस्तरतो जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेरवसेयम्। सङ्क्षेपतस्तु क्षेत्राणि तावद् भरतहिमवद्धरि-

वर्षविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावताख्यानि पूर्वापरायतहिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिवर्षधरविभक्तानि क्रमेण चतुर्गुणवृद्धान्याविदेहेभ्यः, परतो हीनानि च विष्कम्भात्। आद्यं तु सषट्कलषड्विंशयोजनपञ्चशतविष्कम्भम्, पर्वता अपि सद्विपञ्चाशं सहस्रं विस्तीर्ण आद्य द्वादश च कलाः। धातकीपुष्करार्द्धयोस्तु द्विर्द्विः क्षेत्रपर्वता इषुकाराभ्यामुत्तरदक्षिणात्याभ्यां विभक्तत्वात्। वृत्तो जम्बूद्वीप आयामविष्कम्भयोर्लक्षं योजनानां, धातकीवलयाकारो योजनचतुर्लक्षविष्कम्भः, पुष्करार्द्धः षोडश। (लक्षविष्कम्भः) परिक्षेपाद्यानयनोपायश्चैवं—विष्कम्भकृतेर्दश गुणाया मूलं वृत्तपरिक्षेपः। सविष्कम्भपादाभ्यस्तो गणितम्। इष्वावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य चतुर्गुणस्य मूलं ज्या। ज्याविष्कम्भयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भाच्छोध्यं शेषार्धमिषुः। इषुवर्गस्य षड्गुणस्य ज्यावर्गयुतस्य मूलं धनुःकाष्ठम्। ज्यावर्गचतुर्भागयुक्तमिषुवर्गमिषुविभक्तं तत्प्रकृतिवृत्तविष्कम्भः। उदग्धनुकाष्ठाद्दक्षिणं शोध्यं शेषार्धं वाहुरिति। एवमन्तरद्वीपाः पूर्ववत् षट्पञ्चाशत्। मेरुस्तु काञ्चनस्थालनाभिरिव वृत्तो योजनशतसहस्रमधो धरणितलमवगाढो नवनवत्युच्छ्रितो दशाधो विस्तृतः सहस्रमुपरीति। त्रिकाण्डस्त्रिलोकप्रविभक्तमूर्तिश्चतुर्भिर्वनैर्भद्रशालनन्दनसौमनसपाण्डकैः परिवृतः। तत्र शुद्धपृथिव्युपलवज्रशर्कराबहुलं योजनसहस्रमेकं प्रथमं काण्डं, द्वितीयं त्रिषष्टिसहस्राणि रजतजातरूपाङ्कस्फटिकबहुलं, तृतीयं षट्त्रिंशत्सहस्राणि जाम्बूनदं, वैडूर्यबहुला चाऽस्य चूलिका चत्वारिंशद्योजनान्युच्छ्रायेण, मूले द्वादश विष्कम्भेण मध्येऽष्टावुपरि चत्वारीति। मूले वलयपरिक्षेपि भद्रशालवनम्। भद्रशालवनात् पञ्चयोजनशतान्यारुह्य तावत्प्रतिक्रान्तिविस्तृतं नन्दनम्। ततोऽर्द्धत्रिषष्टिसहस्राण्यारुह्य पञ्चयोजन-

शतप्रतिक्रान्तिविस्तृतमेव सौमनसम् ।' ततोऽपि षट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य चतुर्नवतिचतुःशतप्रतिक्रान्तिविस्तृतं पाण्डकवनमिति । नन्दनसौमनसाभ्यामेकादशैकादशसहस्राण्यारुह्य प्रदेशपरिहाणिर्विष्कम्भस्येति । अत्र चानववुद्धभाष्यकाराभिप्रायाः केचन व्याख्याकारा विप्रतिपद्यन्ते, व्याख्यान्ति चैवं–नन्दनादूर्ध्वं सौमनसाच्चाधः किल मध्ये एकादशैकादशयोजनसहस्राण्यारुह्य योजनसहस्रं परिहीयते विष्कम्भस्येति, ऊर्ध्वं सौमनसाच्चाधो नन्दनवनाच्च सूरिणा परिहाणिरुक्ता, यावदेषा च परिहाणिराचार्योक्ता न मनागपि गणितप्रत्ययां सङ्गच्छते । अग्रतश्च व्याख्याकारापसदतां ध्वनयद्भिरुदितं स्वस्य–तत्राचार्योक्तपरिहाण्या नैकोऽपि विष्कम्भ आगच्छति । न चैतावसत्यावागमेऽधीतत्वात् शृङ्गग्राहिकयेति, गणितशास्त्रविदो हि परिहाणिमन्यथा वर्णयन्त्यार्षानुसारिण इत्यादि च । तत्सर्वमसमञ्जसमेव, यतः सिद्धान्तितो विष्कम्भ उभयत्र क्रमेण व्याख्याकारैरेव सौमनसेऽन्तर्विष्कम्भः सहस्रत्रयं शतद्वयं च द्विसप्तत्यधिकमष्टौ चैकादश भागा, बहिर्विष्कम्भः पुनः सहस्रचतुष्टयं शतद्वयं च द्विसप्तत्यधिकमष्टौ चैकादश भागा योजनस्येत्यादि । न चैते विष्कम्भाः सूरिव्याख्यानात्कथमपि दूरवर्त्तिनः, यतः सूरेर्हि सिद्धान्तोऽयं यदुत– योजनसहस्रस्य धरणितलावगाढस्य प्रदेशहानिरहितत्वान्नवनवतिः सहस्राणि हानिमन्ति योजनानि मूले, योजनदशसहस्रीविस्तृतेरुपरि च योजनसहस्रविस्तृतेर्हेया नवयोजनसहस्री । तथा च प्रतियोजनमेकादशो भागो हीयते योजनस्य, परं तथागणने नन्दनसौमनसयोः प्रत्येकं पञ्चशतविष्कम्भत्वात्पूर्वानुसृतपरिमाणाद्विशेषेण योजनसहस्रद्वयं पात्यम्, तच्च न केनाप्युपायेनैकादशसहस्रपातापत्तेः । ततश्चैकादशसहस्रयोजनान्यारुह्य नन्दनसौमनसाभ्यां प्रदेशहानिः

प्रतिपादिता पूज्यपादैः। तथा च न कोऽपि विरोध आगमेन गणितपरिपाट्या वा, भ्रान्तिमूलं त्वग्रऊर्ध्वकल्पनमुभयत्र स्वकपोलकल्पनया। अत्र चैवं विष्कम्भागतिः—योजनपञ्चशतव्यतिक्रमे पञ्चचत्वारिंशद्योजनानां पञ्च चैकादश भागा हीयन्ते दशसाहस्याः, आगच्छति चैवं चतुःपञ्चाशदधिकनवनवतिशतानि षड्भागाधिकानि वाह्यो विष्कम्भः, आभ्यन्तरश्च सहस्रोनस्तदेव, उच्यतेऽपि—

"नवसहस नवसयाइं चउपण्णा छच्चिगारभागा य। नंदणवहिविक्खंभो सहसूणो होइ मज्झम्मि॥" इति। तथोपरि ततोऽर्धत्रिषष्टिर्योजनानामतिलङ्घ्या, तत्र च यदि न सूरिमतमनुश्रीयते, पातव्या एकाशीत्यधिकपट्पञ्चाशच्छती नवभागाधिका योजनानां नन्दनवनाभ्यन्तरविष्कम्भश्च ८९५४—६ एतस्मात्पूर्वोक्तपाते सौमनसवाह्यविष्कम्भः३२७२—८ भागाः समागच्छति, आभ्यन्तरस्तु २२७२—८ इत्येतावानेव। न चैष आगमानुरोधीति स्वयमप्युच्यते, सूरिपादानुसरणे तु सार्धैकपञ्चाशत्येव हानिः, तथा च हीयते एकाशीत्यधिकषट्चत्वारिंशच्छतानि पूर्वोक्ताभ्यन्तराद्विष्कम्भात्, तथा च शेषमिदं द्वासप्तत्यधिकद्वाचत्वारिंशच्छतानि योजनानां भागाश्चाष्टौ, शास्त्रानुरोधि चैतन्मानं, यत उच्यतेऽपि—

"तव्वाहिरि विक्खंभो बायालसयाहि दुसयरिजुयाइं। अट्ठेगारस भागा मज्झे तं चेव सहसूणं॥१॥" इति। एवं तत ऊर्ध्वमपि विहायैवैकादशयोजनसहस्राणि प्रदेशहानिश्चेद्विवक्ष्यते तदैवाभ्यन्तराद्द्वात्रिंशच्छतादिरूपात् पञ्चविंशतियोजन इत्येवंरूपो भागः सहस्रसत्को द्वाविंशतिशतानि द्वासप्तत्यधिकानि भागाश्चाष्ट पात्यन्ते, शेषं तिष्ठति सहस्रमेकं योजनानाम, तन्नैषा सूरिपद्धति-

रागमेन गणितपरिपाट्या वा विरोधमधिरोहति, विचार्यते यदि सम्यग् "विरुद्धमुक्तं यदिहागमादे–विधाय शुद्धिं विबुधा उशन्तु। पूज्या ममारं गणिराजपादाः, सङ्ग्राहकाः शिष्टतराश्च वन्द्याः ॥१॥" इति। कालोऽपि खलूत्सर्पिण्यादिरूपोऽत्रवोध्यः यो यत्र भवति स तत्र सानुभावो जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेर्भगवत्या एव। तृतीयभेदं पर्यायलोकस्य निरूपयन्त आहुः–"भवाणुभावे अ"त्ति। तत्र भवन्ति प्राणिनः प्राग्बद्धनिधत्तनिकाचनोदीरणोदयनिर्जरापेक्षमस्मिन्निति भवः। पूर्वोक्तचतुर्विधगतिभेदेन भिन्नत्वाच्चतुर्विध एवासौ, तस्यानुभावः–प्रभावो मर्यादा, यथोच्यते गतिचतुष्टयमाश्रित्य–

"नरएसु जाइं अइकक्खडाइं दुक्खाइं परमतिक्खाइं। को वण्णेही ताइं जीवंतो वासकोडी वि ॥१॥ कक्खडदाहं सामलि–असिवण–वेयरणि–पहरणसएहिं। जा जायणा उ पावंति नारया तं अहम्मफलं ॥२॥ अछड्डियविसयमुहो पडइ अविज्झायसिहि–सिहानिवहे। संसारोदहिवलयामुहम्मि दुक्खागरे निरए ॥३॥ पायक्कंतोरत्थलमुहकुहरुच्छलियरुहिरगंडूसे। करवत्तुक्कत्तदुहाविरिक्कविविइन्नदेहद्धे ॥४॥ जंतंतर–भिज्जंतुच्छलंतसंसद्दभरियदिसि विवरे। डज्झंतुप्फिडिय–समुच्छलंत–सीसट्ठि–संघाए ॥५॥ मुक्कवकंद–कडाहुक्कढंतदुक्कयकयंतकम्मंते। सूल–विभिन्नुक्खित्तुद्धदेहणिट्ठंतपब्भारे ॥६॥ सद्दंधयारदुग्गंधवंधणायारदुद्धरकिलेसे। भिन्न–करचरणसंकररुहिरवसा–दुग्गमप्पवहे ॥७॥ गिद्धमुहणिद्दउक्खित्तवंधणोमुद्धकंदिरकवंधे। दढगहियततसंडासयग्गविसमुक्खुडियजीहे ॥८॥ तिक्खंकुसग्गाकड्ढियकंटयरुक्खग्गजज्जरसरीरे। निमिसंतरं पि दुल्लहमुक्खेवक्खेवदुक्खम्मि ॥९॥ इय भीसणम्मि निरए पडंति जे विविहसत्तवहनिरया। सच्चभट्ठा य नरा जयंमि कयपावसंघाया ॥१०॥ जह इहं अगणी उण्हो इत्तो णंतगुणो

तहि । नरएसु वेयणा उण्हा असाता वेइआ मए ॥११॥ जहा इहं इमं सीयं एत्तोऽणंतगुणं तहि । नरएसु वेयणा सीया असाया वेइया मए ॥१२॥ कंदंतो कंदुकुंभीसु उड्ढपाओ अहोसिरो । हुयासणे जलंतम्मि पक्कपुव्वो अणंतसो ॥१३॥ महादवग्गिसंकासे मरुम्मि वइरवालुए । कलंबवालुयाए य दड्ढपुव्वो अणंतसो ॥१४॥ रसंतो कंदुकुंभीसु उड्ढं वद्धो अबंधवो । करवत्तकरकया हि छिन्नपुव्वो अणेगसो ॥१५॥ अतितिक्खकंटकाइण्णे तुंगे सिंबलिपायवे । खेवितं पासबद्धेणं कड्ढोकड्ढाहि दुक्करं ॥१६॥ महाजंतेसु उच्छू वा आरसंतो सुभेरवं । पीलिओमि सकम्मेहिं पावकम्मो अणंतसो॥१७॥ कूवंतो कोलसुणएहिं सामेहिं सवलेहि य । पाडिओ फालिओ छिन्नो विप्फुरंतो अणेगसो ॥१८॥ असीहि अयसिवण्णाहिं भल्लीहिं पट्टिसेहि य । छिन्नो भिन्नो विभिन्नो य ओइण्णो पावकम्मुणा ॥१९॥ अवसो लोहरहे जुत्तो जलंते समिलाजुए । चोइतो तोत्तजुत्तेहिं रोज्झो वा जह पाडिओ ॥२०॥ हुयासणे जलंतम्मि चियासु महिसो विव । दड्ढो पक्को अ अवसो पावकम्मेहिं पाविओ ॥२१॥ वला संडासतुंडेहिं लोहतुंडेहिं पक्खिहिं । विलुत्तो विलवंतो हं ढंकगिद्धेहिं णंतसो ॥२२॥ तण्हाकिलंतो धावंतो पत्तो वेयरणिं नइं । जलं पाहंति चिंतंतो खुरधाराहिं विवाइओ ॥२३॥ उण्हाभिभूओ धावंतो असिपत्तं महावणं । असिपत्तेहिं पडंतेहिं छिण्णपुव्वो अणेगसो ॥२४॥ मोग्गरेहिं मुसंढीहिं सूलेहिं मुसलेहि य । गयासं भग्गगत्तेण पत्तो दुक्खं अणंतसो ॥२५॥ खुरेहिं तिक्खधारेहिं छुरियाहिं कप्पणीहि य । कप्पिओ फालिओ छिण्णो उक्कत्तिओ अणेगसो ॥२६॥ पासेहिं कूडजालेहिं मिओ वा अवसो अहं । वाहिओ बद्धरुद्धो अ बहुसो चेव विवाइओ ॥२७॥ गलेहिं मगरजालेहिं मच्छो वा अवसो अहं । उल्लितो फालिओ गहिओ मारिओ

य अणंतसो ॥२८॥ विदंसएहिं जालेहिं लेप्पाहिं सउणो विव । गहिओ लग्गो य बद्धो य मारिओ य अणंतसो ॥२९॥ कुहाड फरसुमाईहिं वड्ढईहिं दुमो विव । कुट्टिओ फाडिओ छिण्णो तच्छिओ य अणंतसो ॥३०॥ चवेड मुट्ठिमाईहिं कुमारेहिं अयं पिव । ताडिओ कुट्टिओ भिन्नो चुण्णिओ य अणंतसो ॥३१॥ तत्ताइं तंबलोहाइं तउयाइं सीसगाणि य । पाइओ कलंकलंताइं आरसंतो सुभेरवं ॥३२॥ तुहप्पियाइं मंसाइं खंडाइं सोल्लगाणि य । खाविओमि समंसाइं अग्गिवण्णाइं णेगसो ॥३३॥ तुहं पिया सुरा सीहू मेरओ य महूणि य । पज्जिओमि जलंतीओ वसाओ रुहिराणि य ॥३४॥ निच्चं भीतेण तत्थेण दुहिएण वहिएण य । परमा दुहसंबद्धा वेयणा वेइया मए ॥३५॥ तिव्वचंडप्पगाढाओ घोराओ अतिदुस्सहा । महब्भयाओ भीमाओ निरएसु वेइया मए ॥३६॥ जारिसा माणुसे लोए ताया ! दीसन्ति वेयणा । इत्तो अणंतगुणिया नरएसु दुक्खवेयणा ॥३७॥ सव्वभवेसु अस्साया वेयणा वेइया मए । निमिसंतरमित्तं पि जं साया नत्थि वेयणा ॥३८॥" [उत्तरा०]

वेदनोदीरकाश्च नारकाणां परमाधार्मिकाः, ते च पञ्चदश । न च वाच्यं तेषां ततो भवति न वा बन्धः?, आद्ये, कथं न नारकत्वेन तेषामुत्पादो, न चायमभिमतोऽभियुक्तैः, अन्त्ये च, कैव हानिरीश्वरस्य कर्तृत्वे जगतामिति । क्रीडाप्रियतयैव तथाविधो यद्यपि न कर्मबन्धस्तेषां, येन भवेन्नारकतयोत्पादः । "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इति विनतविसंवादवाक्यप्रामाण्यात् । तथापि तथाऽनर्थकक्रीडाकारित्वेनान्येव तेषामपि तीव्रतमः कर्मबन्धो, यदुदयादण्डगोलिकादित्वेनोत्पद्य नारकदुःखातिशयतुल्यदुःखां वेदनां वेदयन्ति । स्पष्टश्चायमधिकारः सविशेषं महानिशीथे समस्तिः स्पष्टपदार्थसाष्टनरादिभवविशिष्टजन्मनिर्गमभूतादिभिः । तथाच

कार्यः कोऽपि कुविकल्पः। न चैवं जगतामीश्वरकर्तृत्वमनर्थं सम्पद्येतेत्यलमप्रस्तुतेन । परमाधार्मिकाश्चेमे–

"अंबे अंबरिसी चेव सामे य सबले वि य । रुद्दोवरुद्दकाले य महाकाले त्ति आवरे ॥१॥ असिपत्ते धणु कुंभे वालु वेयरणी वि य । खरस्सरे महाघोसे एवं पण्णरसाहिया ॥२॥" तत्र क्रमेण यादृशीं वेदनामुदीरयन्ति ते तद्दर्शयितुमाहुः–

"धाडेंति य हाडेंति य हणंति विंधंति तह णिसुंभंति । मुंचंति अंबरतले अंबा खलु तत्थ णेरइए ॥१॥ ओहयहए य तहियं णिस्सन्ने कप्पणीहिं कप्पंति । विदलगचडुलगछिन्ने अंबरिसी तत्थ णेरइए ॥२॥ साडणपाडणतोडनबंधणरज्जुल्लयप्पहारेहिं । सामा णेरइयाणं पवत्तयंति अपुन्नाणं ॥३॥ अंतगयफिप्फिसाणि य हियवं कालेज्ज फुप्फुसे वक्के । सबला णेरइयाणं कड्ढेंति तह अपुण्णाणं ॥४॥ असिसत्तिकुंततोमरसूलतिसूलेसु सूलिचियगासु । पोएंति रुद्दकम्माउ णरगपाला तहिं रुद्दा ॥५॥ भंजंति अंगमंगाणि ऊरु-बाहू-सिराणि करचरणे । कप्पेंति कप्पणीहिं उवरुद्दा पावकम्मरया ॥६॥" रुद्रकर्म–पापकर्मरतेत्यादिविशेषणैर्निर्युक्तिकारचरणा द्योतयन्ति तेषामपि स्वकृताशुभकर्मफलभोगावश्यकताम् । एवमग्रेऽपि ।

"मीरासु सुंठएसु य कंडूसु य पयचंडेसु य पयंति । कुंभीसु य लोहिएसु य पयंति काला उ णेरइए ॥७॥ कप्पंति कागिणीमंसगाणि छिंदंति सीहपुच्छाणि । खावेंति य णेरइए महकाला पावकम्मरए ॥८॥ हत्थे पाए ऊरू बाहुसिरा–पाय–अंगमंगाणि । छिंदंति पगामं तु असि णेरइए णिरयपाला ॥९॥ कण्णोट्ठणासकरचरणदसणट्ठणफुग्गऊरुबाहूणं । छेयण-भेयण-साडण-असिपत्तधणूहिं पाडेंति ॥१०॥ कुंभीसु य पयणेसु य लोहियसु य कंदुलोहकुंभीसु । कुंभी य णरयपाला हणंति पाडेंति णरएसु ॥११॥ तडतडतडित्ति

भज्जंति भज्जणे कलंबुवालुगा–पट्ठे। वालूगा णेरइए लोलंति अंबरतलम्मि ॥१२॥ पूय–रुहिर–केसट्ठिवाहिणी कलकलंत–जलसोया। वेयरणी–णिरयपाला णेरइए ऊ पवाहंनि ॥१३॥ कप्पेंति करकरगहिं नच्छिंति परूप्परं परसुएहिं। सिवलितरुमारुहंति खरस्सरा तत्थ णेरइए ॥१४॥ भीए य पलायंते समंततो तत्थ ते णिरुंभंति। पसुणो जहा पसुवहे महघोसा तत्थ णेरइए ॥१५॥ छिन्नपादभुजस्कन्धाश्छिच्छन्न–कर्णोष्ठनासिकाः। भिन्नतालु–शिरोमेण्ढ्रा भिन्नाक्षि–हृदयोदराः ॥१६॥" तथा–"अच्छिनिमीलणमित्तं णत्थि सुहं दुक्खमेव पडिबद्धं। नरए नेरइयाणं अहोनिसं पच्चमाणाणं ॥१॥ असुभा उव्वियणिज्जा सद्दरसा रूवगंधफासा य। नरए नेरइयाणं दुक्कयकम्मोवलित्ताणं ॥२॥" इति। यद्यप्येतद् गाथायुगलं बहुषु निर्युक्तिपुस्तकेषु दृश्यते, तथापि प्रक्षिप्तमेवेदमित्यवगन्तव्यम्, यतो व्याख्या नास्य विहिता, उक्तं च यथोक्तमिति कृत्वा साक्षिविधिनेति। न चैतद् यावद्भवानुभावनिवेदकं येन निर्युक्तिकारैः श्रीभद्रबाहुचरणैर्व्याख्यारूपेण निबद्धं भवेत्। यथा "वण्णरसेति" गाथा"दव्वगुणे"त्यस्य "परिणामे अ"त्ति अस्य च सुगमतायै दृष्टा। न चादो गभीरार्थमपि येन पूज्यपादकृतं सम्भावयेत् कोऽपि। सङ्ग्रहकारपादैरपि व्याकृतैव नरकवेदना–"नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदना विक्रिया" इत्यत्राशुभतरपरिणामो यथा–तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोऽनन्तेन भयानकेन नित्योत्तमकेन तमसा नित्यान्धकाराः श्लेष्म-मूत्र-पुरीषस्रोतोमल-रुधिर-वसा-मेदपूयानुलेपनतलाः श्मशानमिव पूतिमांसकेशास्थिचर्मदन्तनखास्तीर्णभूमयः श्वश्रृगालमार्जारनकुलसर्पमूषकहस्त्यश्वगोमानुषशवकोष्ठाशुभतरगन्धाः। हा मातर्धिगहो! कष्टं वत मुञ्च तावद् धावत प्रसीद भर्त्तर्मा वधीः कृपणकमित्यनुबद्धरुदितैस्तीव्रकरुणैर्दीनविक्लवैर्विलापैरार्त्तस्वनैर्नि-

नादैर्दीनकृपणकरुणैर्याचितैर्बाष्पसन्निरुद्धैर्निस्तनितैर्गाढवेदनैः कूजितैः सन्तापोष्णैश्च निःश्वासैरनुपरतभयस्वनाः। अशुभतरवेदना तद्यथा-उष्णवेदनास्तीव्रास्तीव्रतरास्तीव्रतमाश्चाऽऽतृतीयायाः, उष्णशीते चतुर्थ्यां, शीतोष्णे पञ्चम्यां, परयोः शीताः शीततराश्चेति। तद्यथा—प्रथमशरत्काले चरमनिदाघे वा पित्तव्याधिप्रकोपाभिभूतशरीरस्य सर्वतो दीप्ताग्निराशिपरिवृतस्य व्यभ्रे नभसि मध्याह्ने निवातेऽतिरस्कृतातपस्य यादृगुष्णजं दुःखं भवति, ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टकष्टमुष्णवेदनेषु नरकेषु भवति। पौषमाघयोश्च मासयोस्तुषारलिप्तगात्रस्य रात्रौ हृदय-कर-चरणाधरोष्ठ-दशनायासिनि प्रतिसमयप्रवृद्धे शीतमारुते निरग्न्याश्रयप्रावरणस्य यादृक् शीतसमुद्भवं दुःखमशुभं भवति, ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टं कष्टं शीतवेदनेषु नरकेषु भवति। यदि किलोष्णवेदनान्नरकादुत्क्षिप्य नारकः सुमहत्यङ्गारराशौ उद्दीप्ते प्रक्षिप्येत, स किल सुशीतां मृदुमारुतां शीतलां छायामिव प्राप्तः सुखमनुपमं विन्द्यान्निद्रां चोपलभेत। एवं कष्टतरं नारकमुष्णमाचक्षते। तथा किल यदि शीतवेदनान्नरकादुत्क्षिप्य नारकः कश्चिदाकाशे माघमासे निशि प्रवाते महति तुषारराशौ प्रक्षिप्येत सदन्तशब्दोत्तमकरप्रकम्पायासकरेऽपि तत्र सुखं विन्द्यादनुपमां निद्रां चोपलभेत। एवं कष्टतरं नारकं शीतदुःखमाचक्षत इति। तथा 'परस्परोदीरितदुःखा' इत्यत्रापि अनुपरतशुष्केन्धनोपादानेनैवाग्निना तीक्ष्णेन प्रततेन क्षुदग्निना दन्दह्यमानशरीरा अनुसमयमाहारयन्ति ते सर्वे पुद्गलानप्यद्युर्न च तृप्तिमाप्नुयुस्तीव्रया च नित्यानुषक्तया पिपासया शुष्ककण्ठोष्ठतालुजिह्वाः सर्वोदधीनपि पिबेयुर्न च तृप्तिं समाप्नुयुः, वर्धयातामेव चैषां क्षुत्तृष्णे इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि। अपि चोक्तं 'भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवाना'मिति, तन्नारकेष्ववधिज्ञानमशुभभव-

हेतुकं मिथ्यादर्शनयोगाच्च विभङ्गज्ञानं भवति । भावदोषोपघातात्तु तेषां दुःखकारणमेव भवति । तेन हि ते सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च दूरत एवाजस्रं दुःखहेतून् पश्यन्ति । यथा काकोलूकमहिनकुलं चोत्पत्त्यैव बद्धवैरं तथा परस्परं प्रति नारकाः, यथा वा अपूर्वाञ्छुनो दृष्ट्वा श्वानो निर्दयं क्रुध्यन्त्यन्योऽन्यं प्रहरन्ति च, तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवान्योऽन्यमालोक्य क्रोधस्तीव्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः, ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्त्ताः क्रोधाग्न्यादीपितमनसोऽतर्किता इव श्वानः समुद्धता वैक्रियं भयानकं रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीपरिणामजानि क्षेत्रानुभावजनितानि चायःशूलशिलामुसलमुद्गरकुन्ततोमरासिपट्टिशशक्त्ययोघनखड्गयष्टिपरशुभिण्डिमालादीन्यायुधान्यादाय करचरणदशनैश्चान्योऽन्यमभिघ्नन्ति । ततः परस्पराभिहता विकृताङ्गा निस्तनन्तो गाढवेदनाः शूनाघातनप्रविष्टा इव महिषशूकरोरभ्राः स्फुरन्तो रुधिरकर्दमे चेष्टन्ते इत्येवमादीनि परस्परोदीरितानि नरकेषु नारकाणां दुःखानि भवन्तीति । तथा 'संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः' इति । संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति तिसृषु प्राक् चतुर्थ्याः, तद्यथा-अम्बाम्बरीष-श्यामशबल-रुद्रोपरुद्र-काल-महाकालाऽसिपत्र-वन-कुम्भी-वालुका-वैतरणी-खरस्वर-महाघोषाः पञ्चदश परमाधार्मिका मिथ्यादृष्टयः पूर्वजन्मसु संक्लिष्टकर्माणः पापाभिरतय आसुरीं गतिमनुप्राप्ताः कर्मक्लेशजा एते तान्छील्यान्नारकाणां वेदनाः समुदीरयन्ति चित्राभिरुपपत्तिभिः । तद्यथा- तप्तायोरसपायननिष्टप्तायःस्तम्भालिङ्गनकूटशाल्मल्यग्रारोपणावतारणायोघनाभिघातवासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलाभिसेचनायःकुम्भपाकाम्बरीषतर्जनयन्त्रपीडनायःशूलशलाकाभेदनक्रकचपाटनाङ्गारदहनवाहनासूचिशाड्वलापकर्षणैः

तथा सिंहव्याघ्रद्वीपिश्वऋक्षशृगालवृककोकमार्जारनकुलसर्पवायसगृध्र-काकोलूकश्येनादिखादनैः तथा तप्तवालुकावतारणासिवनप्रवेशन-वैतरण्यवतारणपरस्परयोधनादिभिरिति। स्यादेतत् किमर्थं त एवं कुर्वन्तीति ?। अत्रोच्यते पापकर्माभिरतय इत्युक्तम्। तद्यथा-गो-वृषभ-महिष-वराह-मेष-कुक्कुट-वार्त्तक-लावकान्मुष्टिमल्लाँश्च युध्यमानान् परस्परं चाभिघ्नतः पश्यतां रागद्वेषाभिभूतानामकुश-लानुबन्धिपुण्यानां नराणां परा प्रीतिरुत्पद्यते। तथा तेषामसुराणां नारकाँस्तथा तानि कारयतामन्योऽन्यं घ्नतश्च पश्यतां परा प्रीति रुत्पद्यते। ते हि दुष्टकन्दर्पास्तथाभूतान् दृष्ट्वाऽट्टहासं मुञ्चन्ति चेलोत्क्षेपान्क्ष्वेडितास्फोटितावल्गिततलतालनिपातनाँश्च कुर्वन्ति महतश्च सिंहनादान्नदन्ति। तच्च तेषां सत्यपि देवत्वे सत्सु च कामिकेष्वन्येषु प्रीतिकारणेषु मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यतीव्रक-षायोपहतस्याऽनालोचितभावदोषस्याऽप्रत्यवमर्षस्याऽकुशलानुबन्धि-पुण्यकर्मणो बालतपसश्च भावदोषानुकर्षिणः फलं यत् सत्स्वप्यन्येषु प्रीतिहेतुष्वशुभा एव प्रीतिहेतवः समुत्पद्यन्ते। इत्येवमप्रीतिकरं निरन्तरं सुतीव्रं दुःखमनुभवतां मरणमेव काङ्क्षतां तेषां न विपत्तिरकाले विद्यते कर्मनिर्धारितायुषाम्। उक्तं हि—'औपपाति-क-चरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्त्यायुष" [तत्त्वार्थ०] इति। नैव तत्र शरणं विद्यते। नाप्यपक्रमणम्। ततः कर्मवशादेव दग्धपाटितभिन्नच्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव संरोहन्ति शरीराणि दण्डराजिरिवाम्भसीति। एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्तीति। विशेषार्थिना तु जीवाभिगमादिकः समय-सागरोऽवगाहनीयः। अत्र च भिन्नभिन्नग्रन्थग्रथितपाठानामुल्लेखा-द्विशेषतोऽवभासिष्यते पौनरुक्त्यम्, तथापि नानुशयोऽनुशयवद्भिर्वि-धेयोऽस्मासु कथञ्चिद्विशेषदर्शनाभिप्रायेण पुनः पुनरावर्त्तनेन

भवनिर्वेदकारणतां च विभावयद्भिरस्माभिस्तथाकृतत्वात् । उच्यते च–"वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनाः स्तुवँस्तथा निन्दन् । यत्पदमसकृद् ब्रूयात्तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥१॥" यद्वा–"वृत्त्यर्थं कर्म यथा तदेव लोकः पुनः पुनः कुरुते । एवं विरागवार्त्ताहेतुरपि पुनः पुनश्चिन्त्यः ॥१॥" [प्रशम०] इतिवचनात् तिर्यक्ष्वपि च भवानुभाव एवं विभावनीयो विभावद्भिः, प्रत्यक्षत्वाच्च यद्यपि न तत्प्रतिपादनं तथारुचिकरं सम्पत्स्यते तथापि स्थानाऽशून्यार्थं लेशमात्रमुच्यते । प्रत्यक्षदृष्टस्यापि विभावनेऽक्षरानुसारेण विचित्रभावोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तद्यथा–तिरिया कसंकुसारानिवाय-वह-बंध-मारणसयाइं । न वि इहियं पाविंता परत्थ जइ नियमिया हुंता ॥१॥" तथा–"क्षुत्तृड्विमान्युष्णभयार्दितानां ००० मायात्त्वर्यादिनिबन्धनैर्बहुविधैः प्राप्तस्तिरश्चां गतिं, सिंह-व्याघ्र-मतङ्गजैणवृषभच्छागादिरूपस्पृशाम् । क्षुत्तृष्णा-वध-बन्ध-ताडन-रुजावाहादिदुःखं महद्, यज्जीवः सहते न तत्कथयितुं केनाप्यहो ! शक्यते ॥ दृश्यते षण्ढीकरणवाहनक्षुत्तृष्णाव्यापकतायोधनविविधरोगेष्टवियोगानिष्टसंयोगगर्भग्राहणपञ्जरावस्थापनविविधबन्धनक्रीडाहेतुमात्रकलाशिक्षणाङ्कुशप्राजनककशारायष्टिसंहनातिक्रान्तशक्तिकभाराधिरोहपरवत्ताधूर्वहनहलयोजनोत्प्लवनगोपुरकीलकाघातवालुकाप्रसरप्रसरणोर्णादिकर्त्तनाद्यधिसोढव्यातिक्रान्तसामर्थ्यजाड्यातिक्रान्ताग्निस्पर्शातपविविधप्रचण्डवायुवेगविधूतवृक्षविचयवेगशस्त्रघातायसानासारकृच्छ्रसहनयथाक्षुत्पिपासमप्राप्ततृणपानीयादिककर्कशतरमार्गभारभरवहनाकस्मिकागतपयःपूरपरिप्लवप्रचुरपापकर्मकचवरपरिपूरितान्तःकरणम्लेच्छजनभक्षणविधिविदारितगात्रनिचयपरमाधार्मिककल्पानार्यतमजनविविधक्रीडाहेतुकविधापितानेकयोधनानार्यतमजनोचितशोभालुब्धचित्तविहितपिच्छाद्युत्पाटनविविधानार्यजनप्रवर्त्तित-

तैलादिहेतुकोत्पीलनौषधपरीक्षाहेतुकतद्भक्षणकरणविसृष्टप्राणाधमतमयवनजनातिगाचारवरद्विजविहितयज्ञविधिनिमेषसञ्ज्ञपितकरणावरुद्धश्वासविधृतबन्धनविविधनदार्यपिष्टपरिपूरिताक्षियुगलातिक्लेशानुतापतप्तायोदीर्घतरसूचिनिचयविद्धभूवनविहितविविधानार्यजनोजितभक्षणार्हखण्डकरणादित्वविगतमानोदकपूरावतारप्रचुरपापपटलपरिष्कृतान्तःकरणप्रवर्त्तितप्रदीपनान्तर्दहनादिविविधरोगातङ्ककीडामात्रहेतुकपाशलम्बनभक्षणादिप्रवर्त्तनजातक्रोधसमूहजातवेदोदग्धहृदयदारितदग्धच्छिन्नभिन्नसोल्लितभर्जितगर्त्तावपातघासार्णोनिरोधादिश्रवणमात्रजनितहृदयप्रकम्प्रमतीतमतिवचनगोचरमसह्यतरं दुःखं तिरश्चां परमयमेव तेषामनुभावो यत्तथापि यावदायुर्जीवन्ति दुःखभराक्रान्ताः, विजहति च प्राणानकृतपुण्यतया प्राग्भवाऽविहितधर्मलेशतयाऽकामनिर्जरया च दुःखमनुभवन्तः। एवमेव च मनुष्याणामप्यनुसन्धेयोऽनुभावः। यद्यप्यसावपि प्रत्यक्ष एव तथापि तेषामेवोपदेशार्हतया, निर्वेदनिबन्धनतया चैतद्दर्शनस्य दर्श्यते पूर्ववत् स्थानाऽशून्यार्थं—

"आजीवसंकिलेसो सोक्खं तुच्छं उवद्दवा बहुआ। नीयजणसिट्ठणा वि अ अणिट्ठवासो अ माणुस्से ॥१॥ चारगनिरोधवहबंधरोगधणहरणमरणवसणाइं। मणसंतावो अयसो विग्गोवणयाय माणुस्से ॥२॥ चिंतासंतावेहि अ दरिद्दरूवाहिं दुप्पउत्ताहिं। लद्धूण वि माणुसत्तं मरंति केइ सुनिव्विण्णा ॥३॥

खाद्याखाद्यविवेकशून्यमनसो निर्ह्रीकतालिङ्गिताः,
सेव्याऽसेव्यविधौ समीकृतधियो निःशूकतावल्लभाः।
तत्रानार्यनरा निरन्तरमहारम्भादिभिः कारणैः,
क्लेशं सङ्कुलयन्ति कर्म च महादुःखप्रदं चिन्वते ॥४॥
मर्त्याः क्षत्रिय—वाडवप्रभृतयो येऽप्यार्यदेशोद्भवा—

स्तेऽप्यज्ञान–दरिद्रता–व्यसनिता–दौर्भाग्य–रोगादिभिः।
अन्यप्रेपण–मानभञ्जन–जनावज्ञादिभिश्चानिशं,
दुःखं तद्विपहन्ति यत्कथयितुं शक्यं न कल्पैरपि ॥५॥
रंभागर्भसमः सुखी शिखिशिखावर्णाभिरुच्चैरयः–
सूचीभिः प्रतिरोमभेदितवपुस्तारुण्यपुण्यः पुमान्।
दुःखं यल्लभते तदष्टगुणितं स्त्रीकुक्षिमध्यस्थितो,
सम्पद्येत ततोऽप्यनन्तगुणितं जन्मक्षणे प्राणिनाम् ॥६॥

जायमाणस्स जं दुक्खं मरमाणस्स जंतुणो। तेण दुक्खेण संतत्तो न सरई जाइमप्पणो ॥७॥ विरसरसियं रसंतो तो सो जोणीमुहा न निप्फडइ। मायाए अप्पणो वि य वेयणमउलं जणेमाणो ॥८॥ हीणभिण्णस्सरो दीणो विवरीओ विचित्तओ। दुब्बलो दुक्खिओ वसइ संपत्तो चरमं दसं ॥९॥

बाल्ये मूत्रपुरीषधूलिलुठनाज्ञानादिभिर्नन्दिता,
तारुण्ये विभवार्जनेष्टविरहानिष्टागमादिर्व्यथा।
वृद्धत्वे तनुकम्प–दृष्टयपटुता–श्वासाद्यतुच्छात्मतां,
तत्का नाम दशाऽस्ति सा सुखमिह प्राप्नोति यस्यां जनः ॥१०॥

खुहिअं पि वासिअं वा वाहिरघत्थं च अत्तयं कहिउं। बालत्तम्मि न तरइ गमइ रुअंतु च्चिय वराओ ॥११॥ खेल–खलंटियवयणो मुत्त–पुरिसाणुलित्त–सव्वंगो। धूलि–भरुंडियदेहो किं सुहमणुहवइ किर बालो ॥१२॥ खिवइ करं जलणम्मि पक्खिवइ मुहम्मि कसिणभुयगं पि। भुज्जइ अभुज्जपिज्जं बालो अन्नाणदोसेण ॥१३॥ उल्ललइ भमइ कुक्कइ कीलए जंपए असंबद्धं। धावइ निरत्थयं पि हु निहणंतो भूयसंघायं ॥१४॥ इअ असमंजसचिट्ठिअ अन्नाणविवेअकुलहरं गमिअं। जीवेणं बालत्तं पावसयाइं कुणंतेणं ॥१५॥ बालस्स वि तिव्वाइं दुहाइं दट्ठूण निययतणयस्स।

वलसारपुहइपालो निव्विन्नो भवनिवासस्स ॥१६॥ तरुणत्तणम्मि पत्तस्स धावए दविणमेलणपिवासा। सा काइ जीइ न गणइ देवं धम्मं गुरुं तत्तं ॥१७॥ तो मीलइ कह वि अत्थो जइ तो मुज्झइ तयंपि पालंतो। बीहेइ रायतक्करअंसहराईण निच्चं पि ॥१८॥ वड्ढंते पुण अत्थे वड्ढइ इच्छा वि कह वि पुण दूरे। जह मम्मण-वणिओ इव संते वि धणे दुही होइ ॥१९॥ लद्धं पि धणं भोत्तुं पावए वाहिविहुरिओ अन्नो। पत्थोसहादिनिरओ त्ति केवलं नियइ नयणेहिं ॥२०॥ जइ पुण न होइ पुत्तो अहवा जाओ वि दुस्सीलो होइ। तो तह जूरइ अंगे जइ कहिउं केवली तरइ ॥२१॥ पाणितलाइसु ससिसूरचक्कसंखाइलक्खणोवेआ। वज्जरिसहसंघयणा समचउरंसा य संठाणा ॥२२॥ तह वि हु रज्जंति खणेण कुट्ठख-यपमुहभीमरोगेहिं। जह हुंति सोयणिज्जा निवविक्कमरायतणउ व्व ॥२३॥ अन्ने उण सव्वंगं गसिआ जररक्खसीइ जायंति। रमणीण सज्जणाण य हसणिज्जा सोयणिज्जा य ॥२४॥ इअ विहवनयपराण वि तारुण्णं पि हु विडंबणाठाणं। जे पुण दारिद्दहया अनीइमंताइं ताणं तु ॥२५॥ परजुवइरमण-परदव्वहरण-वहुवेरक-लहनिरयाणं। दुन्नयधणाण निच्चं दुहाइं को वन्निउं तरइ ॥२६॥ नत्थि घरे मह दव्वं विलसइ पयट्टइ वणुत्ति। डिंभा रुअंति घरे हद्धी किं देमि घरणीए ॥२७॥ दिंति न मह ढोयं पि हु अत्तसमि-द्धिइ गव्विआ सयणा। सेसा वि हु धणिणो परिहवंति न य दिंति अवयासं ॥२॥ अज्ज घरे नत्थि घयं तेल्लं लोणं च इंधणं वत्थं। जाया य अज्ज तउणी कल्ले होही किहु कुडुंबं ॥२९॥ वड्ढइ घरे कुमारी वालो तणओ न अत्थो। रोगबहुलं कुडुंबं ओसहमु-ल्लाइयं नत्थि ॥३०॥ उज्जोआ मह घरणी समागया पाहुणा बहू अज्ज। जिन्नं घरं च हट्टं झरइ जलं गलइ सयलं पि ॥३१॥

कलहकरी मह भज्जा असंवुडो परियणो पहू विसमो । देसो अधारणिज्जो एसो वच्चामि अन्नत्थ ॥३२॥ जलहिं पविसेमि महिं तरेमि धाउं धमेमि अहवा वि । विज्जं मंतं साहेमि देवयं वा वि अच्चेमि ॥३३॥ जीवइ अज्ज वि सत्तू मओ य इट्ठो पहू य मह रुट्ठो । दाणि अहण्णं मग्गं तिविह वि णो कत्थ वच्चामि ॥३४॥ इच्चाइ–महाचिंता–जरगहिया निच्चमेव दरिद्दा । किं अणुहवंति सुक्खं कोसंबिनयरिविप्पु व्व ॥३५॥ इय विहवीण दरिद्दाण वा वि तरुणत्तणे वि किं सुक्खं । दुहकोडिकुलहरं चिय वुड्ढत्तं नूण सव्वेसिं ॥३६॥ थरहरइ जंघजुयलं जिज्झइ दिट्ठी पणस्सइ सुई वि । भज्जइ अंगं पाएण होइ सिं भोअइ पउरो ॥३७॥ लोगम्मि अणाइज्जो हसणिज्जो तह सोयणिज्जो अ । अच्छइ घरस्स कोणे पडिओ मंचम्मि कासंतो ॥३८॥ वुड्ढत्तणम्मि भज्जा पुत्ता धूआ वहूजणो वा वि । जिणदत्तसावगस्स व पराभवं कुणइ अइदुसहं ॥३९॥ चउसुं पि अवत्थासु इअ मणुएसु वि विचिंतयंताणं । नत्थि सुहं मुत्तूणं केवलमभिमाणसंजणियं ॥४०॥ बाला किड्डा मंदा बला य पन्ना य हायणि पवंचा । पब्भार-मुम्मुही-सायणी य दसमी अ कालदसा ॥४१॥ दसवरिसपमाणाउ पत्तेयमिमाउ तत्थ बालस्स । पढमदसा बीया पुण जाणिज्ज सुकीलमाणस्स ॥४२॥ तइया भोगसमत्था होइ चउत्थी उ पुण बलं विउलं । पंचमीआए पन्ना इंदियहाणी य छट्ठीए ॥४३॥ सत्तमीआइ दसाए कासइ निज्जुहइ चिक्कणं खेलं । संकुयइ वली पुण अट्ठमीइ जुवईण य अणिट्ठो ॥४४॥ नवमी अ नमइ सरीरं वसइ य देहे अकामओ जीवो । दसमीइ सुयइ वियलो दीणभिण्णस्सरो खीणो ॥४५॥ धावेइ रोहणं तरइ सायरं भमइ गिरिणिउंजेसु । मारेइ बंधवं पि हु पुरिसो जो होइ धणलुद्दो ॥४६॥ अडइ बहुं सहइ

छुहं वहइ भरं पावमायरइ । दिट्ठो कुलसीलजाइपच्चयधीरं व लोभहुओ चयइ ॥४७॥ कइया वच्चइ सत्थो किं भंडं कत्थ कत्तिया भूमी । को कय–विक्कयकालो विक्किस्सइ किं कहिं केण ॥४८॥ उक्खणइक्खणइ निहणइ रत्तिं न सुयइ दिया विय ससंको । लिंपइ ठइज्ज सययं लंछियपडिलंछियं कुणइ ॥४९॥ भुंजसु न ताव रिक्को जेमेउं न वि य अज्ज मज्जीहं । न विय वसीहामि घरे कायव्वमिणं वहु अज्ज ॥५०॥ किं किं न कयं किं किं न कारियं कह कह न नामियं सीसं । दुब्भर–उयरस्स कए किं न कयं किं न कायव्वं ॥५१॥ जिज्झइ मुहलायण्णं वाया घोलेति कंठमज्झंमि । कह कह कहेइ हियय देहि त्ति परं भणंतस्स ॥५२॥ न च निरूप्यमन्तःकरणे साक्षरैरिदं, यदुत–भवन्तु नरकादिगति-त्रयीत्रिशङ्कुभिन्नभावितभावानां दुस्तराणि दुःखवृन्दानि, न यानि वर्णयितुमाकर्णयितुं वा पार्यन्तेऽपारसमयसागरपारङ्गमैरपि विद्वद्भिः प्रतिसमयाप्रतिहतप्रज्ञानपटुत्वविदितविश्वविश्वचराचराचारवाङ्मनःकर्मतात्पर्यैः केवलिभिरपि क्षुत्क्षामकुक्षिद्विजवृतपूरवाञ्छातिगवाञ्छापूरैः श्रोतृभिश्च, परं विबुधालयविवर्त्ति–प्राग्भवविहितातुल-धर्मविधानजनितानन्यसाधारणसातादिकर्मोदयसम्पादितपरमप्रकृष्ट-पञ्चेन्द्रियभोगभ्राजिष्णुस्वावतारपरिहृतव्रतादिप्रतिपत्तिदिव्यप्रेम-भाजनसुराङ्गनाहावभावोत्पादिताख्यातिक्रान्तप्रमोदपूरमनोमात्रसा-धिताशेषकार्यपरानधीनकार्यलेशामयस्वेदजराकृतजर्जरशरीरत्वेन्द्रि-यहानिदृष्टचपटुत्वादिरहित–यथेच्छगमनागमनविधानविज्ञाप्रतिपा-तिज्ञानत्रयीधारणज्ञापितसदातनात्मनैर्मल्यानां सुराणां तु कथङ्कारं दुःखनामापि भविष्यतीति चेत् ? मा भ्रातस्त्वरिढ्वं कर्मजन्यसु-खमात्रस्य क्षीयमाणत्वेन प्रतिक्षणं नामशेषतोहनीयैर्वोहाविद्भिः, यदाहुरन्येऽपि–"पुण्यचितोऽपि क्षीयते लोकः" इत्यादि, धर्मप्राचु-

येऽपि न तेषां नार्थलेशो, येन निरुपमसुखास्पदं ते स्युः। यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च भ्रष्टमनन्तरम्। अभिलापापनीतं च तज्ज्ञेयं स्वःसदां पद ॥ मित्यादि त्वौपचारिकमेवावगन्तव्यं, भ्रष्टतायाः श्रुतिस्मृतिशतेन सिद्धत्वात्। अन्यच्च—यथा तेषां शारीरिकं सुखं वर्णातिगं तथा दुःखमपि मानसिकमपि "सर्वं हि महतां महत्" इतिलोकोक्तिसत्यीकरणायेव महत्तममेव। यदाहुः—

"सम्यग्दर्शनपालनादिभिरपि प्राप्ते भवे त्रैदशे,
जीवाः शोक—विषाद—मत्सर—तपस्वल्पर्द्धिकत्वादिभिः।
ईर्ष्या—काम—मद—क्षुधाप्रभृतिभिश्चात्यन्तपीडार्दिताः,
क्लेशेन क्षपयन्ति दीनमनसो दीर्घं निजं जीवितम् ॥१॥

देवा वि देवलोए दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा। जं परिवडंति तत्तो तं दुक्खं दारुणं तेसिं ॥२॥ तं सुरविमाणविभवं चिंतिय चवणं च देवलोगाओ। अइवलियं चिय जं न वि फुट्टइ सयसयकरं हियर्य ॥३॥ ईसा-विसाय-कोह मय-माय-लोभेहिं एवमाईहिं। देवा वि समभिभूआ तेसिं कत्तो सुहं नाम ॥४॥ रिद्धिभरसंजुआण वि अमराणं नियसमिद्धिमासज्ज। पररिद्धि अहिअं पिच्छिऊण डज्झंति अंगाइं ॥५॥ उण्णयपीणपओहर—नीलुप्पलनयण—चंदवयणाइं। अन्नस्स कलत्ताणि य दट्ठूण वि अंभइ विसाओ ॥६॥ एगगुरुणो सगासे तवमणुचिन्नं मए विमणेणावि। हद्धी मज्झ पमाओ फलिओ एयस्स अपमाओ ॥७॥ इय जूरिऊण बहुसो अइ कोइ सुरो महिड्ढियसुरस्स। मज्जं रयणाणि अ अवहिऊण मूढो पलाएइ ॥८॥ तत्तो वज्जेण सिरम्मि ताडिओ विलवमाणओ दीणो। उक्कोसेणं वि य णं अणुभुंजइ जाव छम्मासं ॥९॥ ईसाइदुहीअण्णो अण्णो वेरिजणकोवसंतत्तो। अण्णो मच्छरदुहिओ नियडीइ विडंबिओ अण्णो ॥१०॥ अण्णो लुद्धो गिद्धो पमुच्छिओ रयणदारभवणेसु। अभिओ-

गजणियपेसत्तणेण अइदुक्खिओ अन्नो ॥११॥ पज्जंते उण झीणम्मि आउए निव्वडंततणुकंपे । तेयम्मि हीयमाणे जायंते तह विवज्जासो ॥१२॥ आणे वि लंघमाणे अणायरे सयलपरिअणजणम्मि । तं रिद्धि पुरओ उण दारिद्दभयं नियंताणं ॥१३॥ रयणमयपुत्तियाओ सुवण्णकंतीउ तत्थ भज्जाओ । पुरओ उण काणं कुज्जिअं च असुइं च वीभच्छं ॥१४॥ तत्थ वि य दुव्विणीयं कलेसलंभं पियं मुणंताणं । तत्थ मणिच्छिय-आहारविसयवत्थाइसुहियाणं ॥१५॥ पुरओ परघरपेसत्तणेण विण्णायउयरभरणाणं । रमियाइं तत्थ रमणिज्जकप्पतरुगहणदेसेसु ॥१६॥ पुरओ गब्भे वसहिं दट्ठुं डुंबीइ रासभीए वा । सा उप्पज्जइ अरइ सुराण जं मुणइ सव्वन्नू ॥१७॥ अज्ज वि अ सरागाणं मोहविमूढाण कम्मवसगाणं । अन्नाणोवहयाणं देवाण दुहम्मि का संका ॥१८॥ सम्मद्दिट्ठीण वि गब्भवासपमुहं दुहं धुवं चेव । हिंडंति भवमणंतं केई गोसालयसरिच्छा ॥१९॥" अत एव पठ्यते—"जइ ता लवसत्तमसुरविमाणवासी वि परिवडंति सुरा । चिंतिज्जंतं सेसं संसारे सासयं कयरं ॥१॥ कह तं भण्णइ सुक्खं सुचिरेण वि जस्स दुक्खमल्लियइ । जं च मरणावसाणं भवसंसाराणुबंधि च ॥२॥" तत्त्वतस्तु तेषां वैषयिकसौख्यसमालिङ्गिततनूनां प्रकर्षवत्पुण्यकर्ममात्रफलभोगभुजगानां न सुखलेशोऽपि परमार्थदृशाम् । यदाहुः—

"फलाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न भेदः पुण्यपापयोः । दुःखान्न भिद्यते हन्त यतः पुण्यफलं सुखम् ॥१॥ सर्वं पुण्यफलं दुःखं कर्मोदयकृतत्वतः । तत्र दुःखप्रतीकारे विमूढानां सुखत्वधीः ॥२॥ परिणामाच्च तापाच्च संस्काराच्च बुधैर्मतम् । गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखं पुण्यभवं सुखम् ॥३॥ देहपुष्टेर्नरामर्त्यनायकानामपि स्फुटम् । महाजपोषणस्येव परिणामोऽतिदारुणः ॥४॥ जलौकाः सुखमानिन्यः

पिबन्ति रुधिरं यथा । भुञ्जाना विषयान् यान्ति दशामन्ते सुदारुणाम् ॥५॥ तीव्राग्निसङ्गसंशुष्यत्पयसामयसामिव । यत्रौत्सुक्यात्सदाक्षाणां तप्तता तत्र किं सुखम् ॥६॥ प्राक् पश्चाच्चारतिस्पर्शात्पुटपाकमुपेयुषि । इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निर्वृतिः ॥७॥ सदा यत्र स्थितो द्वेषोल्लेखः स्वप्रतिपन्थिषु । सुखानुभवकालेऽपि तत्र तापहतं मनः ॥८॥ स्कन्धात् स्कन्धान्तरारोपे भारस्येव न तत्त्वतः । अक्षाह्लादेऽपि दुःखस्य संस्कारो विनिवर्त्तते ॥९॥ सुखं दुःखं च मोहश्च तिस्रोऽपि गुणवृत्तयः । विरुद्धा अपि वर्त्तन्ते दुःखजात्यनतिक्रमात् ॥१०॥ क्रुद्धनागफणाभोगोपमो भोगोद्भवोऽखिलः । विलासश्चित्ररूपोऽपि भयहेतुर्विवेकिनाम्' ॥११॥ एतेन 'नरविबुहेसरसुक्खं मन्नइ दुक्खं सततपडिबद्धं" इत्यादौ सुरसुखानां कथंकारं दुःखरूपत्वेन विपरीतरूपतया श्रद्धानं परमसम्यक्त्वनिमित्तं,तस्य पदार्थयथार्थश्रद्धानात्मकत्वात्तस्य दुःखरूपत्वे वा धर्मादिस्तन्निमित्तस्य "पुव्वि तवसंजमेणं देवा देवलोएसु उववज्जंति"त्ति वचनाद्दुःखहेतुत्वापत्तेः स्पष्टैवाशुभकर्मपटलोपादानता। न चैतदपि परमागमानुरोधीति निखिलं निरस्तम् सातवेदनीयोद्भवसुखस्यापातसुखत्वेनाऽऽपाताशुभाद्दुःखादशुभाश्रवोपात्तात्सातवेदनीयोद्भवाद्भिन्नत्वं यद्यपि, तथाप्यत्र सम्यग्दृष्ट्यनुमतौ परिणामानुधावित्वेन परिणामदुःखत्वात् पारमार्थिकाविचलात्मानन्दानापादकत्वेन च दुःखरूपताश्रद्धानं न कथमपि युक्त्यतिरिक्ततां दधाति । न हि विदितयथार्थाखिलेन्द्रियभोगसाधनसम्पादनपरायणचिन्तारत्नप्रभावस्य नुरन्येषु नातथाविधेषु रत्नेषु रतिर्भवति परमार्थसुखकाङ्क्षित्वादेव । न चैवं पराणि रत्नानि न जेगीयन्ते, तथाऽत्रापि भावात् । यद्वा– न पूर्वभवीयौ तपःसंयमौ देवत्वावाप्तिकारणे, किन्तु प्रतिबध्यमानकर्मवर्गणान-

न्तानन्तप्रदेशानां जीवानाम् अध्यवसायशुद्ध्यापादकत्वान्नागच्छन्ति विरसानि कर्माणीत्येवं प्रोच्यते सरागधर्मस्यैव तद्धेतुत्वादिति न धर्मजन्यमेव देवसौख्यम् । अत एव च–

"यस्तु यतिर्घटमानः सम्यक्त्वज्ञानशीलसम्पन्नः । वीर्यमनिगूहमानः शक्त्यनुरूपं प्रयत्नेन ॥१॥ संहननायुर्बलकालवीर्यसम्पत्समाधिवैकल्यात् । कर्मातिगौरवाद्वा स्वार्थमकृत्वोपरममेति ॥२॥ सौधर्मादिष्वन्यतमकेषु सर्वार्थसिद्धिचरमेषु । स भवति देवो वैमानिको महर्द्धिद्युतिवपुष्कः ॥३॥" इति 'परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावे'ष्वित्यादि च युज्यते । तथा च "सञ्ज्ञानयोग एवैकस्तथान्यः पुण्यलक्षणः" इति 'सरागसंयम–संयमासंयमे'त्यादि 'भूतव्रत्यनुकम्पे'त्यादि सर्वं सङ्गच्छते । वन्धकारणत्वं तत्र न संयमादेः किन्तु सरागत्वादेरेव "विशिष्टे विधिः प्रतिषेधो वा विशेषणं प्रति सङ्क्रामेते" इतिन्यायात् "न्यायसम्पन्नविभव" इत्यत्र न्यायसम्पन्नतायां विधेरिव । इत्येवं नारकादिभवानामनुभावो यथा शुभप्राधान्येन दर्शितस्तथा तद्वृत्तीनां शुभप्राधान्येन ज्ञानत्रयान्वितनभोगमनमोक्षगमनार्हत्वादितत्तच्छक्तिप्राधान्येन वर्णनीयः । विस्तरभयाच्च नात्र प्रदर्श्यते । तृतीयं पर्यायलोकस्य भेदमाहुः– "भावपरिणामे"त्ति । तत्र भवन्ति भविष्यन्ति अभूवन्निति भावा– जीवपुद्गलाद्यास्तेषां परिणामोऽवस्थान्तरगमनम् । यदाह–"परिणामो वत्थंतरगमणं न य सव्वहा विणासु"त्ति । स च वर्णभेदादिभेदेनानेकधा । तदाहुः–

जइ कालगमेगगुणं सुक्किल्लं पि य हविज्ज बहुयगुणं । परिणामिज्जइ कालं सुक्केण गुणाहियगुणेणं ॥१॥ जइ सुक्किलमेगगुणं कालगदव्वं तु बहुगुणं जइ य । परिणामिज्जइ सुक्कं कालेण गुणाहियगुणेणं ॥२॥ जइ सुक्कं एक्कगुणं कालयदव्वं पि

एक्कगुणमेव । कालोयं परिणामं तुल्लगुणत्तेण संभवइ ॥३॥ एवं पंच वि वण्णा संजोएणं तु वण्णपरिणामो । एक्कतीसं भंगा सव्वे वि य ते मुणेयव्वा ॥४॥ एमेव य परिणामो गंधाण रसाण तह य फासाणं । संठाणाण य भणिओ संजोएण बहुवियप्पो ॥५॥ छाया य आयवो वा उज्जोओ तह य अंधयारो य । एसो उ पुग्गलाणं परिणामो फंदणा चेव ॥६॥" छायादीनां लक्षणान्याहुः—

"सीया णाइपगासा छाया णाइच्चिया बहुवियप्पा । उण्हो पुण प्पगासो णायव्वो आयवो णाम ॥७॥ न वि सीओ न वि उण्हो समो पगासो य होइ उज्जोओ । कालं मइलं तमं पि य वियाण तं अंधयारं ति ॥८॥ दव्वस्स चलणपप्फंदणा उ सा उण गईउ निद्दिट्ठा । वीसस-पओग-मीसा अत्तपरेणं तु उभओ वि ॥९॥" इति । भवति द्रव्यगुणपर्यायाणां प्रागवस्थायाः सर्वथाऽपरिहरणेऽप्यन्यदवस्थान्तरं यत् परिणामशब्देनोच्यते । न च वाच्यं कथं नाम पर्यायेषु परावृत्तिस्तेषामेव परावृत्तिरूपत्वादिति । मनुष्यत्वादेः पर्यायत्वेऽपि बालत्वादीनां तदवान्तरभाविनां परिणामत्वात् । अत एव च छिद्रघटत्वोत्पत्तिर्घटाविनाशेऽपि, विभागविशेषस्यैव पदार्थनाशकत्वात् । न हि संयोगमात्रस्य पदार्थोत्पादकता, अन्यथा प्रत्यभिज्ञानादिप्रबलदोषोत्पत्तेः । न हि तन्तुमात्रेऽपकर्षिते न स पटो देवदत्तादिभिः स्वकीयतया प्रत्यभिज्ञायेतांच्छिद्येत च एवं सति सर्वोऽपि व्यवहारः । आनन्त्यस्य क्षणिकसिद्धान्ताभ्युपगमस्य । परिणामवादे तु न किञ्चनापि दूषणम् । न चान्यादृशाऽन्यघटाद्युत्पत्तौ भोगजीवादृष्टकारणान्वयव्याघाता । गन्धपटत्वपरिणामविधाने तु न निष्कृष्टनिष्टम् । एवं च गन्धपटोत्पत्तिनिमित्तकारणतयेश्वरसिद्धिरप्यसङ्गतैवेत्यनारब्धोत्पत्तिता ज्ञेया, कर्करादेरेव तथा परिणामोपलम्भात्,

अन्यथा दण्डादेर्घटादिहेतुतैव पलायेत योजनानां शतम् । अन्यादृशे तद्धेतुतायां तु महीयस्यभिनिवेशिता—यदसिद्धसाधनाय सिद्धस्य जर्जरीकरणं, पलायितं च विजातीयकृत्यादिना विजातीयकार्योत्पत्तिकक्षीकारात् सामान्यं कार्यस्य कृतिजन्यत्वमित्यनेनेश्वरसिद्ध्यै साध्यमानेनानुमानेन ।इदमेव च परिणामसाम्राज्यं-यज्जातोऽप्यन्यथात्वेन यथार्थतया प्रामाणिकैः प्रत्यभिज्ञायते घटादिः । न चेदमेकान्तेन नित्येऽनित्ये वा पदार्थेऽभ्युपगम्यमाने घटाकोटिमाटीकते, आद्यस्य परिणामस्यैवाभावात्, अन्त्यस्य परिणामाधारस्यैवाभावाच्च । उपालभ्यते च विष्णुमित्रादिर्देवदत्तादिना—यदसौ मे घटस्त्वयैवं छिद्रित इति । एवमेव भग्न—खण्डित—ध्वस्तेत्यादिनानात्वसाधनमपि विहायादृष्टान्याय्यकल्पनाकल्पनग्रहिलतां यथार्थतया भावनीयम् । नन्वस्तु परिणामवादः प्रमासिद्धः, परं प्राक् प्रतिपादितकापोतादिः वर्णपरिणामश्छायान्धकारादीनां च परिणामता न कथञ्चनापि प्रमाणसङ्गतिमञ्चेत् इति चेत्, न तावच्चित्ररूपसत्त्वे विवादः प्रामाणिकानाम्, अवयवभेदेन भिन्नभिन्नरूपवत्यप्यवयविनि चित्ररूपत्वाङ्गीकारात् । येऽपि चावयविनो नीरूपत्वमुररीचक्रुः तेऽप्यवयवरूपस्य समुदायेनावयविनि भानमभ्युपगतवन्त एव, अन्यथा चाक्षुषप्रत्यक्षविरोधापातात् । न ह्यरूपं वाय्वादिवत् चाक्षुषतामापद्यते । न च रूपवदवयवारब्धोऽवयवी नीरूपो भवितुमर्हति, नीलघटादेरप्यरूपत्वप्रसङ्गात् । न च नैकोऽप्यणुस्तत्र नानीलः, स्पष्टतापि न तस्यासम्भविनी । अन्यच्च—न कथञ्चिदेकत्वाभावेऽनेकानामवयविरूपाणां स्वीकाराभावे चित्रमिदमिति भवेत् प्रत्ययः । धान्यराशिरपि सर्वथा भिन्नभिन्नस्थलीयविप्रकीर्णधान्यानां तथाप्रत्ययाभावात् भेदाभेदे भवतीति । न चावयव्यपेक्षयैकत्वस्यावयवापेक्षया नानात्वस्यानुभवोऽपि विरुध्ये-

तापेक्षिकवादे। इत्थं च "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे तु पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥१॥" इत्यवयवभेदेन वर्णनमपि सङ्गच्छते। निरपेक्षे च नैकं रूपमिति प्रत्ययः। अन्यथा नीलं जगदित्याद्यापत्तेः। सर्वं चैतदपरिणते समाधिक्यभावेन वर्णे विचारितं, परं समाधिक्यादिना परिणतौ तु न केनाप्यपह्नोतुं शक्यं, चित्रं रूपं वर्णान्तरत्वादेव तस्याध्यक्षेणावलोक्यतेऽपि तत्तथा। न च संयोगजो वर्णपरिणाम एवमेवोत्पद्यते, प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायामपि कापोतादिपरिणामस्याध्यक्षसिद्धस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च चित्रताऽप्येकविधा कृष्णत्वादीनामपि, तथा सत्येकविधत्वापत्तेः। एकत्रिंशद्भङ्गा इत्यपि चोद्देशमात्रं, सामान्येन गुणशब्दोल्लेखोऽप्यत एव। तथा च कापोतादीनामपि जघन्यगुणत्वादिसद्भावे न विरोधः। छायाया द्रव्यत्वमपि साध्यमानान्धकारवत् प्रतिपत्तव्यम्। तमश्च द्रव्यम्। यदप्युच्यते—तेजोऽभावोऽयमिति। तत्र चिन्तनीयमेतत्, यदुत—तेजोऽपि द्रव्यं न वा ?। आद्ये, तद्ध्वंसं घटध्वंसे कपालद्वन्द्वमिव अवश्यमङ्गीकार्यं तदुत्तरावस्थपरिणतं द्रव्यम्, न हि सर्वथोच्छिद्यते द्रव्यं, प्रदीपविनाशे तत्तेजोविनाशेऽवश्यमेवेत्थं स्वीकारप्रसङ्गात्, ध्वंसस्यात्यन्ताभावत्वावगाहेन भ्रान्तत्वाद् द्रव्यापलापिनाम्। न च वाच्यं द्रव्यत्वे नाऽऽलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यता स्याद्। घटादेस्तथापत्तेस्तेजस एवातथात्वात् द्रव्यत्वेऽपि तस्याऽऽलोकेन स्वकीयेनाऽऽलोकवत्त्वेऽपि न कथञ्चनाप्यालोकस्यालोकवत्ता। औपाधिकत्वं गमनागमनादिकमपि दीपगमनागमनादिनाऽऽलोकस्यापि तथात्वात्। यद्वा—रक्तादिकाचेनालोकेऽपि रक्तत्वाद्युपलब्धेर्न स्यादालोकस्यापि परकीयगुणानुसरणादौपाधिकगुणवत्ताया द्रव्यता,अनन्तोत्पादविनाशकल्पना च न युक्तिप्रभृतिसिद्धेऽर्थे बाधिका। वस्तुतस्तु भावानां

वैचित्र्यमेव शरणम् । यतः सत्यपि समाने पार्थिवत्वे वज्रं न लोहलेख्यं, काष्ठादीनि च तथेति नैव पर्यनुयोज्यं तत् । दृश्यते च कौशिकादयो रात्रौ निरीक्षमाणा आलोकसहकारितामन्तरेणाञ्जनसंस्कृतचक्षुष्का मनुजा अपि चेति । तत्त्वतः तमोऽतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषं प्रति तमसः प्रतिबन्धकत्वमेव न्याय्यम्, मन्दतेजसि व्युष्टे यथा यथान्धकारनिवृत्तिस्तथा तथा दृष्टिप्रसरोऽध्यक्षसिद्धः सङ्गच्छते । न च यावद्दृष्टिपथेऽभूदावश्यकतेजोऽभावस्तत्रस्थैस्तत्रावलोकनात्तदा । न चालोके उद्भूतरूपवत्त्वेऽप्यस्त्युद्भूतस्पर्शवत्ता, येनोद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शव्याप्यमिति नियमः स्यात् प्रामाणिकः । तथा चोद्भूतस्पर्शवत्त्वेन धूमेऽपि स्पर्शोऽस्त्युद्भूत इत्यप्यप्रामाणिकमेव, आलोकतीव्रतायामपि वाष्पोद्भवस्यानुभवसिद्धत्वात् साम्प्रदायिकैश्चाभ्युपगम्यत एव तमसि समीरणाभिव्यज्यमानः शीतः स्पर्शः, यतोऽनुभूयत एवासितपक्षीयवायुशीततविशेषः । न च वायवीयोऽसौ, सदा तथानुभवप्रसङ्गात् । अत एव च शीतबहुलप्रदेशवदन्धकारबहुलप्रदेशे शब्दपटुतोपलब्धिश्च तस्य पट्वी साक्षादनुभूयते । किञ्च—तमो नीलमिति प्रतीतेरपि तमसो द्रव्यत्वस्वीकार आवश्यकः । बाधितेयमिति चेत् । केन ? न प्रत्यक्षादिना, तस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे च सत्त्वेन प्रतीतेरनन्यवृत्तित्वाच्च स्पष्टैव द्रव्यता । अनुमानादिकं तु न तद्बाधकम् । अभावे च तमसो नीलत्वेऽन्तरीक्षीयो निशायां दृश्यमानः कापोतवर्ण आकस्मिकतामेवापद्येत । कुमुदिनीबान्धवादेस्तु श्वेतप्रभाविधायित्वात् दिवा तु सर्वथैव तत्रत्यतमोऽभिभवाद्भानवीयकरनिकरेण न तथोपलम्भः । एवं च न तस्य पृथ्वीताऽपि, तस्या अनुष्णशीतस्पर्शवत्त्वात् । नीलरूपे च न पृथिवीत्वेन हेतुता । अस्तु वा विशिष्टनीलरूपं प्रति तत्त्वेन हेतुता । ननु च यदि तम आवश्य-

कतेजोऽभावरूपं तर्हि न तदनुसन्धानाभावे प्रतीयेत। न ह्यत्यन्ताभावेऽप्रतियोग्युल्लेखो बोधः स्फुरति, अननुसन्धाने च प्रतियोगिनो घटादिवत् सत्त्वेन प्रतीयमानतायामन्धकारस्य कथं भावतापत्तिस्तेन शक्याऽऽलपितुं ? । किञ्च-आलोकाभावो यद्यन्धकारः किं तर्हि यावदालोकाभावो यत्किञ्चिदालोकाभाव आलोकसामान्याभावो वा ?। आद्ये, दीपाद्यन्यतमालोके सत्यपि दीपालोकाभावात्तमस्त्वेन प्रतीतिप्रसङ्गात्। न चाभावस्यास्ति पराभवावस्था, भावत्वापत्तेः। द्वितीयस्मिंस्तु सत्यपि प्रदीपप्रदीपादिना भास्करेण वोद्योतितेऽपि भवने भुवने वाऽस्त्येव अन्यतेजस्विनां तेजोभावः, तेन तमोवत्ताप्रतीतिप्रसङ्गस्य दुर्वारतैव। यदि च कक्षीक्रियते आलोकसामान्याभावस्य तमस्ताप्रतीतिरिति। तत्र विचारणीयं तावदिदं—यद्यथा घटादीनामत्यन्ताभावे यत्किञ्चिद्घटप्रतियोगिकाभावोऽत्र तु न तथेति किं कारणं? कथं च मन्दतेजोयुतः कोऽपि प्रदेशः सम्भवेत् तत्रैव भावाभावयोः साङ्कर्यप्रसङ्गात्, मन्दस्य तेजस आगमनं चेत् नालोकसामान्याभाव इति किं तत्रान्धकारः प्रतीयते ? कथं वान्धकारवत्ताप्रतीतिः ? तथा च द्वयोर्भावत्वे न सत्त्वयोरेवं सम्भवः। न ह्यनेन घटाभावो घटसत्ता वा सम्भवेत् कक्षीकृता वा सम्पूर्णालोकस्वीकारे च कथमन्धकारो मन्दतेजस्कता वा प्रतीयेत, व्यपदिश्यते चामन्दैरपि मन्दं तेजो मन्दं तमश्च। न चाभावत्वे युक्तमिदम्। यथा तीव्रमुत्कटं प्रचुरं वा तेज इति प्रतीतिः प्रतीतिमतां, तथैव तमस्यपीति कथं भवेदभावताऽस्य ? । न हि तारतम्यमस्त्यभावे। यदि चालोकाभाव एव तमस्तदान्धानां स्याद्भानं, चक्षुरभावश्चेत् चक्षुष्मतोऽप्यक्षिनिमीलने न तद्भानम्, सन्निकर्षो नेति चेत्, स्पष्टः सन्निकर्षः सम्बन्धः, स च तमसो द्रव्यत्वे सत्येव घटते। अन्यच्च-अधिकरण-

भानाभावे नात्यन्ताभावभानम्, तमसो भानं तु तदधिकरणभानाभावेऽपि आबालगोपालाङ्गनं प्रसिद्धमेव, न गृह्यतेऽपवरकाकारोऽन्धकारग्रहणेऽपि । न च वाच्यं न तर्हि ज्ञाता तमसः स्यादियत्तेति । अभीष्टापत्तेः । न हि पयोमुक्पटलज्ञानेऽपि तत्परभागवर्ति नभोमण्डलं गृह्यते केनापि । न च प्रौढालोकाद् बहिर्भागादपवरकान्तःप्रवेशे पूर्वमन्धकारभानं पश्चाच्चालोकवत्तया भानमपवरकस्याध्यक्षसिद्धम्, न चैतत्तमसो द्रव्यत्वे युज्यते इति वाच्यम् । यथा ह्यालोकाभिभूतदृष्टेर्नरस्यालोक एव स्पष्टवर्णस्य वस्त्रस्य स्पष्टत्वेनाभानेऽपि वस्त्रीयवर्णस्य वस्त्रस्यान्यवर्णत्वेन भानं, श्वेतस्य वा कम्बुनः कामलोपप्लुततया पीतिमत्तया भानं च, नैतावता दुष्टदृष्ट्यवलोकनाऽसत्यत्वे पदार्थस्वरूपं वर्णव्यवस्था वाऽन्यथाऽङ्गीकर्तुं युज्यते समीक्षावताम्, तथाऽत्रापि समीक्षणीयम् । सर्वं हि ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति नियमेनात्र वर्णविपर्यासेऽपि धर्मिभ्रान्तत्वानुपपत्तेः । महिकावद् दृष्टेः प्रतिबन्धकत्वमप्यस्य द्रव्यत्वसाधकमेव । यथा च महिका वायुविशेषेण नश्यति द्राक्, तथा तमोऽपि तेजसा । किञ्च-यदि तमः स्यादभावरूपं, न स्यात्तस्याभिधानादौ नामावली । विद्यते च सा "ध्वान्तं भूच्छायाऽन्धकारे"त्यादिना प्रतिपादिता । न चान्धत्वं यथा दृष्ट्युपघाते वर्त्तमानमपि व्यपदिश्यतेऽन्धादिनामान्तरैस्तथेदमपि भविष्यतीति वाच्यम् । तस्यादर्शनादिना स्पष्टमेव तथाद्योतनात् । न चात्र द्योत्यते तथा । न च तत्त्वतो दृष्ट्यभावमात्रस्यान्धत्वेनाभिधानम्, अन्यथा काष्ठादेरपि तथाभिधानापत्तिरुद्भवन्त्यनिवार्यप्रसरैव, किन्तु दृष्टिविकलदृष्टियोग्यप्राणिविशेष एव । असुरादिव्यपदेशोऽपि तथैव, न केवलाभावमुख्यत्वेन, किन्तु तद्विशिष्टावस्थाबोधकत्वेन । न चात्राप्यालोकाभावलक्षणतमोयुक्तापवरकादिबोधकत्वं तमःशब्देनाभिप्रेयमाणं स्याद्युक्ति-

युक्तम्, तस्य तमोयुक्त-गहनतमो-गूढतम इत्यादिव्यपदेशेनाभिधानानर्हत्वापातात् । न चाभावत्वे तमसो युज्यते क्षपायास्तमस्वित्यादिरभिधानथेणिः, तका च स्याद्दर्शिता तकनास्पदं "तमी तमा विभावरी । रजनी वसतिः श्यामा वासतेयी तमस्विनी"। इत्यादिना दर्शिता चाभिधानसङ्ग्रहकृद्भिराद्व्याालिस्तस्याः । यच्चोच्यते-तमःशब्दो द्रव्यवाचको न भवति, आलोकशब्दान्यत्वे सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वादालोकाभावशब्दवदिति । तत्र किं नैवं वक्तुं शक्येत-यदालोकशब्दो द्रव्यवाचको न भवति, तमःशब्दान्यत्वे सति तमोनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वात्, घटाभावादिशब्दवदिति । प्रत्यक्षविरोध उभयत्रापि तुल्यः । अन्यच्च-तमःपदं साभिधेयं शुद्धार्थवत्पदत्वात्, घटादिपदवदितिनियमसाम्राज्यात् सत्प्रतिपक्षितमिदम् । दृष्टान्तोऽप्ययुक्त एव शुद्धपदत्वाभावात्, नियमविरुद्धं चानुमानमिदम् । किञ्च-एवं तेजःशब्दस्यालोकान्यत्वादिमत्त्वात् कथं द्रव्यवाचकता । तदर्थवाचकशब्दान्यत्वे इति विशेषणेऽपि घटपटादयोऽपि द्रव्यवाचकाः । न च मनुष्यत्वेन विशेषणीयो हेतुर्द्रव्यस्वरूपावधारणे, तस्यानर्थक्यात् । विशेषणेऽपि अञ्जनसंस्कृतचक्षुष्केनावलोक्यन्त एव घटादयो विनाऽऽलोकमिति नेष्टसिद्धिः । तत्त्वतस्तु नैवान्तर्व्याप्तेरन्तरेण यादृच्छिकानुमानमात्रेण पदार्थसिद्धिः । न चात्र कार्यकारणभावादिना कथञ्चनाप्यस्ति व्याप्तिसिद्धिः । एवमारोपितनीलरूप आलोकाभावो यावत्यालोकसद्भावे न तमोव्यवहारस्तावदालोकाभाव आलोकसंसर्गाभावसमुदाय एवान्धकार इत्याद्यपि सतामपकर्णनीयमेव, पूर्वोक्तनीत्यैवालोकाभावत्वेनाघटमानत्वात् । एवं छायापि नाभावरूपा तमोवत् समानसाधनेति च न पृथगनुक्रान्तेति । विशेषश्चानयोः परिणामप्रतिपादकगाथायामेव "सीया नाइपगासा" इत्यादिना

दर्शित एवेति । किञ्च—यदि च्छाया न स्यात् परमाणुपरिणता, किमिति रजस्वलाच्छायाया अनर्थकारी परिणामोऽनुभूयते साक्षात्, कथं चादर्शादौ दृश्यते यथाऽऽकारं वस्तु । न ह्यभावे स्यादाकृतिराकृतेर्भाव एवावस्थाननियमात् । न च सा भ्रान्ता, यथापदार्थोपलम्भात्, यद्धि पदार्थानुसारि ज्ञानं न तदप्रमाणम् । छायाज्ञानमपि शरीराद्याकृत्याद्यनुसारेणोपजायमानच्छायाया एव जायते । अन्यच्च—अभावे वर्णादिर्नाभ्युपगम्यते, दृश्यन्ते तु च्छायायां यथाविधि रक्तादयो वर्णा अविगानेन । ननु पराधीनोत्पादा छाया, न चैवं भावे घटपटादौ, तथा विनश्यति चेयं तु व्यपगते विनष्टे वा पदार्थे घटादिके इति चेत् । सत्यं, किमभावस्यानुमता भावानुकारिता । न हीदृशोऽभ्युपेतो नियमो—यत् सत्येव भावेऽभावो, विनष्टे व्यपगते च नाभाव इति । यदि चोद्योताभावस्य च्छायात्वं स्वीक्रियते, स्यात्तदान्धतमसावृतेऽपवरकादौ छाया, तस्या भानं च । न चैवं भवति, किन्तु स्पष्टोद्योते स्पष्टावलोक्यते, विलोक्यते दीपादेरपि प्रद्योतयन्ती सर्वतश्छायाऽऽदर्शादौ । नैतावन्मात्रं, किन्तु बहिरप्युद्योतयन्ती दृश्यत एव तेजस्व्यर्थपतिता छाया दर्पणादौ । न चाभावस्य भ्रमस्य वाभ्युपगन्तुं युक्तमुद्योतकत्वादि । ननु च कथं तर्हि ग्रन्थकर्तृभिः परिणामदर्शनावसरे "सीया नाऽपगासेति" प्रतिपादितं छायायाः स्वरूपम्, यतो दीपादेश्छायाया उद्योतकत्वाद्यनुभवसिद्धमिति चेत् । सत्यं, भास्वराभास्वररूपतया द्वेधा पदार्थः, तत्र भास्वरच्छायायाः स्पष्टं गम्यमानत्वात् प्रतीतत्वेनाप्रतीतमिति वचनात्तच्छायाया अनुमानागोचरतां विभाव्य तादृशोऽकदाग्रहान् प्रति तदन्यच्छायायाः साध्यत्वमभिप्रेत्येदं व्याख्याञ्चकुः पूज्यपादाः । कदाग्रहाविष्टश्च नोपदेशार्ह इति तु सर्ववादिसम्मतमेव, मध्यस्थस्यैव तदर्हत्वात् । छायाया अभावे भ्रान्तत्वे वा कथं च

प्रतिबिम्बग्राहिणि काचतले स्पष्टं मुखादिप्रतिकृतिः स्यात् । पदार्थजन्यत्वाच्च च्छायायाः, न तदाधीनोत्पादादौ युक्त्यतिरिक्तं, यावज्जपाकुसुमसन्निधानं स्फटिके रक्तता, तद्विनाशे व्यपगते वा नेति । नैतावता वर्णस्य भ्रान्तता । तत्र रक्तस्यारोपिता चेद्, अन्यत्र नारोपस्तत्रैवारोप इति वैचित्र्येऽन्वेषणीयं कारणं विहाय कदाग्रहग्रहिलताम् । भवति चोद्योतेऽप्यन्यान्यवस्तुप्रकरस्य च्छाया, कथं चाभावरूपत्वे तस्या उद्योतस्य युज्येत ? कथं चाभावत्वे तस्याः शीतः स्पर्शः, आरोपित उष्णत्वाभावान्नासौ वास्तव इति चेत्, किमुष्णत्वाभावेन श्लेष्मादि कम्पादि वा क्रियते ?। तथा च शीतस्पर्श एव किमिति स्पर्शतयाङ्गीक्रियते, उष्णत्वाभावरूपेणैव तस्य एवं सति स्वीकारौचित्यात् । न च वाच्यं विनाशे तस्या अवयवा नेक्ष्यन्ते, यदि च स्यात् सा भावरूपा, स्युरेवावयवास्तस्याः, घटादेः कपालादिवदिति । मृगमद-घनसार-कर्पूरादेः स्पर्शरूपादिमतः समूलमुच्छेदेऽपि न तस्योपलभ्यन्तेऽवयवाः । न चैतावता न मृगमदादयो भावरूपा, उद्योतस्य वा किं दृष्टा अवयवाः ? कथं च तस्य स्वीक्रियते भावतेति विचिन्त्यमेव चेतसि । स्पर्शवत्त्वे स्खलनाविधानविधुरता तस्याः सम्भवेदित्यप्युद्योतेन वाय्वादिना च स्वीकृतेन भावत्वेन समानयोगक्षेममित्यनोद्यमेव । पदार्थस्वभाववैचित्र्यादेव च दूरस्थस्य घटपटादेश्छायाभावसम्भवः । न च दूरस्थेऽपि द्वादशात्मनि निशीथिनीशे वा सूर्यकान्ताच्चन्द्रकान्ताद्वोपलात् प्रादुर्भवति कृशानुरापो वेति तत्रापि स्वीकर्तुमुचिता भ्रान्तिमत्ता । अन्यच्च-एतदेवादर्शादेर्महार्घताकारणमनुभूयते यद् दूरदूरतरदूरतमादिवस्तुप्रतिबिम्बनं सामान्यकाचतलस्यापि सत्येव नैर्मल्यविशेषे दूरादिस्थितवस्तुप्रतिबिम्बम्, न चैतद्युक्तमभावत्वे प्रतिबिम्बच्छायायाः । एवं च वाच्याः स्वयमेव मनुष्यत्वादेरपि परिणामा उपयुज्य

यथागमं क्षुण्णत्वाच्च नाख्याताः। यद्वा– भवानुभावव्याख्यानेन जीवपरिणामा एव व्याख्याता इति भावपरिणाम इत्यत्र पुद्गल-परिणाममुखेन परिणामः प्रतिपादितो जीवस्य। तदेवं प्रज्ञाप्य पर्या-यलोकरूपमष्टमं लोकभेदं निगमयन्त आहुः–"तं जाणे"त्यादि। तत्र जानीहीति शिष्याभिमुखीकरणपूर्वकोदितोपयुक्ततासूचनाय–अवबु-ध्यस्व, अनेनावबोधयोग्याय अवबोधयोग्यपदार्थप्ररूपणायाः साफल्यं दर्शयन्तो बालादिव्यवस्थयोपदेशवितरणं प्रत्यपादि, अन्यथा हि विराधनाप्रसङ्गस्तज्जनितभवाटवीपरिभ्रमणप्रसङ्गश्च दुर्वारः। यदाहुः–"यद् भाषितं मुनीन्द्रैः पापं खलु देशना परस्थाने। उन्मा-र्गनयनमेतद् भवगहने दारुणविपाकम् ॥१॥" [षोडशके] इत्यादि। किमित्याह–चतुर्विधमिति। चतस्रो विधाः–प्रकाराः, परस्परवि-भिन्नधर्मोपेताः सन्तोऽपि सामान्यसमानधर्मवत्त्वं हि प्रकारत्वम्। तच्चात्र गुणपर्यायानुभावपरिणामानां पर्यायत्वाव्यतिरेकाद्युक्तत्वम्। क्षेत्रपर्याय इत्यत्र पर्यायशब्दस्य विशिष्टावस्थावाचकता, पर्यायि-लोक इत्यत्र च पर्यायशब्दस्य धर्मवाचकताऽवसेया। तेन नोभ-योरैक्यम्। यद्वा–गुणव्यतिरिक्तधर्मवाचकतया क्षेत्रपर्याय इत्यत्र पर्यायशब्दोऽन्यत्र तु यावद्धर्मवाचकतयेति यथार्थता विभागस्य। भवानुभावभावपरिणामयोस्तु प्रथमस्य जीवाजीवोभयजनितया-ऽन्त्यस्य गुणविकाररूपतया भिन्नत्वाद्धर्मत्वाच्च पर्यायित्वात् पर्यायि-लोकता न कथञ्चनापि युक्त्यतिरेकिणीति यथार्थैव पर्यायिलोकस्य चतुष्प्रकारता, अवान्तरभेदस्यैव प्रकारार्थत्वात्। कं चतुर्विधतया विद्याद्? इत्याहुः–'एत'मिति। एतं पूर्वमानन्तर्येण व्याख्यातत्वात् निर्दिष्टमेतदा, भिन्नवाक्याभावादन्वादेशत्वं न, तेन नैनदिति। अनेन पूर्वोक्तपदयोरखण्डवाक्यस्य वा कर्तृकृतो न भेदो न चाभेद इति सूचितम्। भेदेऽभेदे वा समीपतरत्ववाचिनैतदा निर्देशायोगात्,

कथञ्चिद्भेदाभेद एव तद्योगात् । एतस्य चतुर्विधस्यापि का आख्या? इत्याहुः—"पज्जवलोगं" इति । तत्र परि:-सर्वतोभावेन अवनं-पदार्थपरिपालनं पर्यायापेक्षयोत्पादव्ययसद्भावेन द्रव्यस्य रक्षणात् । यत उच्यते—"उप्पायट्ठिइभंगाइ हुंदि दवियलक्खणं एयं" इति । यद्वा—अतीतादिपर्यायप्रमाणत्वाद् द्रव्यस्य पर्यवत्ता पर्यवाणाम् । यदाहुः-"एगदविअम्मि जे अत्थपज्जवा वयणपज्जवा वा वि । तीयाणागयभूया तावइयं तं हवइ दव्वं ॥१॥" इति । अत्राद्ययोरर्थपर्यायत्वमन्त्ययोर्व्यञ्जनपर्यायत्वं चेति विवेकः स्वयमूह्यः । पर्ययनं वा परावर्त्तनं वा मर्यादया-पर्ययाः पर्याया वा, द्रव्यस्यावस्थितत्वात् पर्ययनं पर्यायाणामेव "उप्पज्जंति वयंति अ भावा नियमेण पज्जवनयस्स" इतिवचनात् । त एव समुदिता लोकमानत्वाल्लोकः पर्यवलोकः पर्ययलोकः पर्यायलोको वा, पर्यवाणामानन्त्यात् । "जीवा पोग्गलसमया दव्वपएसा य पज्जवा चेव । थोवा णंता णंता विसेस अहिया दुवे णंता ॥१॥ इति वचनात् । कथमेवं निर्देश ? इत्याहुः—"समासेणं"ति । सम्यग्विरोधाभावरूपतयासनं—स्थापनं, सम्यगविरोधेन वामनं—वस्तूनां पर्यायलक्षणानां निक्षेपणं समासः । समसनं वा परस्परबाधाभावेनैकीकरणम् । न हि गुडदध्नोरिवैकीकरणे स्वरूपपरावृत्तिः पर्यायाणामुक्त्येति समासः, तेन । हेतौ, चतुर्विधपर्यायलोकज्ञानापेक्षया करणे वा तृतीया । नैवं व्यपदेशमन्तरेण भवति पर्यवलोकज्ञानमिति तृतीयया करणाख्यायिन्या व्यपदेशः ॥९॥

तदेवं पर्यवलोकव्याख्यानाद्यद्यपि व्याख्यातो व्याचिख्यासितोऽष्टविधोऽपि लोको "णामं ठवणा" इत्यादिना प्रक्रान्तः, परं पर्यवलोकस्य विशेषतस्तदवान्तरभेदयोर्द्रव्यगुणभावपरिणामयोश्च दुर्ज्ञेयत्वादवगमसौकर्याय विशेषव्याख्यानाय क्षेत्रपर्यायभवानुभा-

वयोर्भावपरिणामतामनुसन्धाय द्विविधतया वा पर्यायलोकताख्यानाय वाऽऽहुः–

वण्ण-रस-गंध-संठाण-फासठाणगइवण्णभेए अ ।

परिणामे अ बहुविहे पज्जवलोगं वियाणाहि ॥१०॥

व्याख्या–अत्रावधेयं तावदिदम्–जीवस्य द्रव्यत्वेन भावत्वेन च तद्गुणानां तत्पर्यायाणां चाऽऽख्यानं नोपेक्षणीयतामर्हति, तथापि भावलोकस्य जीवगुणप्राधान्येन भवलोकस्य च जीवपर्यायप्राधान्येन व्याख्यानात् पर्ययाणां च परिणामत्वात् नात्रोल्लेखं जीवगुणपर्यायाणां विशदीकृतवन्तः । यद्यपि च धर्मादेरजीवस्यापि सतो न प्राक् न चात्रापि उल्लेखो वैशद्येन विहितस्तथापि नानाश्वासो विरचनीयो, धर्मादिवैशद्यस्य विशेषत आगमज्ञेयत्वात् । सामान्यतस्तु "जीवमजीवे रूवमरूवि" इत्यत्र "दव्वगुण" इत्यत्र च विवृतस्वरूपत्वात्, पुद्गलास्तिकायस्य त्वजीवत्वादिना समानस्यापि सुप्रज्ञाप्यत्वाद्विशेषेण व्याख्या विधीयत इति । तत्र वर्ण्यते–निरूप्यते ज्ञायते वा स्पष्टतयाऽर्थोऽनेनेति वर्णः शुक्लादिभेदेन पञ्चधा । न च वाच्यं कथं पञ्चधेति, कपिशादिभावादिति । अनेके हि संयोगजा वर्णा यानुक्तवन्तः परिणामव्याख्याने । अत्र तु मूलभेदव्याख्यानमेव । ननु परिणामव्याख्यानेऽपि व्याख्याता एकत्रिंशदेव भङ्गा वर्णानां मूलभेदैः सह, विधानानि च बहून्येव वर्णानां न च तानि तत्रात्र वा व्याख्यातानि, वर्णतारतम्यतादर्शनाच्चैकजातीयेऽपि वर्णे नैतत् स्वबुद्ध्युद्गीर्णमिति चेत् । सत्यं, विभागो हि सामान्यविशेषरूपेणाभिप्रेयते । तत्र वर्णत्वेन विभागाभावः केवलेन विभागविस्तारव्याख्यानं चैकगुणादानन्तगुणं तारतम्यभावान्नैव शक्यं निरूपयितुम्, न च सुज्ञेयमपि च्छद्मस्थैरिति सामान्यविशेषरूपेण पञ्चप्रकारत्वरूपेण मूलभेदभूतेन व्याख्यानं, संयोगजाश्च प्रत्यक्ष-

गम्याः परिणामजाश्चेति परिणामव्याख्यानावसरे व्याख्याता इति न काप्यसङ्गतिः। तथा च कपिशादिवद्यदि संयोगजा वर्णाः परिगणनीयास्तर्हि न केवलास्ते सप्त, किन्त्वेकत्रिंशदेव व्याख्येयाः। अन्यच्च–कपिशस्य संयोगरूपत्वे यथा पृथक् स्थानं तथाऽन्येषामपि किमिति धूसरादिवर्णानां नाख्यानं? चित्रतयाभिमाने च तेषां किं न कपिशस्यापि, अवयवानां भिन्नभिन्नवर्णताकृतत्वादिति चेत्, न, तदपि अवयवानां भिन्नवर्णत्वे केवलमौपचारिकमेवावयविनस्त-द्वर्णत्वम्। न हि प्रत्यवयवं कपिशत्वादि विद्यते। यथा हि द्वित्वादि अपेक्षाबुद्धिजनितं, तथा कपिशत्वादि। ततो न भेदाख्यानं पार्थक्येन भवति युक्तियुक्तम्। चित्रत्वं च सामान्यरूपेण परिगण्यमानमपि न मूलभेदतामर्हति संयोगजत्वात्। ननु परिणामव्याख्याने किं तर्हि मूलभेदा अपि परिगणिता? यतो न ते संयोगजा इति चेत्। सत्यं, परमन्यवर्णपुद्गलानामन्यवर्णत्वेन परिणतिसद्भावात्तेषां मूलभेदानां पारिणामिकभङ्गवृन्दे आख्यानम्। यद्वा–तीव्रमन्दभावस्तत्तद्वर्णस-मायोगेऽपि भवन् विलोक्यत एवेति तेषां पारिणामिकतयाख्यानम्। वर्णसमायोगेन भवन्त्येव तथापरिणामाः प्रत्येकपरिगणितवर्णरूपा इति तेषां तथाख्यानम्। ननु च कथं तर्हि मूलभेदाः कथं वा कापोतादय उत्तरभेदा? इति चेत्, न लक्ष्यन्तेऽत्र संयुक्ता वर्णाः कथञ्चिदपि, कापोतादिषु तु ये ये संयुज्यन्ते ते ते ज्ञायन्तेऽवयव-विभागे सूक्ष्मनिभालने वा तत्तच्छाययेति तेषां पृथग्वर्णत्वं वर्णितं शास्त्रकृद्भिः कृष्णादीनाम्, न तु कपिशादीनामिति ज्ञेयं सूक्ष्मधिया सूक्ष्मधीभिर्यथागमं विभाव्य। यद्वा–पञ्चापि वर्णाः सन्त्येव प्रतिस्कन्धं, परं यदोपष्टम्भकं यथाऽवाप्नोति तदा तथा परिण-मतीति। दृश्यते कृष्णादेः संयोगजत्वमपि कस्यचित्, परं नैतावता मूलभेदविलोपापत्तिः। अयमेव न्यायो वायुसंयोगजन्यत्वेऽपि

पानीयस्य भिन्नकायत्वेऽवगन्तव्यः, यतस्तत्रापि विद्यत एव वायुकायतया परिणतानां पुद्गलानां तथास्वभावतापरिणतो वा वायुरुभयमीलनेनोदकतया नोभयज्ञाज्ञेयोऽवयवत्वे तु तथैवोपलब्धे रूपस्पर्शवत उपलम्भे सर्वथा नैकेन्द्रियव्यापारः, यथा न वाऽवयवज्ञानं विनाऽवयविज्ञानं, स्पष्टाश्चेदवयवा न च वायुद्वयस्य स्पष्टताऽप्सु, किन्तु तदेकरूपतया परिणतं वायुद्वन्द्वं तथा स्पष्टमेव पार्थक्यं, अन्यथा कापोतादीनामवयवोल्लेखो भवेत् । न च वाच्यम्, तथापार्थक्येऽपि जीवनिकायत्वेन कथं पार्थक्यमिति । यथा हि नराणां शरीरं कृम्यादिभिः स्वशरीरतया परिणाम्यते, परिणमति च तदेव पुनर्धान्यरूपापत्त्या मानुषशरीररूपतयैवं विध्वस्य वायुरपगच्छन्ति उत्पद्यन्ते चाप्कायिका अप्यत्रेति विवेचनीयं विवेकिना वर्णितपरिणामवत्प्रकृतिवच्च । रसादिष्वपि ज्ञेयम् । रस्यन्त—आस्वाद्यन्त इति रसास्तिक्तादयः पञ्चधा । ननु च कथं पञ्चैव रसाः, षष्ठस्य लवणस्यापि भावात्, अम्ललवणयोश्च स्पष्टैव वेविद्यते भिदेति चेत् । सत्यं वेविद्यते । पठ्यते चात एव स्थानान्तरे—"तित्ते वा कडुए वा कसाए वा अंबिले वा महुरे वा लवणे वा" इति । अत्र तु "रसओ परिणया जे उ पंचहा ते उ कित्तिया । तित्त—कडुय-कसाया अंबिला महुरा तहा ॥१॥" इत्यादाविव तस्य संयोगजत्वाभिप्रायेण न पृथक् परिगणना, दृश्यते चौदनादौ मात्रया क्षिप्तं लवणं केवलमाधुर्यपोषकम् । न हि तत्रानुभूयते क्षारतालेशोऽपि । न चाल्पत्वादभिभूतः स रस इति वाच्यम्, तथा सति माधुर्यविशेषोपलम्भायोगात् । संयोगत्वेऽपि कपिशादिवत् कापोतादिवद्वा । अवयवोल्लेखाभावस्तु तथापरिणतेः, तथात्वेऽपि पृथग्गणनं तु मधुरादिपोषकत्वाभावप्रसङ्गात् । अम्लादयोऽपि क्षारानुगृहीता एव स्वस्वभावं याथातथ्येन दर्शयन्ति । तथा च परिणा-

म्यं रसः पारिणामिकोऽपि नेति न तस्य पार्थक्यम् । लवणो रसश्चैवंलक्षणः पठ्यते पुराणैः-"यल्लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्" इति । एतच्च मधुरादीनां संयोगेनासम्भवीति । किञ्चाम्लफलानामेव रससमुदायो भवत्येव क्षार इत्यम्लपरिणामिता स्पष्टैव लवणस्येति । रसपञ्चकलक्षणानि चैवं-

"तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च । उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ॥ स्रावयत्यक्षिनासाग्रं कपोलौ दहतीव च । कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत् ॥ अम्लः क्षालयते मुखं हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः । तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति । आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः । प्रियः पिपीलिकादीनाम्" इति । अनानुपूर्व्यां चाख्यानमेषां पारमर्षक्रमानुरोधेन । भिषग्वाङ्मये तु मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाया इत्येवानुक्रमः । बोध्यमथैदम्पर्यायगुरुभिः-यद्व्यवह्रियते शुण्ठ्यादि तिक्तं, कटु च निम्बादि, परं गुणाद्यनुसारेण पारमर्षे वैद्यके चेष्यते शुण्ठ्यादीनां कटुता, तिक्तता च निम्बादीनाम् । स्पष्टीभविष्यति चोपरितनतल्लक्षणश्लोकान्तर्गतवाक्याभ्यां क्रमेण "रसनं प्रतिहन्ति कुर्वंश्चिमिचिमा" मिति लक्षणाभ्याम् । कर्माण्यप्येवंविधान्येवानयोः, आख्यायते चात एव सर्वेषां कर्माणि, तद्यथा-

मधुरो रसः- आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् । बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसम् ॥१॥ प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद् गुरुः । आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥२॥ कुरुतेऽत्युपयोगेन स-मेदःकफजान् गदान् । स्थौल्याग्निसादसन्न्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥३॥ अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः । उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनो भेदनो लघुः

।।४।। करोति कफपित्तासम्मूढवातानुलोमनम् । सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ।।५।। कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् । तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम् ।।६।। कुष्ठमूर्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् । क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।।७।। लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः । धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात्करोति सः ।।८।। कटुर्गलामयो दर्दकुष्ठालसकशोफजित् । व्रणावसादनस्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ।।९।। दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः । छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।।१०।। कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् । मूर्छामाकुञ्चनं कम्पं कक्षिपृष्ठादिषु व्यथाम् ।।११।। कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः । पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ।।१२।। आमसंस्तंभनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः । करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भाध्मानहृद्रुजः ।।१३।। तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ।" इति । लवणस्याप्यभिहितं कर्म, तदप्याख्यायते येनेतररसानामंशांशकर्मसाधर्म्येण तस्य संयोगजत्वं प्रतिभायात्—"लवणः स्तम्भसंघातबन्धविध्यापनोऽग्निकृत् । स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।।१।। सोऽतियुक्तोऽस्रवपनं खलतिपलितं वलिम् । तृट्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्बलम् ।।२।।" इति । तिक्तकटुगुणौ च स्पष्टतया प्रत्यायकावेव क्रमेण निम्बशुण्ठ्यादीनां, यतः उच्यते—

"तिक्तः पटोलीत्रायन्तीवालकोशीरचन्दनम् । भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।।१।। नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम् । पाठापामार्गकांस्यायो गुडूचीधन्वयासकम् ।।२।। पञ्चमूलं महद्व्याघ्रयौ विशालातिविषावचेति" । तथा—"कटुको हिंगुमरिचकृमिजिःपञ्चकोलकम्" इति च । नाथ धार्या लेशतोऽपि रसविपर्यये

रमवतां विप्रतिपत्तिः। तत्त्वतः तिक्तादिरसपञ्चकं, व्यवहारानुगतिमाश्रित्य तु षट्कं रसानां, तत्राद्ये भङ्गाः परिणामे एकत्रिंशत्, द्वितीयस्मिंस्तु त्रिषष्टिः, यत उच्यते–

"षट् पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ। भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेवं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥१॥" अवयवभेदे तु प्रत्येकमपरिमिता भेदा इति वर्णवदेव विभावनीयमिति न पुनर्वचनीयम्। सान्निपातिकसान्निपातिकभेदे क्रियमाणेऽपि भवेदेव विशेषसङ्ख्या पुरः पुर इति स्मरणार्थं चात्रोल्लेखः। तथा गन्ध्यते इति गन्धो "वस्ति गन्धिण् अर्दने" इतिपाठात्। स च सुरभीतरभेदेन द्विधैव। संयोगजस्तु केवल एक एव द्वयोस्तथाभावादेव, परं तारतम्यकृता अनेके भवेयुर्भेदा अविरुद्धाश्च परिणामाख्याने। तथा "संठाण"त्ति। तत्र सन्तिष्ठत्यनेनेति संस्थानं परिमण्डलादि पञ्चधा। यदाहुः–

"संठाणपरिणया जे उ पंचहा ते वियाणिया। परिमंडला य वट्टा य तंसा चउरंस आयय ॥१॥" त्ति। ननु संस्थानानि श्रूयन्तेऽन्यत्र षट् समचतुरस्रादीनि, यदुच्यते–"समचतुरंसं निग्गोह साई खुज्जाइ वामणं हुंडं।"ति। कथमत्र पञ्चाऽन्यादृशानि चेति चेत्। सत्यम्, परं तानि शरीराण्याश्रित्य लक्षणसहितरहितत्वेन भिद्यन्ते जन्तोः कर्मोदयानुसारेण। इमानि तु पुद्गलेषु प्रयोगविस्रसोभयोद्भवानि पञ्चधैवेति नानयोर्विरोधः। पञ्चकं चैतदाकृतिमात्रमभिप्रेत्योक्तम्, परिमाणेन त्वमिता एव भेदा एषाम्। आकृत्यापि चैषां घनप्रतरौजोयुग्मकृता भेदाः पठ्यन्त एव, येन भवन्त्यष्टादश भेदाः संस्थानानाम्। यदाहुः–

परिमंडले य वट्टे तंसे चउरंस आयए चेव। घणपयर पढमवज्जं ओय पएसे य जुम्मे य ॥१॥"[उत्तरा० नि०]त्ति।

अत्र परिमण्डलस्यान्तो रिक्तत्वनियमाद् घनप्रतरभेदतया निषेध आख्यायि । यद्यपि कैश्चिदाख्यायते यद्वृत्तमेव संस्थानं मूलप्रकृत्या तस्यैव तथा तथा संयोगे तथा तथा संयोग इति, परं नैतदतिचारु, त्र्यस्रचतुरस्रादौ कोणाभावप्रसङ्गात् । न चाकृतिशास्त्रे विन्दूनामिवास्ति परमाणूनामाकृतिर्यदपेक्षया वृत्तस्यैव मूलसंस्थानत्वं स्यात् इत्यलं प्रसङ्गेन । आद्यस्य द्विभेदत्वाच्छेषाणां च चतुर्णां चतुश्चतुर्भेदवत्त्वादष्टादश भेदाः संस्थानस्य मौलिकाः, यत आहुः—

पंचय वारसयं खलु सत्तय वत्तीसयं च वट्टम्मि । तिय छक्क य पणतीसा चउरो य हवंति तंसम्मि ॥१॥ नव चेव तहा चउरो- सत्तावीसा य अट्ठ चउरंसे । तिग दुग पन्नरसेव य छच्चेव य आयए हुंति ॥२॥ पनरस पणयाल वारस छब्भेया आययम्मि संठाणे । परिमंडलम्मि वीसा चत्ता य भवे पएसाणं ॥३॥ इति ।

गमनिका च सौकर्यायैवं विज्ञेयं—तावदितं घनत्वमन्तो भृतं सर्वतः समं च, प्रतरत्वमन्तो भृतं परं न सर्वतस्तथा, ओजस्त्वं विषमप्रदेशश्रेणिकं, युग्मत्वं च प्रदेशयुगलश्रेणिकं, जघन्यपदे चैतत्सङ्ख्यकप्रदेशैरेवोद्भवन्ति संस्थानानि । तत्र परिमण्डलस्यौजआदिविभागाभावात्तदुल्लङ्घ्य वृत्तादिक्रमेण प्रतिपादनम् । तत्र सर्वतश्चतुर्षु प्रदेशेषु स्थापितेषु मध्ये चैकस्मिन् स्थापिते तस्मिन् भवति वृत्तं प्रतरौजआख्यम् । स्थापना .:. । प्रतरयुग्माख्ये च वर्त्तुलाकारेण प्रथमं युगलं पश्चाद्द्विश्चत्वारः पश्चाद्द्वौ चेति द्वादश प्रदेशिकं वृत्तं भवति । जघन्यत इति तु सर्वत्रावधार्यमेवानुक्तमपि, स्थापना ::: । घनौजोवृत्तं च चतुर्षु प्रदेशेषु सर्वत एकस्मिश्च पूर्ववत्स्थापिते तस्यैकस्योपर्यधश्चैकैको न्यस्यः प्रदेशः तथा च सप्तप्रदेशमानं तद्भवति । स्थापना .:. । घनयुग्मवृत्ते च द्वात्रिंशत्प्रदेशानां, ते चैवं पूर्वोक्तप्रतरयुग्मस्थापनाया मध्यभागवृ

तिप्रदेशे चतुष्के प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारो न्यस्याः प्रदेशाः। शेषेषु त्वष्टस्वेकैकः। तथा च सर्वे द्वात्रिंशदेव। स्थापना च २२ २४४२ २४४२ २२ इति वृत्तचतुष्कम्। त्र्यस्रचतुष्कं चैवं—प्रतरौजस्त्र्यस्रं त्रिभिः प्रदेशैस्त्र्यस्रतया स्थापितैरेव निष्पद्यते। स्थापना ∴। प्रतरयुग्मत्र्यस्रे च षट् प्रदेशाः पूर्वोक्तस्थापनायाः पुरतः प्रदेशत्रिकस्थापने तथाऽऽकृतिभावात्। स्थापना ∴ ∴। घनौजस्त्र्यस्रं तु प्रदेशानां पञ्चत्रिंशता। तच्चैवं—प्रथमपङ्क्त्यां प्रदेशपञ्चकं न्यस्यमेकशो, द्वितीयस्यां तु द्विश्चत्वारः, तृतीयस्यां त्रिस्त्रयः, चतुर्थ्यां तु चतुःकृत्वो द्वौ द्वौ, पञ्चम्यां तु पञ्चकृत्व एकैकः। सर्वे चैते पञ्चत्रिंशदेव। स्थापना त्वियं ५ ४४ ३३३ २२२२ ११११। घनयुग्मत्र्यस्रे तु चत्वार एव प्रदेशाः, पूर्वोक्तप्रतरौजस्त्र्यस्रप्रथमपाङ्क्तिकप्रदेशोपरि द्वितीयविन्यासे तावतामेव भावादाकृतिरपि च जायत एवाभिप्रेता। स्थापना ∴। इति त्र्यस्रचतुष्कम्। अथ चतुरस्रचतुष्कं, तत्र प्रतरौजश्चतुरस्रे नवप्रदेशाः। कथमिति चेत्?, प्रथमपङ्क्तौ क्रमेण त्रय एकैकास्तदधो द्वितीयपङ्क्त्यां तथा त्रयस्तृतीयस्यामपि च, तथा च नवैव प्रदेशाः। स्थापना च ⁝⁝⁝। प्रतरयुग्मचतुरस्रे चत्वारः प्रदेशाः प्रथमद्वितीयपङ्क्त्योस्तथाकारेण द्वयोर्द्वयोर्न्यासात्। स्थापना ∷। घनौजश्चतुरस्रं तु प्रदेशानां सप्तविंशत्या, कथमिति चेत् पूर्वोक्तप्रतरौजश्चतुरस्रे उपर्यधश्चैकैकन्यासे तावतां तथाऽऽकृत्या च भावात् स्थापना ३३३ ३३३ ३३३ घनयुग्मचतुरस्रे तु प्रदेशाष्टकमेव कथं पूर्वोक्तप्रतरयुग्मचतुरस्रस्योपरि तथैव तावतां न्यासात् स्थापना चेयं ∷ एवं चतुरस्रचतुष्कं अथायतचतुष्कं तत्र प्रतरौजआयत प्रदेशपञ्चदशकनिष्पन्नं कथमिति चेत् तिसृष्वपि पङ्क्तिषु तदाकारेण पञ्चपञ्चप्रदेशाः स्थाप्याः स्थापना ⁝⁝⁝⁝⁝ प्रतरयु-

म्मायतेतु पडेव त्रयाणां त्रयाणां श्रेणिद्वये स्थापनात् स्थापना ∴∴ घनौजआयते पञ्चचत्वारिंशत् प्रदेशानां कथमिति चेत् प्रथमद्वितीयतृतीयासु पङ्क्तिषु प्रतरौजस्तया न्यस्तासु उपर्यधश्चैकैकः प्रदेशः प्रतिप्रदेशं न्यस्यते, जायते पञ्चचत्वारिंशत्। घनौजआयतं च संस्थानं, भवन्ति च पञ्चदश त्रिगुणिताः पञ्चचत्वारिंशत्। स्थापना ३३३३३ ३३३३३ ३३३३३। घनयुग्मायते तु द्वादश प्रतरयुग्मायतस्योपरि प्रतिप्रदेशमेकैकप्रदेशस्थापनया द्विगुणितानां षण्णां द्वादशभावात्। स्थापना २२२ २२२। एवमायतचतुष्कम्। परिमण्डलं तु संस्थानं न सम्भवति चतुर्धा, किन्तु घनप्रतरभेदेन द्विधैव, प्रतिपादितं च प्रागेतत्। तत्र प्रतरपरिमण्डले विंशतिः प्रदेशाः। कथं ? चतसृषु दिक्षु प्रत्येकं श्रेण्या प्रदेशचतुष्कं स्थाप्यम्। अन्तरान्तरा चैकैकः प्रदेशस्तथा च विंशतिरेव प्रदेशानाम्। स्थापना च । तथा घनपरिमण्डले तु चत्वारिंशत्प्रदेशानाम्, विंशतेरुपरि पूर्वोक्तानामेकैकप्रदेशस्थापनात् द्वे विंशती च चत्वारिंशत् स्थापना ।
अत्रेदमवधेयम्—यत्प्रतरौजोवृत्ते प्रदेशपञ्चकं तत्र यदि नान्तस्त्यः स्यात्,स्यात् परिमण्डलता,पूर्वादिदिक्के चापनीते तु घनयुग्मत्र्यस्रता स्यादिति युक्तमेव जघन्यतः प्रदेशपञ्चकनिष्पन्नमेतदिति। प्रतरयुग्मवृत्ते च द्वादशप्रदेशात्मके यद्यपनीयन्ते विषमसङ्ख्याकाः प्रदेशाः, स्यादोजस्ता प्रदेशानां, संस्थानस्य चाऽऽयततादि प्रतिदिशं द्विद्विप्रदेशभावे च मध्येऽवश्यं प्रदेशचतुष्कमेव योग्यमन्यथा शुषिरभावात्। घनौजोवृत्ते तु प्रदेशद्वयवृद्धिं विना घनत्वस्य सवृत्तत्वस्य निवृत्तिरेव न स्यादिति सप्तप्रदेशता। घनयुग्मवृत्ते च या द्वात्रिंशत् प्रदेशानां, तत्रेदं तत्त्वं—युग्मत्वादेव प्रतिदिशं स्थाप्यौ द्वौ द्वौ प्रदेशौ। तथा च स्थापने च सुतरां मध्ये प्रदेशचतुष्कस्थापनस्यावश्यकता, अन्यथा शुषिरतासंस्थानभेदयोः प्रसङ्गात्।

एवं प्रतरौजस्त्र्यस्रे त्रिप्रदेशनिष्पन्नत्वं, युग्मे च षडेव प्रदेशास्तस्मिन् युग्मत्वादेव। घनौजस्त्र्यस्रे पञ्चत्रिंशत्, कथमेतावतां जघन्यत्वं? न्यूनसङ्ख्येभ्यो भावादिति चेच्छृणु, घनत्वं विषमत्वं त्र्यस्रत्वं चेति त्रीण्यत्र समानेयानि। तत्र प्रदेशत्रिकेण प्रदेशषट्केन ओजो-युग्मप्रतरता, द्वादशभिस्त्रिद्वियुगलैककत्रिकन्यासीभूतैर्नौजस्त्वं। तथा च द्वियुग्मैककलक्षणेन प्रदेशचतुष्केणापि न तथा चतुर्द्वित्रिकत्रि-द्विकचतुरेककप्रदेशैरपि विषमता नापि अत एव स्याच्चान्यथा घनताहानिः। ततश्चायातं शकुन्तपोतन्यायेन पञ्चद्विचतुष्क-त्रित्रिकचतुर्द्विकपञ्चैककलक्षणैः पञ्चत्रिंशतैव प्रदेशैर्घनौजत्र्यस्र-निष्पत्तिः, सुवर्णकृदधिकरण्याख्योपकरणसमं चैतत्। घनयुग्मत्र्यस्रे तु चतुर्णामिव सद्भावाद्, अन्यथा प्रतरस्यौजस्य च भावात्। तथा चतुरस्रं प्रतरौजीयं नवप्रदेशोद्भवं, यत एकैकेन द्वन्द्वेन वा निष्पादने वा चतुरस्रत्वं यद्यपि, तथापि नौजस्त्वं, समसङ्ख्याकत्वात् प्रदेशानां त्रिभिस्त्रिभिरेव तन्निष्पाद्यं चतुरस्रसंस्थानम्। तथा च पङ्क्तित्रिकं अङ्कत्रिकं च धार्यं त्रिकं त्रिकगुणितं च नवैवेति। प्रतरयुग्मचतुरस्रे तु युग्मसङ्ख्याया अविरोधात् पूर्वपरित्यक्तचतुरेककलक्षणं प्रदेशचतुष्कं गृह्यते जघन्यत्वादेतस्य। घनौजचतुरस्रे तु चतुरेककेन चतुर्द्विकेन च, यद्यपि चतुर्भिरष्टभिश्च निष्पद्येत चतुरस्रता, परमुभयत्र युग्मता, प्रतरतापि चाद्ये इति तावुपेक्ष्य त्रिभिर्ग्रहणे प्रतिपङ्क्ति त्रित्रिकभावात् पङ्क्तित्रिकेण सप्तविंशतिरेव स्युः प्रदेशाः। युग्मघनचतुरस्रे तु समसङ्ख्याया अव्याघातकत्वात् पूर्व-परित्यक्तचतुर्द्विकलक्षणप्रदेशाष्टकं परिग्राह्यं, न्यूनैः करणे तु विष-मतायाश्चतुरस्रताया वा व्याघातापत्तेः। प्रतरौजआयते तु प्रदेश-पञ्चदशकं कथं न न्यूनैः प्रदेशैरिति चेत्। अवधारयत—आयाम-श्चेद्विष्कम्भात् पृथुलो व्यवह्रियते आयत इति, प्रदेशश्चैकोऽनित्यं-

स्थसंस्थानत्वान्न पृथुलतयैव व्यपदेष्टुं शक्य इति एकैकप्रदेश-निष्पन्नैकपङ्क्तिगप्रदेशत्रयलक्षणमायतं न गृह्यते। द्वितीयपङ्क्ते-स्तथारूपाया न्यासे तु प्रदेशानां न स्यादोजस्ता, विषमकरणे तु प्रतरतापि व्यवच्छिद्येतेत्येवं यावन्न प्रतिपङ्क्ति पञ्चपञ्चैकका-स्तिसृषु पङ्क्तिषु [न] गृह्यन्ते तावन्नौजस्ता प्रतरता चाऽयतता-न्विताऽधिगम्यते। पञ्च च त्रिगुणिताः पञ्चदशैव। युग्मे तु पूर्व-परित्यक्तं प्रदेशषट्कनिष्पन्नमायतं ग्राह्यं, समताया अव्याघातक-त्वात्। घनौजायते तु पञ्चदशभिः प्रतरायतं निष्पन्नमिति वर्तत एव हृदि। अथ यदि त्रिंशद् गृह्यन्ते प्रदेशाः, स्याद्युग्मतापातः, अन्यथा च संस्थानविषमतेति पञ्चत्रिकमय्या पङ्क्त्या त्रिः स्थापितया स्थापना कार्या। तथा च पञ्चचत्वारिंशदेव, त्रिगुणि-तानां पञ्चानां पञ्चदशभावात्, त्रिगुणितास्च पुनस्ते जाताः पञ्चचत्वारिंशदेव। घनयुग्मायतं तु पूर्वोक्तद्वादशप्रदेशमयेन पङ्क्तिद्विकेन द्विकपूरितेन त्रिस्थानवता स्यादेवेति। अर्वाक्करणे समताव्याघातो घनत्वव्याघातो वा। निरूपितमेवं संस्थानचतुष्कस्य प्रतिभेदचतुष्कभावेन जघन्यप्रदेशनिष्पाद्यं संस्थानवृन्दम्। प्रतरप-रिमण्डलं संस्थानं जघन्यतोऽपि प्रदेशानां विंशत्यैव। अत्रावधारणीयं तावदेतावद्यदुत—परिमण्डलेऽपि संस्थाने बाह्यतो भवत्येव वृत्ता-कारोऽन्तरपि च शुपिरं वृत्तेनैव वेष्टनीयं, यद्यपि स्याद्युग्मजन्यमपि घने तथा चान्तःप्रदेशचतुष्कसद्भावाद् वृत्ताकारेण परिमण्डले संस्थाने प्रतरे विंशतिर्घने च चत्वारिंशदेव स्युः प्रदेशा इति सम्भाव्यते। अन्यथा वैतत्परिभावनीयं यथागमं, नात्र नियमितं व्याख्यानात्कस्यचित्सूत्रस्येति। न च वाच्यं कथमेतावन्त्येव संस्था-नानि? अर्धकपित्थादीनामप्याकाराणां सद्भावादिति। सर्वेषा-मत्रैवान्तर्भावात्, अर्धवृत्तार्धपरिमण्डलार्धचतुरस्रादीनामपि स्वतन्त्र-

संस्थानत्वाभावात्। न च निष्पद्यन्ते तान्यनुररीकृत्य लक्षणानि समस्तानाम्। न च वाच्यं त्र्यस्रचतुष्केण भविष्यति चतुरस्रं, तन्नार्थः पृथक् चतुरस्रसंस्थानेनेति। स्थूलपदार्थानां त्र्यस्रचतुष्केण कथञ्चित्तथाभावेऽपि प्रदेशनिष्पन्नानां तेषां समुदितानां तथाऽऽकृत्यभावात्। मध्ये प्रदेशचतुष्कस्य शुषिरीभावादेकस्य वा सममध्यप्रदेशस्य कथमप्यनागमात्, प्रदेशस्य विभागाभावात्। न च चतुरस्रं चतुर्धा विभक्तुमपि शक्यते,येन स्यात् त्र्यस्रचतुष्कं,ततो व्यवहारेऽपि चाकृतिभेदात्परिगणनीयमेव त्र्यस्रं चतुरस्रं वा पृथक्तया। अक्षराण्यङ्का वस्तूनि पृथिव्यादिभूतानां संस्थानानि चैतदुद्भवान्येव। स्थापयित्वा च पट्टिकायां संस्थानपञ्चकं यथाक्रममन्वेष्य प्रयोज्यानि। तथा "फास"त्ति। तत्र स्पृश्यते योऽसौ स्पर्शः। स च गुर्वादिभेदेनाष्टधा। यदाहुः–"फासा गुरु-लहु-मिउ-खर-सीउण्ह-सिणिद्ध रुक्खट्ठ"त्ति। तत्र "गृ निगरणे" इति तौदादिकस्तस्मादौणादिकः "कृग्र ऋत उर् च" [७२४] इति किदुः, गिरति–पतत्यधोऽनेनेति गुरुः स्पर्शः अधःपतनकारणं वायुश्च सहचारि कारणं, तेन ऊर्ध्ववायोर्नलिकादिर्जलादेरपतनेऽपि न नास्त्येव जले गुरुता, अन्यथा वायुरोधाभावे कथं युज्यते वा पातो जलादेः? कथं न पतत्यर्कतूलादि?। न च कथं तर्हि पतनतो निश्चितगुरुत्वमपि काष्ठादिकं न निमज्जति जल इति वाच्यम्, जलस्य यत्तत्सद्भावो (स्वभावो) यत्तेतादृशमधो नयति, नैतावता तस्य गुरुत्वं न। यतः किमु जले काष्ठादेः पाषाणादेरल्पमानत्वप्रतिभाने तस्य मानमन्यथैव वास्तवमिति वक्तुं शक्येत, किन्तु जलस्वभावेनैव तथा प्रतिभानः। केचिदाहुः– यद् गुरुत्वेनाकृष्यते पदार्थः क्षितितलमध्यबिन्दुनेति, गच्छन्त्य,। यद्यप्याकर्षणकारणं तु गुरुत्वमेवेति तैरभ्युपगम्यत एव, परं विप्रतिपत्तिरेतावत्येव–यद् गुरुत्वेन पतति,

गुरुत्वेनाकृष्य मध्यविन्दुः वा पातयतीति । तत्र यदि गुरुत्वेन पतेत् यथागुरुत्वं कालविलम्बोऽल्पाल्पतरादिः, आकृष्येत च यदि तर्ह्याकर्षणे न यथालघु प्रथममाकर्षणात् पदार्थानां स्यात् पातो गुर्वल्पतामनुसृत्य । भवति च पातो यथागुरु अल्पाल्पतरादिकालेन । ततो नाकर्षणशक्तिः । अन्यच्च—क्षितिमध्यविन्दुनाकर्षणे च न स्याच्छीघ्रगतिकः पदार्थः सन्नतायां भूमौ । अन्यान्यविन्दुपरिकल्पनेऽपि च गमनाभावे कथं मध्यविन्दोरेव परावृत्तिर्येन स्यादवितथमेतत् । यथागुरुत्वाकर्षोऽपि च विना सम्बन्धं कल्प्यमानो न विद्वज्जनमनश्चमत्करोति । आकर्षणमसम्बन्धश्चेत्यस्य विप्रतिहतत्वात् लोहलोहोपलयोर्यथापदार्थमाकर्षसत्ता प्रत्यक्षसिद्धैव, परं नैतावता यथागुरुकं कल्प्यमानमाकर्षणं शोभायै । न हि सुवर्णस्यानुच्छिद्यमानद्रवताऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि दृष्टेतीतरेऽपि तथाभूताः कल्पयितुं पार्यन्त प्रवीणेन परमार्थप्रतिपादयित्रा । कश्च मध्यविन्दुर्भौतिकोऽन्यो वा ? केन च ज्ञातः प्रमाणेनासौ ? कथं च ज्ञाता शक्तिरपि तस्य ? इत्यादि त्वन्यदेव । अन्यथासिद्धिश्च गुरुत्वेनाकर्षणस्य स्पष्टैव, तेनैवान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्वतन्त्रत्वाभावाच्च । न सहकारित्वमप्युच्यमानं युक्त्यनुरोधीति । एतद्विपरीतो लघुरुत्पतनकारणम् । न च गुरुत्वाभावो लघुत्वं, लघुत्वाभावस्यैव किमिति नाङ्गीक्रियते गुरुत्वम् । यथा हि तत्पतनकारणं तथैवेदमुत्पतनकारणम् । ईक्ष्यन्ते चार्कतूलादयो लघुत्वेनाकाशमनुधावन्तस्ततो वास्तवमेव लघुत्वम्, न गुरुत्वाभावरूपम् । किञ्च—यथा हि गुरुः पदार्थोऽन्येषां काष्ठादीनां लघूनामपि यथा निमज्जनकारको जलादौ, तथैव लघुरपि धूमादिर्गुरूणामप्यन्येषामूर्ध्वनयनप्रत्यलो विलोक्यत एव वस्त्रगृहादीनां तथारूपेणोत्पतनम्, तन्नाभावरूपत्वेऽस्य युक्तिमनुसरति । न हि पतनाभाव उत्पतन-

मुत्पतनाभावो वा पतनमिति वक्तुं शक्येत। यथाऽऽख्याने तु किमिति शीतोष्णे सुखदुःखे संयोगवियोगौ इत्यादि स्वीकरणीयौ एकाभावत्वमेव द्वितीयस्यैवोच्यते किमु न। असमवायिकारणत्वादि त्वितरत्रापि तुल्यमेव। किञ्च–यथा गुरुरयं इति स्वातन्त्र्येण प्रतीयते पदार्थो गुरुतया, तथैव लघुरयमित्यपि प्रतीयत एव स्वातन्त्र्येण। न च भ्रान्तेयमिति वक्तुं शक्यम्, प्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। न च बाधकमत्र। यदि च लघोरेव 'नायं गुरु'-रिति प्रतीत्या बाधमुत्प्रेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षया कल्प्यते प्रतीतेः भ्रान्तत्वम्, सुखिन्यपि नायं दुःखीति, शीते च नायमुष्ण इति, वियुक्ते च नायं संयुक्त इति प्रतीत्या किं न सुखादीनामपि दुःखाद्यभाव-त्वाऽऽनुपज्येत?। किञ्च-यदि गुरुत्वाभावस्यैवाभिप्रेतं स्याल्लघुत्वम्, स्यादेवाकाशात्मादेरपि गुरुत्वाभावान्वितत्वाल्लघुत्वेन व्यवहारः। यदि च स्वतन्त्रमेव स्वीक्रियेत लघुत्वं, तदा तदभावादेवाकाशा-देर्गुरुतया लघुतया व्यवहारापत्तिः। न च गुणादीनामपि गुणे गुणाभावाद् गुरुत्वाभावादिना लघुत्वापत्तिः। किञ्च–यदि गुरु-त्वाभावो लघुत्वं, तदेव चोत्पतनकारणमित्यभ्युपगम्यते, न स्यात्सू-र्याचन्द्रमसोः प्रभाया आगमनमत्र। स्याच्चाग्निमात्रस्योर्ध्वमेवार्क-तूलादीनामिव गमनम्। तथा चानायत्यैवायुष्मदाद्यासानां सदा-न्धतमसवत्तया रसातलताऽयत्नसिद्धैव। कथं च विद्युदादेः पातो-ऽनुभवसिद्धोऽपि सङ्गमनीयो गुरुत्वाभावमात्रेणोत्पतनवादिभिः। अस्माकं तथानियमाभावात्पदार्थानां विचित्रस्वभावत्वाज्ज्वालादे-रूर्ध्वज्वलनं विद्युत्प्रकाशसूर्येन्दुप्रभाणां चाविरुद्धः समागमः। न च वाच्यं कथमग्निवदूर्ध्वगमनस्वभावो जीवः कर्मविमुक्तो गच्छ-त्यूर्ध्वमाल्लोकान्तादस्पृशद्गत्या समयेनेति, तथा यदूर्ध्वं ज्वलति ज्वलन इति चोच्यमानं घटामञ्चेदिति। तत्र ह्यग्निशिखाया

एवाभिधानादग्निशब्देन । यदाहुः—"यथाघस्तिर्यगूर्ध्वं लेष्टुवाय्व-ग्निवीचय" इति । तन्नास्माकं पदार्थस्वरूपानुसारिणामस्ति दूष-णकणिका विहाय मिथ्यात्वान्वितधीपूत्कृतामसतीं दूषणावलीमिति । तथा 'मृदु'रिति । तत्र "मृदश् क्षोदे" इति क्र्यादिको धातुस्त-स्माच्च "पृकाहृपिधृपीपिकुहिभिदिविदिमृदिव्यधिगृध्यादिभ्यः कित्" इत्यौणादिके किदौ मृदुरिति । मृद्नाति च मृदुः स्पर्शो दुःखं, सुखसाधनत्वात्तस्य, कर्कशतां वा कोमलपाषाणादिना घर्षणे कोमलत्तोपलम्भात् ततो मृदुता । न च वाच्यं संयोगविशेष एवायं न तु गुण इति । संयोगविशेषमात्रेण तदनुत्पत्तेः । अस्तु वा संयो-गविशेषः कारणम्, परं नैतावता तस्य तन्मयत्वम्, मृदुः पाषाण इत्यादेरनुभवात् । मृदुतूलिकादीनां च स्पष्टैव सुखसाधनतेति नायमपलाप्यः प्रमाणेन पदार्थं प्रतितिष्ठापयिषुभिः । अन्यथा पुद्गलसंयोगजत्वात्सुखदुःखजीवितमरणानां न तेषामपि पदार्थता वास्तविकी स्वीकार्या स्यात्, तन्न मृदुर्न गुणः । तथा "खर"त्ति । खरो मृदुविपरीतः । "खन खनने" इति भौवादिकस्तस्मात् "जठर-ऋकरमकरशङ्करकर्पूरकर्परतोमरभ्रामरपामरश्राभ्ररसगरनगरतगरो-दरादरशृदरदृदरकृदरकुकुन्दरगोर्वराम्बरमुखरखरडहरकुञ्जराजग-रादयः" [४०३] इतिसूत्रेणौणादिकेन डिरप्रत्ययनिपातनेन खर इति । केचित्तु "आतो डोऽह्वावामः" [५।१।७६] इतिसूत्रेण डप्रत्ययमा-मत्य खं—हृषीकं राति—अभिभवतीति खर इत्यप्याहुः । यतो न हि पाणिनीये स्वादिषु ऋजादिषु वोपात्तः खर इति तेषामावश्यकमेवं व्युत्पादनमिति । न च मृदुत्वाभाव एव खरत्वम्, स्पष्टं दुःखसाधन-त्वात् पार्थक्यं तस्य । तथा दृश्यन्त एव घर्षणादयः खरताप्रभवाः । न चैतेऽभावप्रयुक्ता इति । तथा "सीय"त्ति । शीतः, तत्र शेरते इन्द्रियाणि स्तब्धीभावादनेनास्मिन् वेति शीतः । "शीङ्क् स्वप्ने"

इत्यादादिकस्तस्मात् "शीरीभूदूमूघृपा" ० [२०१] इत्यादिनौणादिकः कित्तः प्रत्ययः। तथा च शीत इति। स्पष्टश्चायं स्पर्शविशेषतया। न ह्यननुभूतं केनाप्यस्ति शिशिरजडतोद्भवमशर्म, यो विप्रतिपद्येतैतस्मिन्, न वा विना जीवनं जीवति कश्चिदसुभृद्योऽपलपेदेनम्। तथा "उण्ह"त्ति। उष्णः, ओषति-दहति शरीरादिकमित्युष्णः, "उषू दाहे" इति भौवादिकस्तस्माच्च "घृवीह्वाशुप्युषि" इत्यौणादिके किति णे उष्ण इति सिध्यति। दह्यते चोष्णेनेन्द्रियादिकं, स्पष्टं चेदमिति न विप्रतिपत्तिः। तथा 'सिणिद्ध"त्ति। स्निग्धः, "ष्णिहौच् स्नेहने" स्नेहयत्यास्वादयन्तमिति स्निग्धः, "अकर्मकपिब भुजेः" [५।१।११]. इति कर्त्तरि "ज्ञानेच्छार्चार्थ" इत्यादेराकृतिगणत्वाच्च वर्त्तमाने क्ते "मुहद्रुहस्नुहस्निहो वा" इति घे "अधश्चतुर्थात्" इति तस्य धादेशे स्निग्धो घृतादिगतः स्पर्शविशेषः। तथा "रुक्ख'त्ति रूक्षः, तत्र "रूक्षण् पारुष्ये" इत्यदन्तश्चौरादिकः परस्मैपदी। लिहादित्वादचि रूक्षः, रूक्षयति चैप स्पर्श आस्वादयन्तमनिष्टत्वात्, पापप्रकृतितया च गण्यते अत एव "गुरुं खरं रुक्खं" इतिवचनात्। एतेऽष्टावपि स्पर्शाः। ननु शीतोष्णयोर्भवतु स्पर्शत्वं, गुरुलघुमृदुखरस्निग्धरूक्षाणां कथं स्पर्शत्वं ? यतो न तावद् गुरुलघू स्पर्शमात्रवेद्यौ, तेपामुत्पाटनेन सञ्चालनेन वा बोधात्, स्पर्शाख्या तु तस्यैवार्हा, यः स्पर्शमात्रेण वेद्यते यथा शीतोष्णौ। तथा मृदुखरयोरपि न केवलस्पर्शमात्रवेद्यताऽस्ति, किन्त्विहापोहगम्यावेव। तथा स्निग्धरूक्षावपि। तन्नैते स्पर्शतयोदितुं योग्याः पठिति चेत्। सत्यं, ब्रूत तावत्केनेमे वेद्यन्ते ? मनसा तु न केवलेन, सहोपयोगे तु किं न शब्दादिष्वपि तस्योपयोगः ? असाधारण्येन यथा तत्र श्रावणत्वादि, तथैवात्र किं न स्पार्शनत्वादि ?। किञ्च-गुरुभारादिना श्रमणं श्रान्तिर्घर्षणं दाहश्च नान्येन्द्रियाणां बाधाकरः, किन्तु

स्पर्शनस्यैव विधत्ते बाधाम् । आपेक्षिकत्वं च शीतोष्णयोरपि,अन्योन्यापेक्षया व्यवह्रियत एव ते,न नैतावता स्पार्शन (स्पर्श) त्वमेषाम् । ननु च स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयानां स्पर्शत्वे किं सङ्ख्यासंयोगवियोगपृथक्त्वपरापरत्वादीनां न स्पर्शत्वमुच्यते इति ? चेत् । सत्यं, परं न ते संयोगाद्याः केवलस्पर्शनवेद्या गुरुत्वादीनामिव, किन्तु स्पर्शनेन चक्षुषा चेत्युभयेन्द्रियवेद्याः । न च वाच्यं उष्णशीतादि वेद्यते जिह्वयेति नैवम् तदपि स्पर्शतयाख्यातुमुचितमिति । न रसना स्पर्शनरहितेति सहचरितं प्रतिभासते शीतोष्णादि, परं तत्स्पर्शनेनैव ज्ञापितम्, तस्या रसादेरेव ज्ञापकत्वात् । ननु च कथमष्टावेव स्पर्शा आख्यायन्ते ? । यतोऽगुरुलघ्वमृदुखराऽनुष्णशीताऽस्निग्धरूक्षाणामपि स्पर्शानां सद्भावादिति चेत् । सत्यं, न तावद्वेद्यमगुरुलघुत्वम्, अमूर्त्तानामिन्द्रियेणावेदनात्तद्वतां मूर्त्तानां च द्व्यणुकादीनामपि तद्वतामवेदनाच्चासौ स्पर्शगोचरोऽगुरुलघ्वाख्यः स्पर्शः । पठचते चात एव परमाणौ स्पर्शद्वयमेव । यदाहुः–

"कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥१॥" इति । स्पर्शद्वय च शीतोष्णयोः स्निग्धरूक्षयोर्मध्ये एकैकेन भावात् । गुरुलघुमृदुखरास्तु संहत्युत्पन्नास्तथा नामृदुखरस्यापि पाठो युक्तः । तथा (न) कोऽपि पुद्गलस्कन्धोऽणुर्वा शीतोष्णस्निग्धरूक्षयोरन्यतमेनैकतरेण हीनोऽस्ति, येनानुष्णशीतादिः स्पर्शो व्याख्यायेतेन्द्रियावरणक्षयोपशमतीव्रत्वाभावाच्च मन्दो नायाति गोचरम् । नैतावता न सः,अन्यथा परमाण्वादौ रूपाभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च वाच्यमुष्णः स्पर्शोऽनलस्य शीतश्चोदकस्येति पृथिवीपवनयोरनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमभ्युपेयमेव, तयोः स्पर्शवत्त्वाच्छीतोष्णयोरभावाद्योगाच्चेति । शीतकालादौ पक्ष्ममात्रमप्यक्लेदिनोऽदाहिनश्च

पापाणादौ शीताद्युपलम्भात् । अग्निकणा जलकणाश्च तत्र प्रविष्टा इति चेदाः ? किं जलानलयोर्विरोधोऽपि विस्मृतः ? न चाकाशादौ जलादिस्पृश्यपि शीतादेरस्ति कदापि लेशत उपलम्भः। मूर्तेष्वेव स इति चेदस्तु मूर्त्तगुणः। नन्वग्निप्रभृतिस्पर्शाल्लभ्यते उष्णादिस्पर्शवत्त्वं तदभावे च नोष्णो न वा शीत उपलभ्यते इति पृथ्व्यादीनामनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमेव योग्यमिति चेत्सत्यम्, तीव्रतत्तत्स्पर्शे तत्तत्कारणताऽस्ति, परं नैवान्यत्र नैव स्पर्शो न वासौ न शीत उष्णो वा,अस्ति च चन्दनादौ पार्थिवे सार्पेषे च शीतोष्णौ स्पर्शावुपलभ्यमाने वायावपि च। न चोष्णशीतान्यतराभाववान् कोऽप्यर्थः स्पर्शनविषयतामागच्छति। यद्वाऽग्नेः पार्थिवाणूपादानत्वादुदकस्य च वायूपादानत्वात् किमिति तत्र 'यद्द्रव्य'मिति नियमेन न तत्तत्स्पर्शवत्ता, चन्द्रार्ककान्तोपलादुदकाग्न्योरुद्भवाद्वा कथं पार्थिवेऽनुष्णाशीत एव स्पर्श इति वक्तुं युक्तम्। तथा "ठाण"त्ति। स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानमवगाहना "करणाधारयोः" इत्यनः। तच्चैकस्य प्रदेशस्य परमाणुसञ्ज्ञितस्यैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे द्व्यणुकत्र्यणुकयावदनन्तानन्ताणुकस्कन्धस्यापि। कथमेतदिति चेत्। पारदसुवर्णन्यायेन। पूर्वमेव प्रतिपादितमेतन्मा विस्मार्षीः। आर्षं च—

"एगेण वि से पुण्णे दोहि वि पुण्णे सयं पि माएज्जा। कोडिसएण वि पुण्णे कोडिसहस्सं पि माएज्जा ॥१॥ इत्यादि। अन्यथा प्रत्यक्षदृष्टानामनन्तानन्ताणुकस्कन्धानामप्यवगाहनानुपपत्तिः। तथा द्व्यणुकादीनामाकाशप्रदेशद्वयावगाहनमपि स्वानधिकप्रदेशमर्यादया असङ्ख्येयप्रदेशावसानमेव चावगाहनम्, तावत एव लोकत्वात्। अलोके च न गतिः पुद्गलानां, न च स्थित्यवगाहने, सर्वं चैतल्लोकाकाशेऽवगाह एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलाना'मिति तत्त्वार्थसूत्रयुगलपर्यालोचने स्पष्टीभविष्यति। अत एव च "ओगाह-

णट्ठाए चउट्ठाणवडिए"त्ति पारमर्षमपि सङ्ख्येया सङ्ख्येयभागगुणहान्या सङ्ख्येयासङ्ख्येयभागगुणवृद्धया वा चतुःस्थानपतितत्वमुद्घोषयत्तदेव वक्ति। षट्स्थानपतितं अन्यथा प्रतिपादयेत्, अनन्तभागगुणहानिवृद्धिसद्भावात्। स्थानं वा स्थितिस्तद्रूपेणावस्थानकालः स तु द्रव्यार्थतया पुद्गलानामनाद्यनन्तः। यतो न हि जहति पुद्गलाः पुद्गलतां मूर्त्तानाममूर्त्तत्वेन परिणत्यभावात्, परं स्कन्धादिरूपापेक्षयाऽस्त्येव स्थितिनियमः, यदपेक्षया पर्यायपरिणतिः पुद्गलानां विचित्ररूपोपलभ्यमाना घटाकोटिमाटीकते। तच्च परमाणोरारभ्य यावदनन्ताणुकस्कन्धानां जघन्यत एकः समय उत्कृष्टतोऽसङ्ख्यातः कालः। कुत इति चेत्तावत्यतिक्रान्तेऽनेहस्यवश्यं परावृत्तेः। अत एव च स्थित्यपेक्षयापि चतुःस्थानपतितत्वमण्वादीनां गीयते आगमे। न च विमानादितया परिणतानां पुद्गलानां शाश्वतभावाद्वाच्योऽनाद्यनन्तोऽपि कालः स्थिततयेति। न हि तत्रावस्थिता एव परमाणवः स्कन्धा वा, किं तु गिरिसरित्प्रवाहन्यायेनान्यान्याण्वादिसमागमो विगमश्च प्राक्तनानामिति नानन्तः कालोऽभिप्रेयः स्थिततया। एवं च शाश्वतानां सजीवत्वेऽपि जीवानामपरापरेषामुत्पादादावपि सति न तद्रूपपरिणतानामशाश्वतत्वम्, साधारणानां चोच्छिन्नानामप्यन्तर्मुहूर्त्तमायुरघटमानं तत्र नूत्ननूत्नानामुत्पादात्। दृश्यते च च्छिन्नानामपि साधारणानां गृहादावपि पल्लवाद्युद्गमो गुडूच्यादीनां तादृश एव स्वभावस्तेषां यत्स्वयोग्यमाहारं समीरणादिभ्योऽप्यादत्ते वर्धते च। तथा च का हानिर्नवीननवीनजीवोत्पादे प्राक्तनव्यये तु न कोऽपि विवाद इत्यपि प्रतिपादितमेव ज्ञेयम्। एतेन नामरादिकुण्डलादीनामपि शाश्वततया जीवविकलत्वं केवलपुद्गलमयत्वं वेत्यलमप्रस्तुतेन। तथा "गइ"त्ति गम्यते इति गतिः, स्त्रियां क्तिरिति क्तौ,

"गमा" इत्यनुनासिकलुकि च गतिरिति। सा चानेकप्रकारा स्पृशद्गत्यस्पृशद्गतिवक्रगत्यादिभेदेन। न च वाच्यं कथमचेतनत्वादणूनां गतिः, चेष्टारहितत्वात्तेषामिति। नहि क्रिया चेतनावत्त्वेन व्याप्तेति नियमः, उद्गच्छद्भानुप्रभापिञ्जरितजालकादौ स्पष्टं गतिमत्त्वेक्षणात्पुद्गलानाम्। न च नियता गतिस्तेषां तत्र येन वाय्वादिनियता सा भवेत्, अभावे चाणूनां गत्यादेः कथं घटपटशकटादेः पुरातनीभावेन जर्जरीभावः सम्पद्येत, सन्ध्याभ्रादयो वोत्पद्येरन् विलीयेरँश्च। न चैतत्पुद्गलानां गत्याद्यभावे युक्तम्। कथं च प्रतिवस्तु परमाण्वपचयः प्रत्यक्षसिद्धोऽभ्युपगतो वा युज्यते। न द्व्यणुकादित्वापत्तिः परमाणूनां गत्यभावे, प्रत्यक्षं च विलोक्यते शक्रधनुरादीनां परिणतिवियुक्तता चेति स्वीकार्यैव पुद्गलानां गतिमत्ता, अन्यथा सूर्यचन्द्रमसोरुद्योतोऽपि नैवावाप्नुयाद् भूलोकम्। यद्दृष्टमप्यपलप्यते, तन्न व्यवहारितामनुपतति, पारमर्षं च–

"अणणं परमाणुपोग्गला लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरिमंताओ पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएण गच्छइ, पच्चत्थिमिल्लाओ वा चरिमंताओ पुरत्थिमिल्लं वा चरमंतं एगसमएण गच्छति, दाहिणिल्लाओ चरमंताओ वा उत्तरिल्लं चरमंतं एगसमएण गच्छति उत्तरिल्लाओ वा चरमंताओ वा दाहिणिल्लं चरमंतं एगसमएण गच्छइ" इत्यादि। न च कथमेतत्सम्भवि, गतिमत्त्वेऽपि पुद्गलानामेतादृक्शीघ्रगत्ययोगादिति शङ्कनीयम्। यतो विद्युत्प्रकाशो यथा पुद्गलमय एवास्तृणाति विश्वं विश्वं स्वरोचिषा क्षणेन। यद्वा–विद्युद्यन्त्रप्रयुक्तो ध्वनिः खटत्कारेण सममेव शतावधिकान् क्रोशानतिक्रम्य पुनस्तत्रैव तदैवापक्रामन् विलोक्यते। एतच्च स्थूलदृष्ट्या स्थूलस्कन्धानां यदि प्रेक्ष्यते, का वार्ता तर्हि परमाणुताभृतां परमाणूनां, गुरुत्वलेशस्याप्यभावस्तत्र यतः। तत्र यथार्थप्रतिपादक-

परमागमप्रणेतृपरमपुरुषगुणवेदिनां श्रद्धावतां किमिति शङ्कनीयम् यथार्थवस्तुस्वरूपे ?। एवं च वर्णादीनां द्वन्द्वः। एते च द्रव्यगुण इति सूचिता गुणा व्याख्याताः। संस्थान-स्थान-गतयश्च परिणाम-रूपा अपि कथञ्चिद् गुणत्वमप्येतेषामिति संप्रधार्य साहचर्याद्वोक्ताः। तत्त्वतस्तु वर्णरसगन्धस्पर्शा इत्येव गुणाः, स्पर्शस्य बन्धानुलोम्या-दिनान्यत्र पाठः। तथा चैषां चतुर्णां गुणत्वं, शेषाणां च परि-णामत्वम्। यद्वा–अत्र न द्रव्यगुण इत्यादिविभागो लोकव्याख्याने, किन्तु सामान्येनैव पर्यायलोकव्याख्येति न विचारकणिकाऽपि। वर्णादीनां च परिणामत्वं तु पूर्वं प्रतिपादितमेव। तथा वर्णभेदाः। वर्णानां कृष्णादीनामुपलक्षणत्वाद्रसादीनां तिक्तादीनां भेदा अवान्तरप्रकाराः संयोगजाः परिणामविशेषा वा पूर्वोक्ताः कापो-ताद्याः, पश्चाद्वर्णादिना द्वन्द्वेन द्वन्द्विते वर्णरसगन्धसंस्थानस्पर्श-स्थानगतिवर्णभेदा इति। वर्णभेदपार्थक्यं च शेषाणामुपलक्षकत्वात्। यद्वा–समस्तानामेक एव द्वन्द्वो, भवति चाभिप्रेतानामेकसमासान्त-र्गतानामपि 'अष्टापायविनिर्मुक्ततदुत्थगुणभूतये' इत्यादाविव प्रक्रम्यमाणानामपि ग्रहणम्। चकारः परिणामानामानन्त्यज्ञापनाय। यद्वा–सावान्तरभेदानां भेदानां समस्तानां परिणामत्वज्ञापनाय। किमित्येवमित्याहुः–"परिणामे अ बहुविहे"त्ति। यद्वा–वर्णादि-कानिति द्वितीयान्ततया व्याख्येयम्। तथा च वर्णादिकान् बहुविधान् परिणामानित्यर्थः। परिणमनं पूर्वावस्थापरित्यागेनाव-स्थान्तरगमनं "नार्थान्तरगमो यस्मात्सर्वथैव न चागमः" इत्यादि-वचनान्न मूलवस्तुस्वरूपस्य च च्युतिः परिणाम इतिलक्षणः। ते च बहवः-अपरिमिता आनन्त्यादेव तेषाम्। न ह्येकगुणकृष्णत्वा-दिविवक्षया परिगणितुं पर्यायाः शाशक्यन्ते शक्तिमद्भिरपि, विधाः–प्रकाराः, रसादीनामपि तथाभावात् प्रकारपर्यन्तानुधावनं

येषां ते बहुविधास्तानिति । योजना तु पूर्वं विहितैव । चकारश्चात्र न केवलः, उक्ता सादिका एव परिणामाः किन्त्वन्येऽनादिका अपीत्यनुक्तानादिपरिणामसूचनाय । तान् किमित्याह—"पज्जवलोगं वियाणाहि"त्ति । पर्ययनं—मूलस्वरूपापरित्यागेन परावर्त्तनं पर्यायः पर्याया वा, न एव ते वा लोको लोक्यमानत्वाद् द्रव्यादौ प्रलयनाद्वा लोकः पर्यायलोकः । प्राकृते हि निलयनादेरपि लुक्काद्यादेशभावात् । पृषोदरादिना च ककारलोपादिः । एवमेव च "आलुक्कइ पलुक्कइ लुक्कइ संलुक्कइ य एगट्ठे"त्यत्र प्रणीतैकार्थता घटते । लोकृधातोर्वोपसर्गेण भिन्नभिन्नार्थवाचकतामभिप्रेत्य तथैकार्थतादर्शनं, लोकव्याख्योपयुक्तोऽष्टमो भेदः पर्यायलोकस्तम् । विजानीहि-विविधैर्हेतुयुक्त्यादिभिः प्रकारैर्जानीह्यवबुध्यस्व । न हि वचनगौरवमात्रेण ग्राह्यं वचनं मामकम्, किन्तु हेतुयुक्त्यादिनाऽविरुद्धत्वेन निश्चित्य, आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकमित्येवंविधस्यैवाप्तागमरूपत्वात् । एवं च पर्यवसितम् पर्यायलोकस्वरूपं, तत्पर्यवसानाच्च लोकनिक्षेपाष्टकं पर्यवसितम्, तथा चोत्तरितं कतिविधश्चासाविति । लोकभेदनिरूपणाय चैवंविधोऽतिविस्तृतः क्वचिदप्रस्तुतवदाभासमानो विदुषां हास्यास्पदमवज्ञास्पदं चेद्बोधालामुद्देजकश्च बोधबाधासहिष्णूनां प्रबन्धोऽकारि । क्षन्तव्योऽयमागोऽयहितपयार्थविधानानामस्माकम्, केवलं कर्तृत्वाकर्तृत्वादि विवेच्यमानं कीदृशं लोकमपेक्ष्य युज्यत इतिविचारोपयोगित्वमात्रेणैतावतोऽतिमहतो निबन्धस्याभिधानात् । विधीयते चाभियुक्ततरैरपि निर्युक्तिभाष्यविधानबद्धावधानधाराभिः पूज्यपादैरपि अप्रस्तुतनिराकरणपूर्वं प्रस्तुतस्यावगमायैव यथार्थतया निक्षेपादि । ततो नापकर्णनीयमिदं, आवश्यकं च लोकस्वरूपस्य यथावत्परिज्ञानमिति विस्तृता भेदानुभेदा इति ।

॥ सम्पूर्णो लोकविंशिकाविवृतेराद्यः खण्ड उपोद्घातप्रतायकः ॥

नमोऽस्तु सूरये तस्मै यदुपज्ञावलम्बनात् ।
यथामत्यज्ञबोधाय लोकस्वरूपमाततम् ॥१॥
सिद्धान्तोत्तीर्णमुदितं मत्या मान्द्यात्सुबोधरहिततया ।
मिथ्या तद्दुष्कृतं मे भूयाद्भूयां च बोधियुतः ॥२॥

